

«AUDIT» Elmi-praktiki jurnal
«AUDIT» Scientific-Practical Journal
«АУДИТ» Научно-практический журнал

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ
 jurnal 1999-cu ildən nəşr edilir

Founder:

BAKU BUSINESS UNIVERSITY
 has been publishing since 1999

Основатель:

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА
 Журнал издается с 1999-го года

Indexing:

ERIH PLUS

Crossref

Google Scholar

Rootindexing

Advanced Science Index (ASI)

Russian Science Citation Index (PНИИ)

Academic Resource Index (ResearchBIB)

MÜNDƏRİCAT
TABLE OF CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA	
AUDIT, ACCOUNTING AND STATISTICS	
АУДИТ, УЧЕТ И СТАТИСТИКА	
<i>Cəfərov E.O., i.e.n., dos.; Niftəliyev S.Q., doktorant</i>	
Kriptoalyutaların uçotunun tənzimlənməsinin bəzi məsələləri	5
<i>Qasımova İ.V., doktorant</i>	
Auditor xidmətinin inkişafı dinamik-inklüziv və sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelində haqlı rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının təminatı qismində	20
<i>Nuriyev R.Ə., doktorant</i>	
Kommersiya banklarında uçot və maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi	34
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT	
BUDGET, FINANCE AND CREDIT	
БЮДЖЕТ, ФИНАНСЫ И КРЕДИТ	
<i>Həsənov İ.C., i.e.n., dos.; Əlizadə Ş.N., i.ü.f.d.</i>	
Azərbaycanın sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin aparılması xüsusiyyətləri	43
<i>Cristina Ungur, Ph.D. (Econ.); Irina Pahomii, scientific researcher</i>	
The Interplay Between Financial Inclusion and Pensioner Incomes: Challenges and Opportunities	53
<i>Həsənov H.S., doktorant</i>	
Azərbaycan Respublikasında vergi potensialının artırılması istiqamətləri	61
<i>Kərimli M.M., doktorant</i>	
Kommersiya banklarında məcmu kapital maliyyə sabitliyinin təminatçısı kimi	71
<i>Muradov N.H., doktorant</i>	
Aqrar sahənin maliyyə təminatının formalaşmasına dair beynəlxalq təcrübəsi	81
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
DEVELOPMENT PROSPECTS OF MARKET ECONOMY	
НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ	
<i>Джавадзаде Х.Н., д.ф.э., доц.</i>	
Совершенствование механизмов регулирования агропродовольственного рынка	93
<i>Vəbişov S.S., doktorant</i>	
İxrac potensialının iqtisadi inkişafda qiymətləndirilməsi	106
<i>Hasanlı M.V., Ph.D. Student</i>	
Structural and Functional Transformations As An Organizational Basis For the Development Of the Education System	119
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ	
LAW AND MANAGEMENT	
ПРАВО И УПРАВЛЕНИЕ	
<i>Quliyev A.A., i.ü.f.d., dos.; Pənahov A.M., i.ü.f.d.</i>	
Bərabərsizliklə mübarizədə sosial menecment: alətlər və strategiyalar	129
<i>Cavadov A.İ., h.ü.f.d.</i>	
Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyət institutunun genezisi	138
<i>Gülməliyeva N.A., doktorant</i>	
Biznesin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin aktual məsələləri	144

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 21.01.1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (Qeydiyyat № B 80). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (Protokol №10-R) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na salınmışdır.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

İBAD MUSA oğlu ABBASOV, i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universitetinin rektoru, Azərbaycan

ZİYAD ƏLİABBAS oğlu SƏMƏDZADƏ, i.e.d., prof.,
AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan

QORXMAZ CAHANGİR oğlu İMANOV, i.e.d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü, İspaniya Kral İqtisadiyyat və maliyyə elmləri Akademiyasının üzvü, Azərbaycan

SƏLİM YANVAR oğlu MÜSLÜMOV, i.e.d., prof.,
Milli Aviasiya Akademiyası, "İqtisadiyyat" kafedrasının müdiri, Azərbaycan

NAZİM MÜZƏFFƏR oğlu MÜZƏFFƏRLİ (İMANOV), i.e.d., prof.,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan

SÜLEYMAN MEHRALI oğlu QASIMOV, i.e.d., prof.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), Vitse-prezident, Azərbaycan

VAHİD TAPDIQ oğlu NOVRUZOV, i.e.d., prof.,
Auditorlar Palatasının sədri, Azərbaycan

SAKİT MƏMƏDİ oğlu YAQUBOV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Elm üzrə prorektor, Azərbaycan

SİFARİZ MİRZƏXAN oğlu SƏBZƏLİYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan

CƏMİLƏ BAYRAMƏLİ qızı NAMAZOVA, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının Elmi işlər üzrə rəis müavini, Azərbaycan

VİTALİY İVAŞKEVİÇ, i.e.d., prof.,
Kazan Federal Universiteti, Rusiya Federasiyası

CORC DAFOULAS, prof.
Midlseks Universiteti, Böyük Britaniya

İNQA JUKNİTE – PETREİKİYENE, dos.,
Mikolas Romeris Universiteti, Litva

LORENZO VENZİ, prof.,
Tuscia Universiteti, İtaliya

LUDMİLA KOBZARİ, prof.,
İqtisad Elmləri Akademiyası, Moldova

BADRİ QEÇBAYA, prof.,
Batumi Dövlət Universiteti, Gürcüstan

DAVİD TUCEK, prof.,
Tomas Bata Universiteti, Çex Respublikası

MARİUS DAN QAVRİLETEA, prof.,
Babeş - Bolyai Universiteti, Rumıniya

Məsul katib

ARZU VİLAYƏT qızı İSGƏNDƏROVA, i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı – AZ 1122, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18 (112), 431-79-51
E-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

© «Bakı Biznes Universiteti» nəşriyyatı, 2024
Bütün hüquqlar qorunur

The journal was registered in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 21.01.1999 (Registration №B80). The journal is included in the list of scientific publications recommended for the publication of the main results of scientific papers in the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, held on April 30, 2010 (Minutes №10-R).

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:

Prof. IBAD MUSA ABBASOV

Rector of Baku Business University, Azerbaijan

Prof. ZIYAD ALIABBAS SAMADZADEH,

Full Member of ANAS, the Deputy of Milli Mejlis of Azerbaijan Republic, Azerbaijan

Prof. GORKHMAZ JAHANGIR IMANOV,

Corresponding Member of ANAS, Foreign Member of the Spanish Royal Academy of Economics and Financial Science, Azerbaijan

Prof. SALIM YANVAR MUSLUMOV,

National Aviation Academy, Head of Department of Economics, Azerbaijan

Prof. NAZIM MUZAFFAR MUZAFFARLI (IMANOV),

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Economy, Azerbaijan

Prof. SULEYMAN MEHRALI GASIMOV,

The State Oil Company of the Republic of Azerbaijan (SOCAR), Vice-president, Azerbaijan

Prof. VAHID TAPDIG NOVRUZOV,

Chairman of the Chamber of Auditors, Azerbaijan

Prof. SAKIT MAMADI YAGUBOV,

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Vice-Rector for Science, Azerbaijan

Prof. SIFARIZ MIRZAKHAN SABZALIEV,

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan

Prof. JAMILYA BAYRAMALI NAMAZOVA,

Academy of Azerbaijan State Customs Committee, Deputy Chief for Scientific Affairs, Azerbaijan

Prof. VITALIY BORISOVICH IVASHKEVICH,

Kazan Federal University, Russian Federation

Prof. GEORGE DAFOULAS,

Middlesex University, Great Britain

Doc.Dr. INGA JUKNYTE-PETREIKIENE,

Mykolas Romeris University, Lithuania

Prof. LORENZO VENZI,

Tuscia University, Italy

Prof. LUDMILA COBZARI,

Academy of Economic Studies, Moldova

Prof. BADRI GECHBAIA,

Batumi State University, Georgia

Prof. DAVID TUCEK,

Tomas Bata University, Czech Republic

Prof., Ph.D., Habil., MARIUS DAN GAVRILETEA,

Babesh-Bolyai University, Romania

Executive secretary

Ph.D. ARZU VILAYAT ISKANDAROVA,

Baku Business University, Azerbaijan

Editorial office address: Azerbaijan, Baku – AZ1122, H.Zardabi, 88^a St., phone number: 431-91-18 (112), 431-79-51

E-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

© «Baku Business University» Press, 2024
All Rights Reserved

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики от 21.01.1999-го года (Регистрация № В80). На заседании Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики 30 апреля 2010 года (Протокол № 10-Р) журнал включен в список научных изданий, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОСТАВ

Главный редактор:

АББАСОВ ИБАД МУСА оглы, д.э.н., проф.

Ректор Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан

САМЕДЗАДЕ ЗИЯД АЛИАББАС оглы, д.э.н., проф.

Академик, Действительный член НАНА, депутат Милли Меджлиса, Азербайджан

ИМАНОВ ГОРХМАЗ ДЖАХАНГИР оглы, д.э.н., проф.

Член-корреспондент НАНА, Член Испанской Королевской Академии Экономики и Финансовых наук, Азербайджан

МУСЛЮМОВ СЕЛИМ ЯНВАР оглы, д.э.н., проф.

Национальная Авиационная Академия, Заведующий кафедрой “Экономика”, Азербайджан

МУЗАФФАРЛИ (ИМАНОВ) НАЗИМ МУЗАФФАР оглы, д.э.н., проф.

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики, директор, Азербайджан

ГАСЫМОВ СУЛЕЙМАН МЕХРАЛИ оглы, д.э.н., проф.

Государственная нефтяная компания (SOCAR) Азербайджанской Республики, Вице-президент, Азербайджан

НОВРУЗОВ ВАХИД ТАПДЫГ оглы, д.э.н., проф.

Председатель Палаты Аудиторов, Азербайджан

ЯГУБОВ САКИТ МАМАДИ оглы, д.э.н., проф.

Проректор по науке, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Азербайджан

САБЗАЛИЕВ СИФАРИЗ МИРЗАХАН оглы, д.э.н., проф.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Азербайджан

НАМАЗОВА ДЖАМИЛЯ БАЙРАМАЛИ кызы, д.э.н., проф.

Академия Государственного Таможенного комитета Азербайджана, Заместитель начальника по научной работе, Азербайджан

ИВАШКЕВИЧ ВИТАЛИЙ БОРИСОВИЧ, д.э.н., проф.

Казанский Федеральный Университет, Российская Федерация

ДЖОРДЖ ДАФУЛАС, проф.

Университет Мидлсекс, Великобритания

ИНГА ЮКНИТЕ – ПЕТРЕЙКИЕНЕ, доц.

Университет Миколаса Ромериса, Литва

ЛОРЕНЦО ВЕНЗИ, проф.

Университет Тушиа, Италия

ЛЮДМИЛА КОБЗАРИ, проф.

Академия Экономических Наук, Молдова

БАДРИ ГЕЧБАЯ, д.э.н., проф.

Батумский Государственный Университет, Грузия

ДАВИД ТУЧЕК, проф.

Университет Томаша Бати, Чешская Республика

МАРИУС ДАН ГАВРИЛЕТЕА, проф.

Университет Бабеш-Бойяи, Румыния

**Исполнительный секретарь, Азербайджан
ИСКЕНДЕРОВА АРЗУ ВИЛЯТ кызы, д.ф.э.
Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан**

Адрес редакции: Азербайджан, Баку - AZ 1122, ул. Г. Зардаби. 88^а, тел.: 431-91-18, 431-79-51
E-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

**© Издательство «Бакинский Университет Бизнеса», 2024
Все права защищены**

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.1

*Cəfərov Elxan Orxan oğlu,
iqtisad emləri namizədi,
“İqtisadiyyat və texnoloji elmlər” kafedrasının dosenti,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: elkhan.jafarov@inbox.ru;*

*Niftəliyev Sultan Qurban oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: sultanniftaliyev95@gmail.com
© Cəfərov E.O., Niftəliyev S.Q., 2024*

UOT: 336.74:657

JEL: M41, M48, G18

KRIPTOVALYUTALARIN UÇOTUNUN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - kriptovalyuta mübadilə əməliyyatları üzrə Azərbaycanda hüquqi tənzimləmələrin yaradılması üçün istiqamətlərin təklif edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – kriptovalyutaların mübadilə əməliyyatları üzrə ABŞ və Birləşmiş Krallıqda toplanmış təcrübələr müqayisəli analiz və digər metodlar vasitəsilə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - kriptovalyuta mübadiləsi əməliyyatları dünya kapital bazarının qloballaşması şəraitində maliyyə münasibətlərinin inkişafına təkan verən əsas vasitələrdən biridir.

Tədqiqatın nəticələri – ABŞ və Birləşmiş Krallıqda kriptovalyuta əməliyyatları üzrə əldə olunmuş təcrübələrə əsasən onların Azərbaycanda inkişaf yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanda kriptovalyutaların tənzimlənməsi ilə bağlı müvafiq ədəbiyyat və qanunvericilik olmadığı üçün sözügedən tədqiqat bu sahə üzrə yeganə elmi ədəbiyyat sayıla bilər.

Açar sözlər: kriptovalyutaların mübadilə əməliyyatları, AML, KYC, hüquqi tənzimləmələr, reqlativ mühit.

G İ R İ Ş

Bitcoin kriptovalyutası blokçeyn texnologiyasından istifadə etməklə məxfilik funksiyasını özündə daşıyan mərkəzləşdirilməmiş aktiv növüdür. Müəssisələr tərəfindən müxtəlif yollarla kriptovalyutaların əldə edilməsi həyata keçirilə bilər. Xarici ölkələr kriptovalyuta mü-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

badiləsi ilə məşğul olan şirkətlər üçün qanunvericilik bazasının yaradılması üzrə müəyyən addımlar atmışdılar. Artıq kriptovalyuta əldə etmək istəyən müəssisələr Avropa və ABŞ timsalında müxtəlif tənzimləmələr və tələbləri yerinə yetirməklə platformalardan rəqəmsal aktivləri əldə edə bilirlər. **Platforma dedikdə, kriptovalyutaların digər rəqəmsal aktivlərlə, kriptovalyutalarla və ənənəvi pul vasitələri ilə mübadilə edildiyi rəqəmsal bazarlar nəzərdə tutulur. Binance, Kraken, Coinbase, Gemini** və s. platformaları misal göstərmək olar. Təbii ki, platformaların çoxluq təşkil etməsi prosesləri mürəkkəbləşdirsə də, böyük şirkətlərin mövcudluğu ilə geniş həcmdə kripto-aktivlərin mübadilə proseslərinin təsdiqlənməsi mümkün olur. *Kriptovalyutaların* mərkəzləşdirilməmiş platformaları və ya mayninq proseslərini (*alqoritmik məsələləri həll edərək blokçeyn kimi texnologiyalardan kriptovalyuta əldə edilməsi əməliyyatı*) izləmək mümkün olmasa da, mərkəzləşdirilmiş platformaların yurisdiksiyaya uyğunlaşdırılması kriptovalyuta bazarı üzrə ümumi əməliyyatların bir hissəsinin tənzimlənməsinə imkan yaratmışdır:

Cədvəl 1.

Binance-da bitcoin dövriyyəsinin illər üzrə müqayisəsi - milyard USD ilə

2019	2020	2021	2022	2023	2024/8
İllik dövriyyə göstəriciləri					
401	1 071	9 580	7 700	7 800	6 750
Baza ilinə nəzərən artım göstəriciləri					
100%	267%	2389%	1920%	1945%	1683%
Günlük dövriyyəsi göstəriciləri					
1,10	2,93	26,25	21,10	21,37	27,55
Baza ilinə nəzərən artım göstəriciləri					
100%	267%	2389%	1920%	1945%	2508%

Mənbə: Binance platformasının hesabatları, süni intellekt və digər mənbələrə əsasən cədvəl tərtib edilmişdir.

Cədvələ əsasən kriptovalyuta *dövriyyələrinin* illər üzrə artımını müşahidə etmək mümkündür. 2019-cu ilin göstəricisi baza ili kimi qəbul edilmişdir. Ən böyük göstərici **illər üzrə 2021-ci ilə** aiddir. Baza ilinə əsasən 23.89 dəfə artım müşahidə edilir. 2024-cü ilin məlumatları 8 ayı əhatə etdiyi üçün cədvəldə günlərə əsasən artım da hesablanmışdır. Məlum olur ki, günlük məlumatlara əsasən **ən böyük göstərici 2024-cü ilə aiddir** və baza ilinə nisbətə 25 dəfə artım mövcuddur. Təbii ki, artım həm kriptovalyutaların dəyərində olan qiymət artımına, həm də onların cəmiyyət arasında artan nüfuzuna əsasən baş verir. 2021-ci ilin böyük artım sıçrayışı isə kriptovalyutaların dəyərinin artması və Binance, Coinbase kimi platformaların tam işlək vəziyyətə gəlməsi ilə əlaqədardır. Cədvəldən müşahidə edilən rəsmi dövriyyə üzrə artım tempi kriptovalyuta bazarı üzrə nisbətən tənzimlənməyə imkan yaratmaqdadır. Növbəti illərdə mərkəzləşdirilmiş platformaların sayının artması ilə reqlativ mühitin daha da təkmilləşdirilməsi gözlənilir. Qanunvericilik prosedurlarının gözlənilməsi halında kripto-aktivlərin maliyyə hesabatlarında uçota alınması, onlardan aktiv kimi rəsmi şəkildə istifadə edilməsi üzrə hüquqi baza formalaşdırılmaqdadır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Dünya bazarında kriptoalyuta əməliyyatlarının ilbəlil surətlə yayılması və inkişaf olunması qloballaşan iqtisadi və maliyyə münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir edən rəqəmsal texnologiyalarının tətbiqi səviyyəsi ilə əlaqələndirmək olar.

Cədvəl 2.

2023-cü ildə Kriptoalyuta istifadəçilərinin ölkələr üzrə sayı

2023	Populasiya	İstifadəçi sayı	% ilə göstərici
ABŞ	339 996 563	52 888 108	16%
BK	67 736 802	3 888 092	6%
Yaponiya	123 294 513	5 096 970	4%
Hindistan	1 428 627 663	93 537 015	7%
Cənubi Koreya	51 784 059	2 120 185	4%
Brazilya	216 422 446	25 955 176	12%
İtaliya	58 870 762	1 469 892	2%
Rusiya	144 444 359	8 749 780	6%
Almaniya	83 294 633	4 814 430	6%
Belarus	9 498 238	285 325	3%
Gürcüstan	3 728 282	89 055	2%
Türkiyə	85 816 199	4 825 626	6%
İran	89 172 767	12 000 000	13%
Çin	1 425 671 352	59 134 683	4%
Azərbaycan	10 412 651	121 397	1%
Total ölkələr üzrə	8 091 734 930	420 000 000	5,2%

Mənbə: <https://www.triple-a.io/cryptocurrency-ownership-data> sayından əldə edilən məlumatlara əsasən müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, internet resurslarından yalnız bu əməliyyatlarla bağlı fəaliyyətini quran istifadəçilərin sayı artıq 2024-cü ildə 420 milyon insana çatmışdır, bu isə ümumi əhali sayının 5,2% hissəsini təşkil edir. İstifadəçi sayının çoxluğu ilə rəqulasiyaların formalaşdırılması arasında düz korrelyasiya müşahidə olunur. ABŞ, BK, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya, Brazilya, Hindistan kimi ölkələrdə kriptoalyutaların tənzimlənməsinə dair müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir [10].

Ən inkişaf etmiş rəqulasiyalar ABŞ, Avropa ölkələri, Birləşmiş Krallıq, Yaponiyada formalaşdırılmışdır. Digər ölkələrdə isə rəqulativ mühit üzrə çatışmazlıqlar mövcuddur. Kriptoalyuta almaq niyyəti olan müəssisələrin hansı rəqulasiyalara istinad etməsi qaranlıq qalan məqamlardan hesab edilməkdədir. *Kriptoalyuta mübadiləsi* üzrə hüquqi qaydalar dinamik və

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

dəyişkəndir. Hər ölkənin fərqli qanunvericiliyinin olmasına baxmayaraq, müəyyən tələblər mövcuddur ki, bu tələblər hər bir kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul olan şirkətlər üçün keçərlidir. Qanunvericilik stukturu formalaşdırmış ölkələr kriptovalyuta istifadəçilərinin müəyyən orqanlarda qeydiyyatdan keçməsinə və lisenziya əldə etməsinə tələb etməkdədir. Kriptovalyutalar hüquqi cəhətləri tam aydınlaşmamış bir aktiv növü olduğu üçün onların illegal işlərdə, terrorizmin maliyyələşdirilməsində, çirkli pulların yuyulmasında istifadə edilməsi ehtimalı vardır. Bu səbəbdən hər bir ölkə kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul olan müəssisələrdən “Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə tədbirləri”nə (bundan sonra **AML və ya ÇPY-ə qarşı tədbirlər**) və “**Know Your Customer**” (bundan sonra **KYC**) requlasiyalarına əməl etməsi tələb edilməkdədir. Avropa və ABŞ təmsalında kriptovalyutalardan leqal olmayan sahələrdə istifadə edilməməsi üçün barierlər formalaşdırılmaqdadır. Sadalananlara əsasən məqalədə kriptovalyutalar üzrə qanunvericilik bazasının yaradılmasında inkişaf yolu keçmiş olan 2 ölkənin yurisdiksiyası təhlil edilmişdir:

1. Amerika Birləşmiş Ştatları;
2. Birləşmiş Krallıq.

ABŞ qanunvericilik bazası üzrə istiqamətlər:

Kriptovalyutaların istifadəsi üzrə ən geniş tədqiq edilmiş və yurisdiksiya formalaşdırmış ölkə Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. ABŞ-da fəaliyyət göstərən qurumlar kriptovalyuta bazarı üzrə tam tənzimlənmə həyata keçirə bilməsə də, müəyyən qanunvericilik bazası formalaşdırmışdır ki, bunun nəticəsində kriptovalyuta mübadilələrini izləmək mümkün olur və nəticədə çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi məsələlərini əngəlləmək üçün maneələr formalaşdırılır. Hal-hazırda qurumlar kriptovalyutaların tənzimlənməsi barədə qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədilə mübarizə aparmaqdadır. Belə ki, kriptovalyutaların mərkəzləşdirilmiş olmaması və requlasiyaların tam şəkildə təşkil edilməməsi cinayətkarlığa və qanunsuz işlərin maliyyələşdirilməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən ABŞ-da requlasiyaları formalaşdıran qurumlar kriptovalyuta mübadilələri üzrə KYC və ÇPY-ə qarşı (AML-ə qarşı) tədbirlərin həyata keçirilməsinə aid qanunvericilik bazasının yaradılması üçün səylər göstərir. Kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul olan şirkətlər FİNCEN orqanından qeydiyyatdan keçərək rəqəmsal aktivlərin mübadiləsindən istifadə etmək və onları uçota almaq üçün lisenziya əldə edir. Əlavə olaraq, ABŞ-da başqa ölkələrin platformalarının fəaliyyət göstərməsinə maneə mövcud deyil.

Yeni requlasiyalar 1970-ci ildə qəbul edilmiş “Bank Secrecy Act” və 1986-cı ildə qəbul edilmiş “Money Laundering Control Act” qanunlarına istinadən təşkil edilmişdir. Əlavə olaraq, Mübadilə ilə məşğul olan müəssisələr “*Money Services Business*” və “*Money Transmitter Licence*” lisenziyalarının əldə edilməsinə həyata keçirirlər. FİNCEN qurumunun 2019-cu ildə qəbul etdiyi “*Application of FinCEN’s Regulations to Certain Business Models Involving Convertible Virtual Currencies*”, 2020-ci ildə “*Frequently Asked Questions Regarding Customer Due Diligence (CDD) Requirements for Covered Financial Institutions*” və 2023-cü ildə “*Proposal of Special Measure Regarding Convertible Virtual Currency Mixing, as a Class of Transactions of Primary Money Laundering Concern*” hesabatları ilə aşağıdakı tələblər yerinə yetirilir:

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Cədvəl 3.

ABŞ üzrə kriptovalyutaların tənzimlənmələri

<p>a) 2019 hesabatının 2.1-ci bəndinə uyğun olaraq - Müştərinin kimliyinin aydınlaşdırılması - KYC: FİNCEN tərəfindən kriptovalyuta mübadiləsi üzrə platforma xidmətindən istifadə edən tərəflərin kimliyinin məlum edilməsi üçün proqram tələb edilməkdədir. Belə ki, mübadilə edilən qarşı tərəfin adı, doğum tarixi, əgər fiziki şəxsdirsə hökumət tərəfindən verilmiş olan təsdiqedicisi sənədləri, hüquqi şəxs olduqda isə şirkətin təsdiqedicisi sənədləri tələb edilməkdədir. Əldə edilən məlumatlarla mübadilə edən tərəflər müəyyənləşdirilir və illeqal işlərin maliyyələşdirilməsinə qarşı addımlar atılır.</p>
<p>b) 2019 hesabatının 2.1-ci bəndinə əsasən - Məlumatların saxlanması: 180 gün ərzində kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul tərəflərdən məlumatların saxlanması qurumlar tərəfindən tələb edilir. Qanunvericilik aktlarının işləmə proseslərini yoxlamaq üçün müəyyən mərhələ və ya illər üzrə məlumatlar saxlanılır.</p>
<p>c) 2019 hesabatının 2.1-ci bəndinə uyğun olaraq - Təlimlərin təşkil edilməsi: Müəssisələr işçilərinə ÇPY-ə qarşı təlimləri təşkil etməlidir. Nəticədə müəssisənin çalışanları illeqal işlərin öncədən müəyyənləşdirilməsində aktiv şəkildə iştirak edə bilərlər.</p>
<p>d) 2019 hesabatının 4.2.1-ci bəndinə əsasən - Gücləndirilmiş araşdırma: Qərarverici orqanlar tərəfindən daha riskli tranzaksiyalar və ya böyükməbləqli mübadilələr üzrə gücləndirilmiş araşdırma prosedurları tələb edilir. Bu zaman tərəflərin kimliyi üzrə dərin araşdırmaların aparılması, mübadilə tarixçəsinin izlənməsi və təhlil edilməsi tələb edilir.</p>
<p>e) 2020 hesabatının 1-ci bəndinə əsasən - Riskin ölçülməsi: Kriptovalyuta mübadilələri ilə məşğul olan şirkət və ya platforma periodik olaraq risk ölçülməsini həyata keçirməli, şübhəli əməliyyatları, risk yaradan müştəriləri və tranzaksiyaları sənədləşdirərək hesabatlar təqdim etməlidir. Əlavə olaraq müəyyən zaman ərzində monitorinqlər təşkil edilərək şübhəli əməliyyatları araşdırmaq tələbi mövcuddur.</p>
<p>f) 2023 hesabatına əsasən - Şübhəli fəaliyyət hesabatı: Platformalardan şübhəli əməliyyatların hesabatının təqdim edilməsi tələb edilir. Şübhəli əməliyyatlar dedikdə, çirkli pulların yuyulması və illeqal biznes fəaliyyətləri üzrə əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Şübhəli fəaliyyət hesabatı FİNCEN-in tələbinə əsasən qurumlara təqdim edilməli və cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün öncədən tədbirlər planı həyata keçirilməlidir.</p>
<p>g) 2023 hesabatına əsasən - Audit tələbi: Müəyyən dövr ərzində kənar audit prosesinin həyata keçirilməsi tələb edilir. Nəticədə ÇPY-ə qarşı olan təlimlər və KYC statuslarının müəyyənləşdirilməsi proseslərinin ölçülməsi baş tutur.</p>
<p>h) 2023 hesabatına əsasən - Məmurların təyin edilməsi: Mübadilə edən müəssisələr sözügedən proqramların icrasına nəzarəti təmin edəcək məsul şəxslər təyin edirlər</p>

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən sadalanan qanunvericilik aktlarına əsasən tərtib edilmişdir.

Nəticə olaraq, ABŞ-da kriptovalyuta bazarının tənzimlənməsini 3 qurum həyata keçirir:
- “Commodity Futures Trading Commission” (CFTC);
- “Securities and Exchange Commission” (SEC);
- “Financial Crimes Enforcement Network” (FİNCEN) [5, s.1-3].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Həmin qurumların yuxarıda sadalanan AML-ə qarşı və müştəri məlumatları üzrə KYC tələblərinə əsasən kriptovalyutalar üzrə müəyyən qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır ki, bunun nəticəsində qanunsuz işlərdə istifadəsi məhdudlaşdırılır. Kriptovalyutaların alınması və satılması ilə məşğul olan şirkətlər qeydiyyatdan keçməklə kripto-aktivləri bəyan edir, onlara sahib olan müəssisə kimi siyahıya alınır və hesabatlar tərtib edir. Kriptovalyutaların mübadiləsindən istifadə edən şirkətlər “*Money Service business*” lisenziyasını əldə etmək üçün qeydiyyatdan keçirlər [3, s.5]. Burada bir neçə forma üzrə məlumatlar təqdim edilir. Nəticədə əldə edilən aşağıdakı məlumatlar FINCEN və SEC orqanlarına təqdim edilir:

- şirkətin kriptovalyutaları saxlama məqsədləri barədə detallı açıqlamalar təqdim edilir. İnvestisiya məqsədilə ilə saxlanılan aktivlər üzrə saxlama siyasəti açıqlanır;
- şirkətin ilk alışıları üzrə hesabatlar və balans hesabatında tanınan aktivlərin detallı açıqlamaları təqdim edilir. Burada qiymət, xərc və say barədə məlumatlar yer alır;
- kriptovalyutaların alınması ilə bağlı proqnoz məlumatlar təqdim edilir. Alınacaq kriptovalyutaların sayı, çəkilən xərc, toplam qiymət və alınma mənbəyi açıqlanır;
- kriptovalyutaların satılması ilə bağlı məlumatların detallı açıqlamaları təqdim edilir;
- burada şirkətlərin müştəri bazası üzrə məlumatlar isə SEC tərəfindən ictimaiyyətdən gizli olaraq tələb edilə bilər. Nəticə olaraq, konfidensiallıq prinsipi gözlənilir;
- şirkətin illik maliyyə hesabatları təqdim edilir [11].

Kriptovalyuta bazarı üzrə ən böyük dövrüyyəyə sahib olan Binance platformasının təsisçisi olan Changpeng Zhao ÇPY-ə qarşı olan tədbirləri yerinə yetirmədiyi üçün məsuliyyətə cəlb edilmiş və maliyyə sanksiyaları ilə üzləşmişdir. Həmin platforma 4,3 milyard USD cərimə edilmişdir [6, s.1-4]. Kriptovalyuta bazarı üzrə çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi məsələləri üzrə kifayət qədər çox cinayət hadisələri baş vermişdir. 2021-ci ilin ilk 6 ayında kriptovalyuta mübadilələri üzrə illegal işlərdə istifadə edilən 681 milyon dollar vəsait aşkarlanmışdır. SEC və digər qurumlar əldə edilən hesabatlar vasitəsilə kripto-aktivlər üzrə şübhəli əməliyyatları araşdırır və hər hansı qanunsuz mübadilələri məsuliyyətə cəlb edirlər. 2019-2023-cü illər arasında bir neçə çirkli pulların yuyulması problemləri kriptovalyutalar üzrə hələ də qanunvericilik bazasında boşluqlar olduğunu sübut edir [1, s.2]:

Cədvəl 4.

ABŞ-da kriptovalyuta şirkətləri üzrə qaydaların gözlənilməməsi

Şirkətlər	Cərimələyən qurum	Tarix	Səbəbi	Cərimə USD
Binance	SEC və CFTC	2023	Müştərilərin KYC məlumatlarının əldə edilməsində boşluqlar və mübadilələr.	4.3 mlrd.
BitMEX	FinCEN	2021	BSA üzrə qeydiyyat tələbinin pozulması.	100 mln.
Bitpay	New York SDFC	2023	Sanksiya altında olan ölkələr üzrə əməliyyatların asanlaşdırılması və tədbirlərin icra edilməməsi.	507 375
Coinbase		2023	Şübhəli əməliyyatların izlənilməməsi.	50 mln.
Bittrex	FinCEN və OFAC	2022	Şübhəli əməliyyatların bildirilməməsi və AML tədbirlərinin icra edilməməsi.	53 mln.
Helix	FinCEN	2019	BSA üzrə qeydiyyat tələbinin pozulması, MSB lisenziyası əldə edilmədən mübadilələrin aparılması, AML proqramlarının icra edilməməsi.	60 mln.

Mənbə: Cədvəl <https://www.wsgr.com/en/sayından-əldə-edilən-məlumatlara-əsasən-tərtib-edilmişdir>.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Sadalanan tədbirlərə baxmayaraq, cədvələ əsasən kriptovalyutalarla olan mübadilələrin tənzimlənməsi üçün boşluqların aradan qaldırılması vacibdir. Binance platforması timsalında olan hadisələr tənzimləmələrin daha ciddi şəkildə təşkil edilməsini zəruri edir. SEC tərəfindən kriptovalyutalara səhm kimi, CFTC tərəfindən isə əmtəə kimi yanaşılır. Fərqli yanaşmalara əsasən bitcoin kriptovalyutasının tənzimlənməsində həm SEC, həm də CFTC tərəfindən addımlar atılır. Bu səbəbdən vahid orqan tərəfindən tənzimləmələrin həyata keçirilməsi ləngiyir. Nəticədə, kriptovalyutaların ABŞ-da bir neçə qurum tərəfindən tənzimlənməsi əlavə vaxt itkisinə, maraqların toqquşmasına və qaydaların ziddiyyətinə yol açmaqdadır. Bundan başqa qərarverici orqanlar arasında gedən mübarizə, ÇPY və terrorizmin maliyyələşdirilməsi hallarının baş verməsi, bir neçə qurumun qərarverici orqan qismində çıxış etməsi, requlasiyaların vaxt aparan və resurs tələb edən olması qanunvericiliyin yetərli olmamasına bir işarədir. Bu səbəbdən bir qurum üzrə tənzimlənmənin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Kriptovalyuta mayninqi ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər də həmçinin qurumlarda qeydiyyatdan keçməlidirlər. Hazırda mayninq prosesinin izlənməsində mexanizm formalaşdırılmayıb.

Birləşmiş Krallıq qanunvericilik bazası üzrə istiqamətlər:

Birləşmiş Krallıq da kriptovalyutalardan leqal şəkildə istifadə edən rəqəmsal mühiti formalaşdırır. Belə ki, Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarına xidmət göstərən FTX kriptovalyuta birjasının iflasından sonra hökumət tərəfindən bazar üzrə tənzimlənmiş mühit yaradılmasına çalışır. FTX kriptovalyutasının iflas etmə səbəbi kimi isə, müştərilərin aktivlərinin şirkət tərəfindən qanunsuz tranzaksiyalarda istifadə edilməsi idi. Müştərilərin vəsaitlərinin riskli tranzaksiyalarda istifadə edilməsi isə tənzimləmələrdə boşluqların olmasına işarədir. Məsələ ortaya çıxdıqdan sonra kriptovalyuta bazarında qiymətlərin enməsi və şirkətin aktivlərinin dəyərinin azalması baş verdi. Nəticədə təzyiqlərə tab gətirməyərək iflasını açıqladı [12].

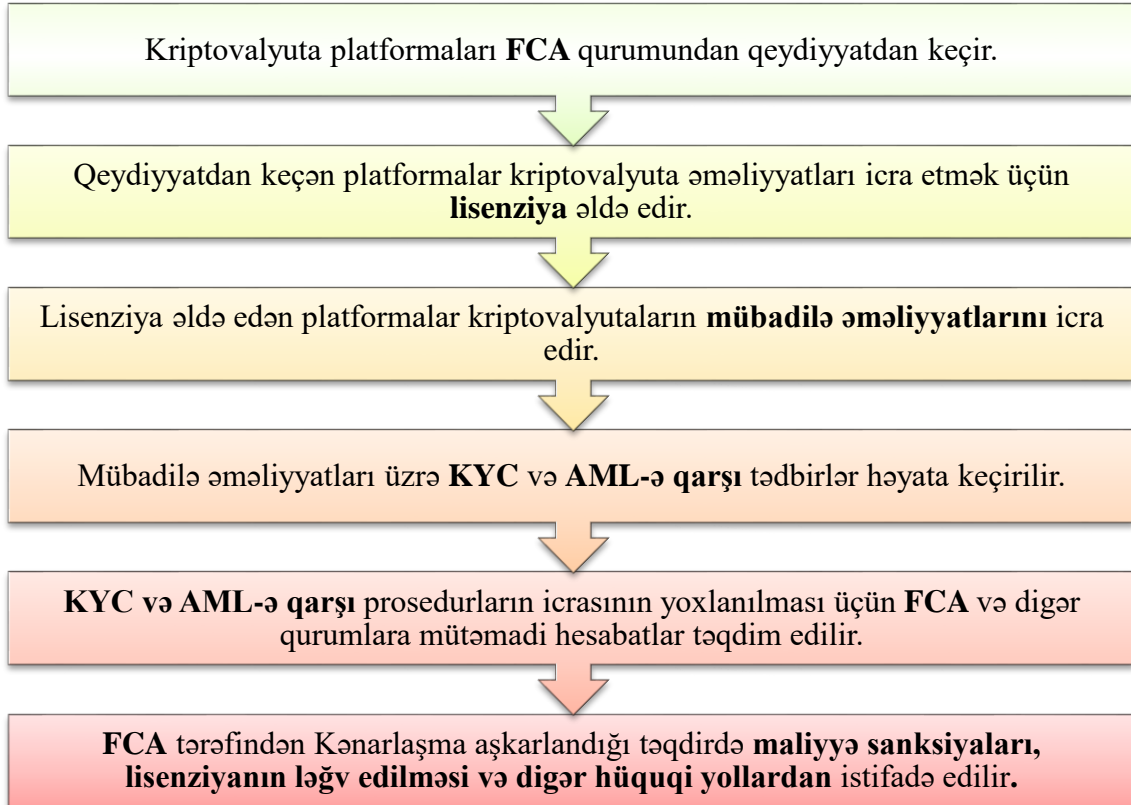
Sözgedən amilləri nəzərə alaraq, hökumət maliyyə risklərinin azaldılması məqsədilə Avropada qəbul edilmiş “Çirkli pulların yuyulması üzrə 5-ci direktiv”in qaydalarını və 2022-ci ildə qəbul edilmiş “Travel rule” qaydasını əsas götürərək şəffaf qanunvericilik bazasının yaradılması üzrə səylər göstərir. Birləşmiş Krallıqda kriptovalyuta bazarının tənzimlənməsi və maliyyə pozuntularının qarşısının alınması məqsədilə mübadilə platformalarına qanunvericilik aktları tətbiq edilir. Ümumi olaraq, ABŞ qanunvericiliyi kimi Birləşmiş Krallıq platformalara nəzarət vasitəsilə requlasiyaların tələblərini qorumağa çalışır. Hal-hazırda İngiltərədə fəaliyyət göstərən mübadilə platformalarına Coinbase, Kraken, Crypto.com, Gemini və.s platformaları misal göstərmək olar [7]. **ABŞ-da olduğu kimi həmin platformaların əyani olaraq ölkədə ofisinin olması tələb edilmir.** Daha sət tənzimləmələr edilən ölkələr ofisin açılmasını tələb edir. **Misal kimi Almaniya, Cənubi Koreya, Yaponiyayı misal göstərmək olar [9].**

Hökumətin əsas məqsədi məlumatlarını mühafizə etmək, sağlam investisiya mühiti formalaşdırmaq, vergi obyektini təyin etmək, maliyyə pozuntularının qarşısını almaq, rəqəmsal maliyyə bazarlarının inkişafını təşviq etməkdir. Bu səbəbdən 5-ci direktivin tənzimləmələri əsas götürülərək Birləşmiş Krallıqda kriptovalyuta bazarı üzrə ÇPY-ə qarşı tədbirlərin icrası və “Know your customer” statuslarının bəlli olması üçün ciddi addımlar və requlasiyalar tətbiq edilir. Kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul olan şirkətlər **“Financial Conduct Authority”** qurumundan qeydiyyatdan keçməli və tələb edilən hesabatları təqdim etməlidir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Sxem 1.

Kriptoalyuta tənzimləmələrinin prosesləri üzrə ardıcılıq

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən əldə edilən məlumatlara əsasən hazırlanmışdır.

FCA qurumundan qeydiyyatdan keçmə tələbi 2020-ci ildən qüvvədədir. Sözügedən qurum HM Treasury (HMT) və İngiltərə Mərkəzi Bankı tərəfindən dəstəklənməkdədir və requlasiyaların formalaşdırılmasında FSA başda olmaqla hər üç qurumun iştirakını müşahidə etmək mümkündür [4, s.1]. FSA tərəfindən kriptoalyuta bazarının iştirakçılarında requlasiyalar tətbiq edilir və bu requlasiyalara nəzarət vasitəsilə bazar üzrə maliyyə pozuntularının qarşısı alınır [2, s.1]. Kripto-aktivlərin mübadiləsi ilə məşğul olan şirkətlər ABŞ-da olduğu kimi qeydiyyata alınaraq lisenziya əldə edirlər. Tələb edilən hesabatların təqdim edilməsi ilə maliyyə mühitinin qorunması həyata keçirilir. Məlumatlar olmadığı təqdirdə mübadilə platforması tərəflər arasında tranzaksiyanı həyata keçirmir. Məlumatlar təqdim edilmədən əməliyyat baş tutduqda maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Requlasiyaların gözlənilməsi ilə kripto-aktivlərə sahib olan müəssisələr üzrə onların uçota alınmasında hüquqi baza formalaşdırılır. FCA qurumunun 2022-ci ildə qəbul etdiyi travel rule qaydası kriptoalyuta transferləri üzrə tənzimləmələrdə vacib rol oynayır. Qayda 2023-cü ilin 1 sentyabr tarixindən qüvvədədir. Həmin qaydalar “The Money Laundering and Terrorist Financing (Amendment) (No. 2) Regulation 2022” qaydalarına əsasən tərtib edilmişdir. Mübadilə tərəfləri aşağıdakı tələbləri yerinə yetirərək ÇPY-ə qarşı və KYC statusunun müəyyən edilməsinə aid tədbirlərin gözlənilməsinə xidmət edirlər:

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Cədvəl 5.

Birləşmiş Krallıq üzrə kriptovalyutaların tənzimlənmələri

a) <i>Travel rule qaydasının 11-ci bəndinə əsasən – Müştərinin kimliyinin aydınlaşdırılması - KYC:</i> Mübadilə şirkətinin dövlət tərəfindən təsdiqedicisi sənədləri, biznes plan, marketing plan, təsisçilər və direktorlar barədə təsdiqedicisi sənədlər tələb edilir.
b) <i>Travel rule qaydasının 12-ci bəndinə əsasən - Məlumatların saxlanması:</i> Mübadilə ilə məşğul olan tərəflərin - yəni alıcı və benefisiarın məlumatları saxlanılmalı və KYC prosedurları tətbiq edilməlidir. Onların adları, hesab nömrələri və ya unikal əməliyyat identifikatoru, müştəri eyniləşdirmə nömrələri və s. məlumatlar platformalar tərəfindən saxlanılmalıdır. 1000 Avronu ötən əməliyyatlarda daha detallı informasiya tələb edilir.
c) <i>Travel rule qaydasının 14-ci bəndinə əsasən – Əlavə monitoring:</i> Alıcı tərəf və platforma benefisiarın fəaliyyət göstərdiyi region üzrə qaydaların gözlənilməsini periodik monitoring etməlidir.
d) <i>Travel rule qaydasının 24-ci bəndinə əsasən – Risklərin ölçülməsi:</i> Platforma və ya kriptovalyuta biznesi ilə məşğul olan tərəflər risk araşdırması həyata keçirməlidir. Öncədən müəyyən edilmiş risklər hesabat kimi təqdim edilməlidir.
e) <i>Travel rule qaydasının 35-ci bəndinə əsasən – Əlavə təhlillərin tətbiq edilməsi:</i> Mübadilə platformaları müştərilər üzrə sadələşdirilmiş və ya genişləndirilmiş təhlillər həyata keçirərək risk göstəricisini ölçməli və prosedurları yerinə yetirməlidir. Risk göstəricisi yüksəkdirsə “National Crime Agency”-ə hesabatlar təqdim edilməlidir.
f) <i>Travel rule qaydasının 43-cü bəndinə əsasən – Monitoring və nəzarət:</i> Platformalar monitoring və nəzarət mexanizmasını tətbiq edilməlidir. Belə ki, şübhəli əməliyyatlar üzrə 5 il müddətinə məlumatların saxlanması həyata keçirilməlidir.

Mənbə: Travel Rule qaydası əsas götürülərək müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Ümumiyyətlə, Kriptovalyuta bazarı üzrə qanunvericilik aktları mövcud platformalara tətbiq edilən qaydalara əsasən riayət edilir. Burada tənzimləmələr Amerikaya nisbətə daha az sürətlə irəliləməyə başlayıb, FCA qurumu tərəfindən tədbirlərin sərt baş tutmasını qeyd edə bilərik. Beləliklə, hökumət tərəfindən kriptovalyutaların leqallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar həm regulativ mühiti formalaşdırmalı, həm də rəqəmsal iqtisadiyyata zərər verməməlidir. Təbii ki, atılan addımların müsbət və mənfi tərəfləri növbəti dövrlərdə müşahidə ediləcəkdir.

Azərbaycanda regulasiyaların formalaşdırılması istiqamətləri üzrə təkliflər:

Kriptovalyutaların tənzimlənməsi və onların hərəkəti ilə bağlı ABŞ və Birləşmiş Krallığın qəbul olunmuş qanunvericilik bazasının araşdırılmasından əldə olunan nəticələrindən görüldüyü kimi, kriptovalyutaların mübadilə əməliyyatları üzrə regulativ mühitin formalaşdırılması qanun və tədbirlər çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Kripto-aktivlərin əldə edilməsi və onların maliyyə hesabatlarında uçota alınması şirkətlərin şəxsi istəyi ilə bəyan edilməlidir. Həmin aktivlərin uçota alınması üçün şirkətlər qanunvericilik orqanları tərəfindən tələb edilən informasiyaları təqdim edərək əməliyyatı yerinə yetirə bilərlər. Əlavə olaraq, bank hesablarından investisiya edilməsi və onların satılması vergi obyektini formalaşdırmalıdır. Bəyan edilən kripto-aktivlərin uçota alınması zamanı qərarverici orqan tərəfindən ÇPY-ə qarşı mübarizə tədbirləri tələb edilməlidir. Müəyyən qanunvericilik tələblərinin qüvvəyə minməsi hüquqi mühitin formalaşdırılmasına dəstək ola bilər. Tənzimləmələrin müəyyənəşdirilməsi böyük platformaların Azərbaycanda ofis açaraq fəaliyyət göstərməsinə təşviq edə bilər. Hüquqi mühitin formalaşdırılması vasitəsilə Azcoin kriptovalyutasının istifadəsi də mümkün olacaqdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

Xarici və ya potensial yaradılacaq yerli kriptovalyuta mübadilə platforması üçün öncədən tənzimləyici mühit formalaşdırılması şəffaflığı artıracaq və kriptovalyuta sahəsinin inkişafına təkan verəcəkdir.

Azərbaycana gəkdikdə isə, bu istiqamətdə aparılan işlərin gedişatı aşağıdakı normativ hüquqi aktlarında öz əsini tapmışdır:

- Avropada təşkil edilən “Çirkli pulların yuyulması üzrə 5-ci direktiv” nəzdində 2023-2027-ci illər üzrə “Azərbaycanda iqtisadi cinayətlərin qarşısının alınması və onunla mübarizə” layihəsinin həyata keçirilməsi üçün addımlar atılmışdır [8];

- Əlavə olaraq, tənzimləmələr “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” qanuna əsasən həyata keçirilməkdədir;

- Mərkəzi Bank tərəfindən qanunvericilik bazasının yaradılması üçün səylər göstərməyə başlamışdır. Buna baxmayaraq, hər hansısa prosedurun tətbiq edilməsi hələlik icra edilməmişdir.

Adətən inkişaf etmiş ölkələrin tənzimləmələrində ən vacib rol Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olan qurumlar oynamaqdadır. Azərbaycanda isə Mərkəzi Bankdan başqa digər maliyyə qurumları tərəfindən kriptovalyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi barədə hər hansısa bir hesabat mövcud deyil. Nəticədə, sözügüdən qanunvericilik bazası kənar iqtisadiyyatların ölkəmizə sərbəst müdaxiləsinə münbit şərait yaratdığından kriptovalyutaların tənzimlənməsi və onların dövlətçiliyə təhlükəliyinin qorunmasına xidmət etmir. Azərbaycan üzrə kriptovalyuta əməliyyatlarının izlənilməsi ilə bağlı tənzimləmələr inkişaf etdirilməmiş və prosedurlar nəticəsiz qalmışdır. Bu isə kifayət qədər dövriyə həcmi olan iqtisadiyyatın bir sahəsi üzrə boşluq deməkdir.

Bununla yanaşı, hazırda kriptovalyuta mübadilə platformaları mövcud olmasa da, gələcəkdə onların Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün qeyd edilən tədbirlər planının icra edilməsi mümkündür. Reqlativ mühitin formalaşdırılması həmçinin xarici platformaların Azərbaycanda filial açaraq fəaliyyət göstərməsini təşviq etmək üçün bu sahədə boşluqların kifayət qədər çox olan aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq işlərin təşkil edilməsini tələb edir. Sözügedən tədbirlərin icrası ilə şirkətlər tərəfindən kriptovalyutaların maliyyə hesabatlarında uçota alınması üzrə əsaslandırıcı qanunvericilik hüquqi bazasının yaradılması ilə bağlıdır.

Beləliklə, mübadilə platformalarının Azərbaycanda mövcud olmaması kriptovalyuta bazarı üzrə reqlativ mühitin formalaşdırılmasında 2 istiqaməti labüd edir:

1. Bank sektoru üzrə tənzimləmələrə əsasən kriptovalyuta bizneslərinə həyata keçirilən investisiyaların müəyyənləşdirilməsi.

2. İnvestisiya edilən xarici platformalardan məlumatların əldə edilməsi üzrə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və ya Azərbaycanda xarici platformaların ofisinin açılmasının tələb edilməsi.

Hər iki istiqamət üzrə fiziki şəxslərin kriptovalyutalara investisiya etməsinin tənzimlənməsi və onların məlumatlarının əldə edilməsi üçün xarici platformalarla əməkdaşlıq edilməsi şirkətlərə nəzərən daha çətinidir. Çunki, platforma və ondan istifadə edən fiziki şəxs sayı çoxdur və hər birinin məlumatlarının təhlil edilməsi qəlizdir. Kriptovalyutaların mübadilə əməliyyatlarının tənzimlənməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlər üzrə addımlar atılmalıdır:

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

1-ci istiqamət üzrə: Kriptovalyutalara investisiya edən şirkətlər üzrə bank hesablarının nəzarət edilməsinə əsasən investisiya məbləğinin müəyyənləşdirilməsi üçün sistem yaradılması təklif edilir. Müəssisə və ya fiziki şəxs tərəfindən bank hesabından müəyyən kriptovalyuta alışı zamanı vəsait köçürülməsi baş verir. Həmin köçürmələrin banklar tərəfindən qeydiyyatla alınması və hesabat təqdim edilməsi prosesi baş verərsə, kriptovalyutalara investisiya edən şirkətlərin müəyyənləşdirilməsi həyata keçiriləcəkdir. AML və KYC tədbirlər prosesi eyni qaydada müəssisələrdən tələb ediləcəkdir. Banklardan xarici platformalara axan investisiya üzrə hesabat tənzimləyici quruma ötürülməlidir. Bu halda şirkətlər üzrə məlumatlar qərarverici orqanda olacaq və qeydiyyat prosesi tələb ediləcəkdir. Nəticədə qərarverici qurumda qeydiyyatdan keçən və lisenziya əldə edən müəssisələr kriptovalyutaları rəsmi olaraq maliyyə hesabatlarında uçota alacaqdır. Təbii ki, tənzimlənmələr və ÇPY-ə qarşı tədbirlər icra edilməlidir.

Zəif və ya çatışmayan tərəf: Təbii ki, bank yolu ilə tənzimlənmə mayninq prosesindən əldə edilərək mübadilə platformalarında istifadə edilən kriptovalyutaların izlənməsinə imkan yaratmır. Təklif tam yetərli olmasa da, hüquqi mühitin formalaşdırılması üçün bank tranzaksiyalarının nəzarətdə saxlanması vacibdir. Müəssisələrin kriptovalyutaları aktiv kimi uçota alması və vergi imkanlarından istifadə etməsi üçün mayninq və digər üsullarla əldə edilən kriptovalyutalar şəxsi istəyə əsasən açıqlanmalıdır.

2-ci istiqamət üzrə: Investisiya edilən xarici platformalarla Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qərarverici orqanlar arasında yaranan əməkdaşlıq nəticəsində kriptovalyutalarla mübadilə əməliyyatları barədə məlumatlar platformalardan əldə edilməlidir. Bu zaman kriptovalyuta mübadilələri ilə məşğul olan müəssisələrin müəyyənləşdirilməsi və siyahıya alınması baş tutacaqdır. Nəticə etibarlı ilə kriptovalyuta mübadilə əməliyyatlarının ÇPY-ə qarşı tədbirlərə uyğunluğu yoxlanılacaqdır. Bu əməkdaşlığın formalaşdırılması hal-hazırda Azərbaycanda çətin proses hesab edilir. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən platformalar məlumatların ötürülməsi ilə bağlı əməkdaşlıqdan imtina edəcəyi təqdirdə Hökumətin təsir alətləri iş düşə bilər. Belə ki, xarici platformalara investisiya edilməsi banklar vasitəsilə qadağan edilə bilər. Bu halda xarici platformalara pul vəsaitlərinin axması dayandırılacaq. Gəlir mənbəyini itirməmək üçün xarici platformaların müştəri məlumatları üzrə məxfiliyin qorunması şərtilə maliyyə orqanlarına və tənzimləyici qurumlara ötürməsi baş tutacaqdır.

Xarici platformaların Azərbaycanda nümayəndəlik açaraq fəaliyyət göstərməsi isə digər istiqamətə nəzərən daha konservativ olacaqdır. Almaniya, Yaponiya, Sinqapur, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə ofis və ya nümayəndəlik açılması vacib şərtidir. Bunun əksinə olaraq, platformalar izafi xərclərdən yayınmaq və rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlüklərindən istifadə etmək üçün online qaydada fəaliyyətə üstünlük verir. Bu səbəbdən nümayəndəliklərin açılması ikinci planda qalacaqdır. Buna baxmayaraq, məlumatların ötürülməsi ilə bağlı platformaların boyunca qaçırması halında növbəti fəaliyyət zamanı nümayəndəliklərin açılması tələb edilə bilər. Xarici platformaların nümayəndəliyinin açılması iqtisadi baxımdan ölkə üçün gəlirli və daha səmərəlidir. Təbii ki, Dövlət orqanları əməkdaşlığın hansı formada olmasına qərar verir. Binance, Coinbase, Kraken kimi ən böyük platformalarla əməkdaşlığın aparılması ilə tənzimləmələrin qüvvəyə minməsi mümkündür.

Azərbaycanda hal-hazırda kriptovalyuta mübadiləsi ilə məşğul olan platforma mövcud deyildir. Xarici platformaların Azərbaycan filialının olmaması investisiyaların bank yolu ilə xarici ölkələrə axmasına səbəb olur. Azərbaycanda sadə hüquqi mühitin formalaşdırılması xa-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

rici platformaların Azərbaycanda ofis açaraq xidmət göstərməsinə və ya yerli platformaların yaranmasına təşviq edilə bilər. Xarici ölkələrdən Azərbaycana pul vəsaitlərinin axması və investisiyaların əldə edilməsi arzuolunandır. Bu səbəbdən kriptovalyuta sahəsi üzrə ÇPY-ə qarşı tədbirlərin sərtləşdirilməsi və KYC statuslarının müəyyənləşdirilməsi üzrə tədbirlər planının hazırlanması və qüvvəyə minməsi məqsədəuyğun olacaqdır. Həmin tədbirlərin gözlənilməsi halında kriptovalyutalara sahib olan müəssisələr sahib olduqları resurslar üzrə hüququ əsas əldə edəcəkdir. Bu zaman vergi məsələləri də tənzimlənəcəkdir. Belə ki, məlumatları olan mübadilələr üzrə aktivin hansı qiymətə alınıb-satılması üzrə məlumatlar requlasiya edilmiş platformalardan əldə edilərək təsdiqlənəcək. Bu zaman mənfəət vergisinin obyektini müəyyənləşəcəkdir. Tənzimləmələr fiziki şəxslər üçün də tətbiq edilə bilər.

Y E K U N

Beləliklə, təhlil nəticəsində əldə edilən məlumatlara əsasən məlum olur ki, rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə inkişaf etmiş ölkələr kriptovalyuta bizneslərinin inkişaf etməsi, maliyyə qaydaları gözlənilməklə investisiya mühitinin formalaşdırılması üzrə requlativ tədbirlər həyata keçirmişdir və mübadilə platformaları vasitəsilə bazarın tənzimlənməsi uğrunda səylər göstərmişdirlər. Məqalənin təhlil hissəsində hər iki ölkənin yurisdiksiyası araşdırıldı. Kripto-aktivlərin maliyyə hesabatlarında tanınması və onların qanunsuz işlərdə istifadə edilməsinin qarşısının alınması üçün hər ölkənin nisbətən oxşar qanunvericilik tədbirlərinin olması aydınlaşdırıldı. ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Cənubi Koreya, Avropa ölkələri oxşar KYC və AML-ə qarşı tədbirlər prosesi tətbiq edərək kriptovalyuta mübadilələrin izlənməsini təşkil etməkdədirlər.

Bununla yanaşı, ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya, Cənubi Koreya, Avropa ölkələrdə sözügedən aktivlərin hərəkəti ilə bağlı mövcud olan qanunvericiliklə tənzimlənməyən boşluqları və bu sahədə Azərbaycanda müvafiq təcrübələrin toplanmamasını nəzərə alaraq, Azərbaycanda hüquqi və fiziki şəxslərdən əldə edilən kriptovalyutalar üzrə daha təkmil və sərt dövlət siyasətinin aparılmasına dair müvafiq səlahiyyətli qurumlar tərəfindən yeni konseptual yanaşmasının hazırlanmasını məqsədmüvafiq hesab edir və bununla bağlı aşağıdakıları təklif edirik:

1. Kriptovalyuta mübadilə əməliyyatlarının tənzimlənməsini təşkil etmək və onlara nəzarəti icra etmək üçün Qərarverici orqan müəyyənləşdirilməli və həmin qərarverici orqan tərəfindən mübadilə platformalarının ölkədə nümayəndəliyin açılması və ya digər ölkələrdəki kimi distant formada əməkdaşlığın olunmasına dair qərar qəbul edilməlidir.

2. Kriptovalyuta mübadilə əməliyyatlarını icra edən platformalar və mübadilə edən şirkətlər üzrə lisenziyaların əldə edilməsi prosesi icra edilməlidir. Lisenziya əldə edən mübadilə platformaları və şirkətləri təyin edilmiş qərarverici orqan tərəfindən qeydiyyatla alınmalıdır.

3. Qərarverici orqanlar tərəfindən mübadilə platformaları və şirkətlərdən hesabatlar tələb edilməlidir. Hesabatlarda tələb edilən informasiyalar qərarverici orqan tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir. Hesabatlar mütəmadi olaraq qərarverici orqana təqdim edilməlidir. Fiziki şəxslər üzrə hesabatlar da platformalardan əldə edilə bilər.

4. Mübadilə platformaları əməliyyatları icra etmək üçün müştərilərin müəyyənləşdirilməsi üzrə (KYC) tədbirləri həyata keçirməlidir. Müştərilərin platformalarda qeydiyyatdan keçməsi, şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin, digər elektron məlumatların platformalar vasitəsilə

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

tələb edilməsi (Üz-tanıma, digər sənədlər) şübhəli tranzaksiyalar zamanı effektiv rol oynayacaq və maliyyə pozuntularının qarşısını alacaqdır.

5. AML-ə qarşı tədbirlər planı icra edilməlidir. Bu tələb valyutanın çirkli pulların yuyulmasına və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilməsini məhdudlaşdıracaqdır. Əldə edilən hesabatlardan vəsaitlərin çirkli pulların yuyulmasında istifadə edilməsi ehtimalı müəyyənəşdirilməlidir.

6. Tələb edilən hesablara əsasən kriptovalyutaların mübadilə əməliyyatları üzrə tranzaksiyaların izlənməsi prosesi baş tutmalıdır. Belə ki, qərarverici orqan tərəfindən müəyyən müddət ərzində tranzaksiyaların izlənməsi tələb edilə bilər. Bu proses nəticəsində kripto-aktivlərin qeyri-leqal işlərdə istifadə edilməsi təhlükəsi müəyyənəşdirilə bilər. Müəyyənəşdirilən riskli mübadilələr isə qərarverici orqana hesabat kimi təqdim edilməlidir.

7. Mübadilə platformaları monitorinq prosesləri həyata keçirməli, risk dərəcəsini ölçməli və tənzimləyici qurumlara hesabatlar təqdim edilməlidir. Sözügedən proses nəticəsində həm kripto-aktivlərə sahib olan müəssisələrin, həm də həmin platformalar üzrə mübadilə aparən fiziki şəxslərin mübadilə prosesləri izlənəcək və tədbirlər planı icra ediləcəkdir.

8. Müəssisələrin rəqəmsal valyutaları aktiv kimi uçota alması üçün onların əldə edilməsi üsulu tənzimləyici orqanlara hesabat kimi təqdim edilməlidir. Belə ki, mayınq və digər üsullarla əldə edilən kriptovalyutalar üzrə izlənmə mümkün olmadığı üçün onların açıqlanması müəssisələr tərəfindən könüllü sürətdə baş tutmalıdır. Həmin aktivlərin gizlədilməsi halında dövlət tərəfindən sanksiyalar tətbiq edilə bilər.

9. Platformalar üzrə satışlar üzrə hesabatlar Vergi orqanlarına və digər qərarverici qurumlara təqdim edilməlidir. Hesabatın təqdim edilməsi üçün müəyyən limit təqdim edilməlidir. Mələsən, 5 000 AZN-dən yüksək məbləqli satışlar üçün vergilərin tətbiq edilə bilər.

10. KYC, AML-ə qarşı tədbirlərin icra edilməməsi, məlumatların təqdim edilməməsi halında maliyyə sanksiyaları tətbiq edilə bilər. Qanunvericilik tələblərinin yerinə yetirilməməsi lisenziyaların ləğv edilməsi və digər hüquqi yollarla da nəticələne bilər. Hökumət icra tələblərinin pozulması hallarını nəzərə almalı və xüsusi alətlər formalaşdırmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aysha Bagchi “Cryptocurrency exchange Binance pleads guilty along with CEO to money laundering charges”, 2021.
2. Financial Conduct Authority “Finalised non-handbook guidance on Cryptoasset Financial Promotions”, 2023.
3. Getid “The 2023 Guide to KYC/AML for Crypto Exchanges & Wallets”, 2022.
4. Global Legal Insights “Blockchain & Cryptocurrency Laws and Regulations 2024 | United Kingdom”, 2023.
5. Manimama “Overview of regulatory requirements for cryptocurrency companies in the U.S.”, 2023.
6. United States Securities And Exchange Commission “SEC Files 13 Charges Against Binance Entities and Founder Changpeng Zhao”, 2023.
7. Will Felton “Best Crypto Exchanges UK 2024”, 2024.
8. Azərbaycanda korrupsiya və çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə sahəsində yeni layihəyə start verilmişdir - Council of Europe Office in Baku (coe.int).

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

9. <https://rue.ee/crypto-licence/germany/>
10. <https://www.atlanticcouncil.org/programs/geoeconomics/center/cryptoregulationtracker>
11. <https://www.ecfr.gov/current/title-31/subtitle-B/chapter-X/part-1022/subpart-C/section-1022.380>
12. <https://www.investopedia.com/what-went-wrong-with-ftx-6828447>
13. <https://www.triple-a.io/cryptocurrency-ownership-data>
14. <https://www.wsgr.com/en/insights/beware-increasingly-aggressive-enforcement-actions-in-the-crypto-asset-industry-puts-companies-on-notice.html>

*Elkhan Orkhan Jafarov,
Ph.D. (Econ.),
Associate Professor of the Department of
“Economics and Technological Sciences”
of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail: elkhan.jafarov@inbox.ru;*

*Sultan Gurban Niftaliyev,
Ph.D. Student,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
E-mail: sultanniftaliyev95@gmail.com
© E.O. Jafarov, S.G. Niftaliyev, 2024*

SOME ISSUES OF REGULATING THE ACCOUNTING OF CRYPTOCURRENCIES

A B S T R A C T

The purpose of the research - is to propose directions for creating legal regulation of cryptocurrency exchange transactions in Azerbaijan.

The methodology of the research - the experience accumulated in the USA and Great Britain on cryptocurrency exchange transactions was studied through comparative analysis and other methods.

The practical importance of the research - cryptocurrency exchange transactions are one of the main tools stimulating the development of financial relations in the context of globalization of the world capital market.

The results of the research - based on the experience gained from cryptocurrency transactions in the USA and Great Britain and their development paths in Azerbaijan were determined.

The originality and scientific novelty of the research - since there is no literature and legislation on cryptocurrency exchange transactions in Azerbaijan, the study can be considered the only scientific literature in this field.

Keywords: cryptocurrency exchange operations, AML, KYC, legal regulations, regulatory environment.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 5-19.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 5-19.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 5-19.

*Джафаров Эльхан Орхан оглы,
кандидат экономических наук,
доцент кафедры
“Экономика и технологические науки”
Азербайджанского Государственного
Экономического Университета (UNEC)
E-mail: elkhan.jafarov@inbox.ru;*

*Нифталиев Султан Гурбан оглы,
докторант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
E-mail: sultanniftaliyev95@gmail.com
© Джафаров Э.О., Нифталиев С.Г., 2024*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ УЧЕТА КРИПТОВАЛЮТ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – предложить направления создания правового регулирования в Азербайджане операций по обмену криптовалют.

Методология исследования - опыт, накопленный в США и Великобритании по операциям обмена криптовалют, был изучен посредством сравнительного анализа и других методов.

Практическая значимость исследования - операции по обмену криптовалют являются одним из основных инструментов, стимулирующих развитие финансовых отношений в условиях глобализации мирового рынка капитала.

Результаты исследования – на основе опыта, полученного по криптовалютным транзакциям в США и Великобритании, были определены пути их развития в Азербайджане.

Оригинальность и научная новизна исследования – поскольку в Азербайджане отсутствует литература и законодательство по обменным операциям с криптовалютами, исследование можно считать единственной научной литературой в данной области.

Ключевые слова: операции по обмену криптовалют, AML, KYC, правовое регулирование, нормативная база.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
03.09.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
04.10.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 31.10.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 03.09.2024
Отправлено на повторную обработку:
04.10.2024
Принято к печати: 31.10.2024*

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 03.09.2024
Send for reprocessing: 04.10.2024
Accepted for publication: 31.10.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.2

Qasımova İlhamə Valeh qızı,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: ilhamaahmedova@gmail.com
© Qasımova İ.V., 2024

UOT: 336.11
JEL: G39

AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI DİNAMİK-İNKLÜZİV VƏ SOSIAL TƏRƏQQİYƏ ƏSASLANAN CƏMIYYƏT MODELİNDƏ HAQLI RƏQABƏT MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TƏMİNATI QISMİNDƏ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın əsas məqsədi - auditor xidmətlərinin şəffafliq və sabitlik əsasında haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasına tövhəsini araşdırmaq, bu xidmətlərin dinamik-inklüziv sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelinin formalaşmasındakı rolunu və mövcud səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Eyni zamanda auditor xidmətlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərək ölkədə iqtisadi tərəqqiyə, inkişafa və etimad mühitinə tövhə verməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat kvantitativ və keyfiyyət metodlarına, eləcə də direktiv analizlərə əsaslanır. Məqalədə 2019-2023-cü illər ərzində audit xidmət bazarında müqavilələrin məcburi və könüllü audit üzrə müqayisəsi, xarici və yerli auditorların fəaliyyəti, müqavilələrin say və həcmindəki payları, artım və azalma meylləri, həmçinin 2023-cü ildə müəyyən edilmiş minimum tələblərə əməl səviyyəsi və problemlərin həlli yolları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - auditor xidmətinin inklüziv sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyətdə haqlı rəqabət mühitinin yaradılmasında qarşılaşdığı problemlər müəyyən edilmiş və bu xidmətin əlçatanlığının artırılması, inkişafı üçün koordinasiyalı yanaşmanın istinad mənbəyi kimi əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinə təkmil və təşəkküllənmiş forma yanaşmanın inkişaf etdirilməməsi sübut olunmuşdur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ölkədə auditor xidmətinin hazırki səviyyəsinin, auditor xidmətinin kordinasiyalı izlənməməsinin, təbliğat və təşviqatın zəif olması, minimum hədlərinə əməl olunmasına nəzarətin qənaətbəxş olmaması, ölkə üzrə əlçatanlığın təmin olunmaması, regionlarda inkişaf səviyyəsinin aşağı olması - inklüziv və sosial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelində haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində qənaətbəxş olmamasının təhlillər nəticəsində əsaslandırılmasına dayanaraq məqalə orijinal tədqiqat işi kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: audit xidməti, haqlı rəqabət, sosial tərəqqi, inklüziv inkişaf.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

GİRİŞ

Cəmiyyətin bərabər, ədalətli və inklüziv inkişafında müstəsna əhəmiyyətli sektorlardan biri də audit sektorudur. Onun vəzifələri inklüziv cəmiyyətin qurulmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Şəffaflığın artırılması, nəzarətin gücləndirilməsindən birbaşa asılı olduğu halda auditin ölkədə inkişafına daha yüksək səviyyədə nail olunmasına çalışmaq, sosial-iqtisadi bərabərliyin təminatını sığortalamaqdır. Cəmiyyətin sosial rifahının artırılması dövlətin vəzifəsi olduğu halda, ictimai sektor kimi bu istiqamətdə atılan bütün addımlar; iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji və etik - auditin vəzifə və funksiyalarının əhatəsinə daxildir.

İqtisadi inkişaf tarixinə nəzər salsaq görürük ki, 1929-1933-cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı zamanı mühasib-auditorların xidmətlərinə ehtiyac yarandı. Həmin dövrdə audit proseduruna və onun keyfiyyətinə dair tələblər dəyişdi. Audit qərarların qəbulu üçün yüksək keyfiyyətli, vaxtında məlumat verən və bununla da böhranın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayan effektiv idarəetmə vasitəsi kimi özünü təsdiq etdi. Öz növbəsində, böhran maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi proseduruna da təsir etdi və əksər ölkələr illik hesabatlarda məlumatların açıqlanması və dərc edilməsi üçün əlavə tələblər tətbiq etdilər. Həmin böhranın “Böyük Depressiya” dövründə auditə tələb kəskin şəkildə sərtləşdirildi, o, məcburi xarakter aldı və bu cür xidmətlərə bazar tələbatı artdı. Böhran başa çatdıqdan sonra, demək olar ki, bütün ölkələr illik hesabatlarda əks olunan məlumatların miqdarı, bu hesabatların və auditorların nəticələrinin məcburi nəşri üçün zəruri tələbləri tətbiq etməyə başlayır, audit saxtakarlığa qarşı güclü silaha çevrilir [6].

Auditin rolu və əhəmiyyəti

Auditə tələblərin sırasında müstəqillik, auditin tərəflərin maraqlarına deyil, sosial-ictimai tələblərin maraqlarına xidmət etdirir və bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Audit fəaliyyətinin əsas meyarı Qanunvericilik və standartlar audit müstəqilliyinin əsasını təşkil edir. Auditdə inzibatiyyətin və ictimaiyyətin ehtiva etməsi onun struktur, prosedur, proses yanaşması və müxtəlif təbəqələrin fəaliyyət, ehtiyac və tələb səviyyələrini, fikirlərini öyrənməsi cəmiyyətdə sosial bərabərliyin dinamik və inklüziv inkişafının təmin olunmasının strategiyasını ortaya qoyur. Audit inzibatiyyətin və ictimaiyyətin harmoniyasıdır və məhz buna görə də cəmiyyətin sağlamlaşması, şəffaflığın artırılması, kölgə iqtisadiyyatı və terrorculuqla mübarizədə dövlətin önəmli vasitəsidir. **Dövlət və təşkilatlar səviyyəsində auditdən yararlanmaqla iqtisadi artımın gücləndirilməsi, dayanıqlı və davamlı inkişaf, həmçinin iqtisadi diversifikasiya proseslərində sağlam strategiya izlənilə bilər ki, bu da iqtisadi inkişafın dinamikasını sürətləndirər.**

Müasir dövrdə auditin rolu və əhəmiyyəti daha da artmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də reallaşdırılması nəzərdə tutulan ikinci prioritet-“Dinamik, inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyət”ə nail olunmasıdır. Bu prioritetin reallaşdırılma istiqaməti olaraq üç məqsəd müəyyən edilmişdir:

- inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi;
- yüksək və ədalətli sosial təminat;
- inklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionların tarazlı inkişafı.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Audit bu istiqamətlərin izlənməsində, məqsədlərinə nail olunmasında rolu olduğu qədər də öhdəlik daşıyır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq təsərrüfat subyektlərinin böyük əksəriyyəti hər il məcburi audit yoxlamalarından keçirilir. Auditdən keçmənin mahiyyəti, dövlət və cəmiyyət qarşısında sektordan asılı olmadan fəaliyyətdə hüquqi və ictimai-sosial çərçivələrə riayət edilməsini ifadə edir. Çərçivələrə riayət edilməsi dövlət və ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətdir və etikadır. Auditin özünün də geniş-hüdudu olmayan bütün sektorlara sirayət edə biləcək qabiliyyətli olması ilə yanaşı, çərçivələr daxilində fəaliyyəti-inzibatiliyi, dövlət və cəmiyyətin stabil, tarazlı və hər bir vətəndaşın mənafəinin qorunması, rifah halının yaxşılaşması, iqtisadi artımın bir ünsürü olmaqla yanaşı, həmçinin, bəhrələnməsində güclü vasitə kimi, müstəqil nəzarət sistemi kimi audit məsuliyyətləndirir və öhdələndirir. Bu məsuliyyət və öhdəlikləri sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları fəaliyyətlərində nəzərə almalıdırlar.

Auditor xidmətinin inkişafı haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində ölkədə məcburi və könüllü auditdən keçmə səviyyəsinin, audit xidmət növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı, həcmi və orta məbləğinin statistik məlumatların təhlili əsasında elmi icmal

Ölkənin iqtisadi-sosial vəziyyətini bazar mühiti müəyyən etməklə yanaşı, iqtisadi inkişafın istiqamətini də təyin edir. Audit bazar mühitinin iştirakçısı olmaqla bərabər həmçinin nəzarətçisidir. Bu halda, ölkədə auditdən keçmə dərəcəsinin yüksəlməsi, auditor xidmət növlərinin inkişafına təşviq və minimum hədlərinin gözlənilməsi, paytaxt və regionlarda bərabər xidmət səviyyəsi, təbliğət və təşviqatı dövlətdə iqtisadi artımın yüksək olmasının, cəmiyyətin sosial, hüquqilik, mədəni, etik səviyyəsinin artmasının göstəricisi olmaqla, ədalətli və sosial cəhətdən bərabər bir mühitin formalaşmasına səbəb olur.

Hazırda ölkənin audit xidmət bazarının inkişafında nəzərəçarpacaq fərqli inkişaf meyilləri özünü göstərməkdədir. Azərbaycanda auditdən keçməli olan müəssisələrə aşağıdakılar daxildir:

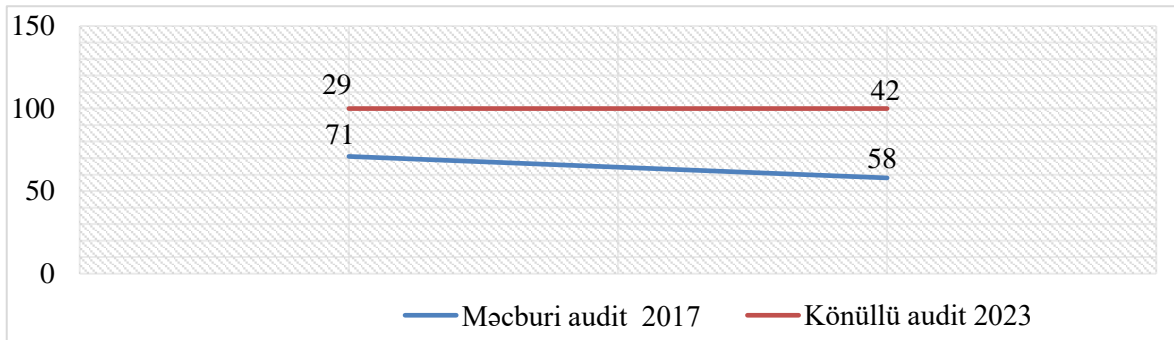
- konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını təqdim edən hüquqi şəxslər;
- açıq səhmdar cəmiyyətləri;
- maliyyə və sənaye qrupları;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər;
- bələdiyyələr;
- təbii inhisarlar;
- hüquqi şəxslər;
- qiymətli kağızların emitentləri;
- siyasi partiyalar və s.

Statistik məlumatlara görə, ölkəmizdə ən yüksək yoxlama göstəricisi banklar və sığorta şirkətləridir. Sonralar bu sıraya bələdiyyələr, səhmdar cəmiyyətləri və xarici şirkətlər (xarici təşkilatların filialları və törəmələri) daxildir. Auditdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri də müəssisələrdə mühasibat uçotu təşkilində və idarəedilməsində boşluqların olmasıdır. Araşdırma əsasında müəyyən edilmişdir ki, 2017-ci ildə bazarda göstərilən xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 71%, könüllü auditin isə 29% təşkil etmişdir. Lakin, 2023-cü ildə ölkədə həyata keçirilən belə xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 58% (13% azalmış), könüllü auditin isə - 42% (13% artmış) səviyyəsində olmuşdur [1].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 1.

Audit xidmət bazarında yerinə yetirilən müqavilələrin məcburi və könüllü audit üzrə müqayisəsi (%)

Bəzi sahələrdə isə audit qanunvericiliyinə əməl olunmaması halları isə hələ də qalmaqdadır. Auditdən yayınmanın əsas səbəblərindən biri də müəssisələrdə mühasibat uçotu təşkilində və idarəedilməsində boşluqların olmasıdır. Araşdırma əsasında məyyən edilmişdir ki, 2017-ci ildə bazarda göstərilən xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 71%, könüllü auditin isə 29% təşkil etmişdir. Lakin, 2023-cü ildə ölkədə həyata keçirilən belə xidmətlərin xüsusi çəkisində məcburi auditin payı – 58% (13% azalmış), könüllü auditin isə - 42% (13% artmış) səviyyəsində olmuşdur [1]. (Qrafik1.)

Auditdən yayınma səbəbləri sırasında ən önəmli qanunvericilikdəki boşluqlar da az rol oynamır. Belə ki, hüquqi məsuliyyətin tutarlı olmaması nəticəsində, təşkilatlarda uçot sisteminin olmaması və ya lazımı səviyyədə qurulmaması ilə yanaşı idarəetmə sistemi ilə sahibkar maraqlarının müxtəlifliyi səbəbindən saxtakarlıq halları, cəmiyyət və dövlət öhdəliklərində hesabatlılıqdan yayınma hallarının baş verməsi kimi hallarla qarşılaşılır. Hesabatlarda təhriflərin, qanunvericilik və digər standartların gözlənilməməsi, auditor xidmətinə lüzumsuz xərc kimi baxılması əl əlxüsus sahibkarların əksəriyyətinin yalnız maddi resurslara malik olmaqla, biznesin təşkil və idarəedilməsi, struktur forma və sistemləri, bazar münasibətləri, dövlət qarşısındakı öhdəlikləri və bu öhdəliklərin yerinə yetirilmə qaydaları, korporativ idarəetmə çərçivəsində davranış biçimi, fəaliyyətin davamlılığı və resurslara qənaət, onlardan effektiv istifadə, maliyyə nəzarət sisteminin müasir tələblər çərçivəsində sağlam və güvənilir olması kimi vacib məsələlərdən kifayət qədər anlayışlı olmaması sahibkar üçün auditor xidmətinin son dərəcə lazımlı və vacib olduğunu göstərir və auditdən keçməni şərtləndirir. Etibarlı məlumat kapital bazarının səmərəliliyi və əlçatanlığını artırmağa və müxtəlif iqtisadi qanunların təsir nəticələrinin qiymətləndirilməsinə və proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır. Vurğulamaq yerinə düşər ki, auditin aparılması, hətta məcburi olmayacaq hallarda belə, şübhəsiz ki, vacibdir [2].

Auditor xidmətinin formalaşdırdığı informasiya istər dövlət orqanları, istər informasiya mənbəyində maraqlı olan tərəflər, istərsə də cəmiyyət üzvləri ictimai institutlar və fondlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Auditin bir sahə kimi dövlət-iqtisadiyyat-cəmiyyət üçün mühüm rolu və əhəmiyyəti onun fəaliyyət istiqamətləri və bu fəaliyyətin konkret nəticələri ilə bağlı da özünü bir daha aydın şəkildə göstərir. Auditin geniş mənada mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi xidmətin təsərrüfat subyektilə təşkili və onun nəticələrinin ünvanlılığının qiymətləndirilməsi ilə sıx bağlıdır [3]. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha effektiv və qanuna uyğun

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

olmasında hüquqilik və uyğunluq (compliance), mühasibatlıq, vergi planlaması və strategiya, strateji təhlil və məsləhət, insan resursu və insan kapitalı və s. kimi önəmli məsələlər fərqli auditor xidmət növlərinin mahiyyəti daxilindədir və bu məsələlər sahibkar maraqları və biznesin inkişafı ilə yanaşı dövlət və cəmiyyətlə də bağlı məsələlərdir. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasında auditor xidmətinin əhatə etdiyi sahələr dövlət və özəl sektorun bütün hücrələri ilə kordinasiyalı izlənməlidir.

Ölkədə auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən fərqli audit xidmət növləri üzrə göstərilən xidmətlərin ümumi həcmində ənənəvi auditor xidmət növü - maliyyə hesabatının yoxlanması böyük mövqeyə malikdir. Sonrakı yerləri digər xidmət növləri, mühasibat və vergi uçotu üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və Nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditini tutur.

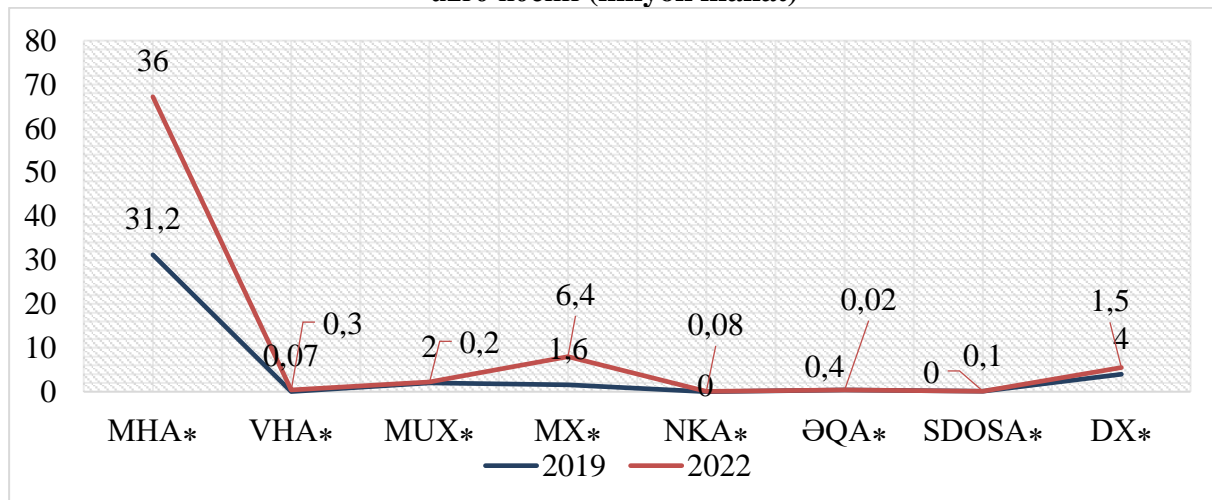
Son illərdə *İƏB (İqtisadi əsaslandırma, biznes planları və digər layihələrin hazırlanması), *HŞS (Hüquqi şəxsin yaradılması məqsədi ilə təsis sənədlərinin işlənilməsi) kimi auditor xidmət növləri üzrə az sayda olsada auditor müqavilələri bağlanmaqdadır.

Qeyd edək ki, xarici auditor təşkilatları MHA və digər xidmətlərin göstərilməsində yerli audit təşkilatları və sərbəst auditorlardan müqavilə həcminə görə fərqlənərək üstünlük təşkil edir. Auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların 2019-cu və 2022-ci illər üzrə səkkiz növ auditor xidməti üzrə cəmi 19534 müqavilə yerinə yetirilmişdir. Yerinə yetirilmiş müqavilələrin həcmində audit xidməti növlərinin payında MHA üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, bu göstərici 2019-cu ildə 73,6 faiz, 2022-ci ildə 77,1 faiz təşkil etmişdir.

Xarici auditor təşkilatlarında yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 31,2 milyon manat, 2022-ci ildə 36 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,07 milyon manat, 2022-ci ildə 0,3 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 2 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, MX 2019-cu ildə 1,6 milyon manat, 2022-ci ildə 6,4 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0, 2022-ci ildə 0,08 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,4 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0, DX 2019-cu ildə 4 milyon manat, 2022-ci ildə 1,5 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 2.

Xarici auditor təşkilatlarının audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

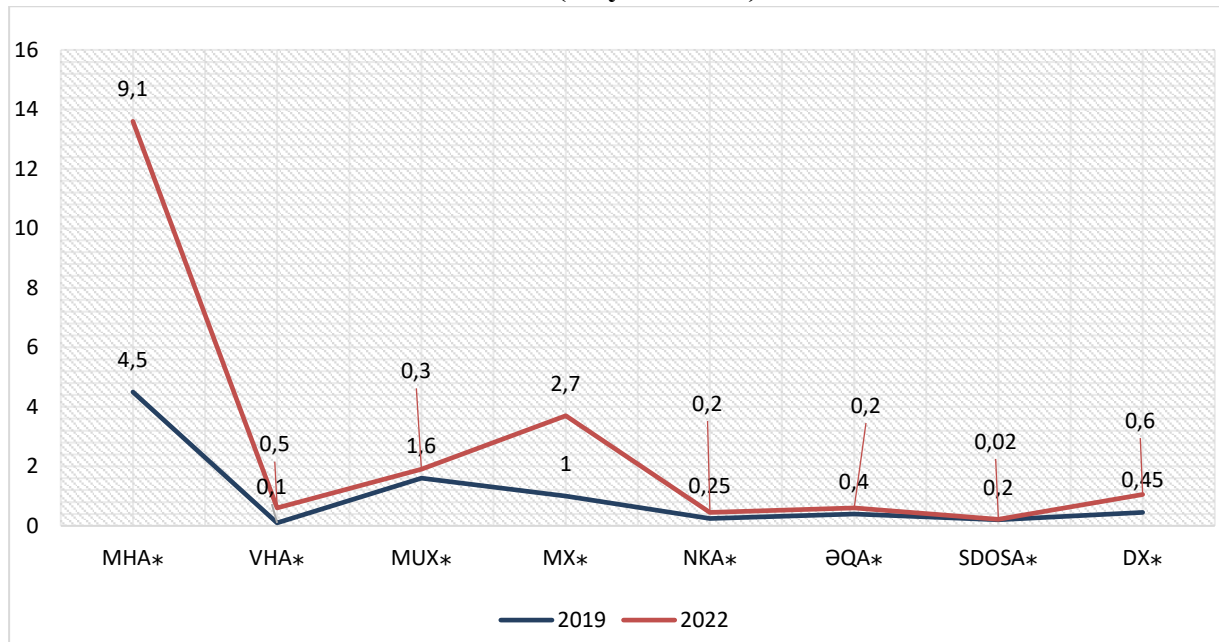
AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qeyd; *MHA- maliyyə hesabatının auditi, *VHA- vergi hesabatının auditi, *MUX-müəssisə və təşkilatlarda mühasibat xidmətlərinin göstərilməsi, *MX- mühasibat və vergi uçotu üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, *NKA-Nizamnamə kapitalının formalaşmasının auditi, *ƏQA-əmlakın qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünün auditi, *SDOSA- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi üzrə aparılan audit, *DX- digər əlaqəli xidmətlərin göstərilməsi.

Yerli auditor təşkilatlarında yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 4,5 milyon manat, 2022-ci ildə 9,1 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,5 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 1,6 milyon manat, 2022-ci ildə 0,3 milyon manat, MX 2019-cu ildə 1 milyon manat, 2022-ci ildə 2,7 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0,25 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,4 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,2 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, DX 2019-cu ildə 0,45 milyon manat, 2022-ci ildə 0,6 milyon manat təşkil etmişdir.

Qrafik 3.

Yerli auditor təşkilatlarının audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

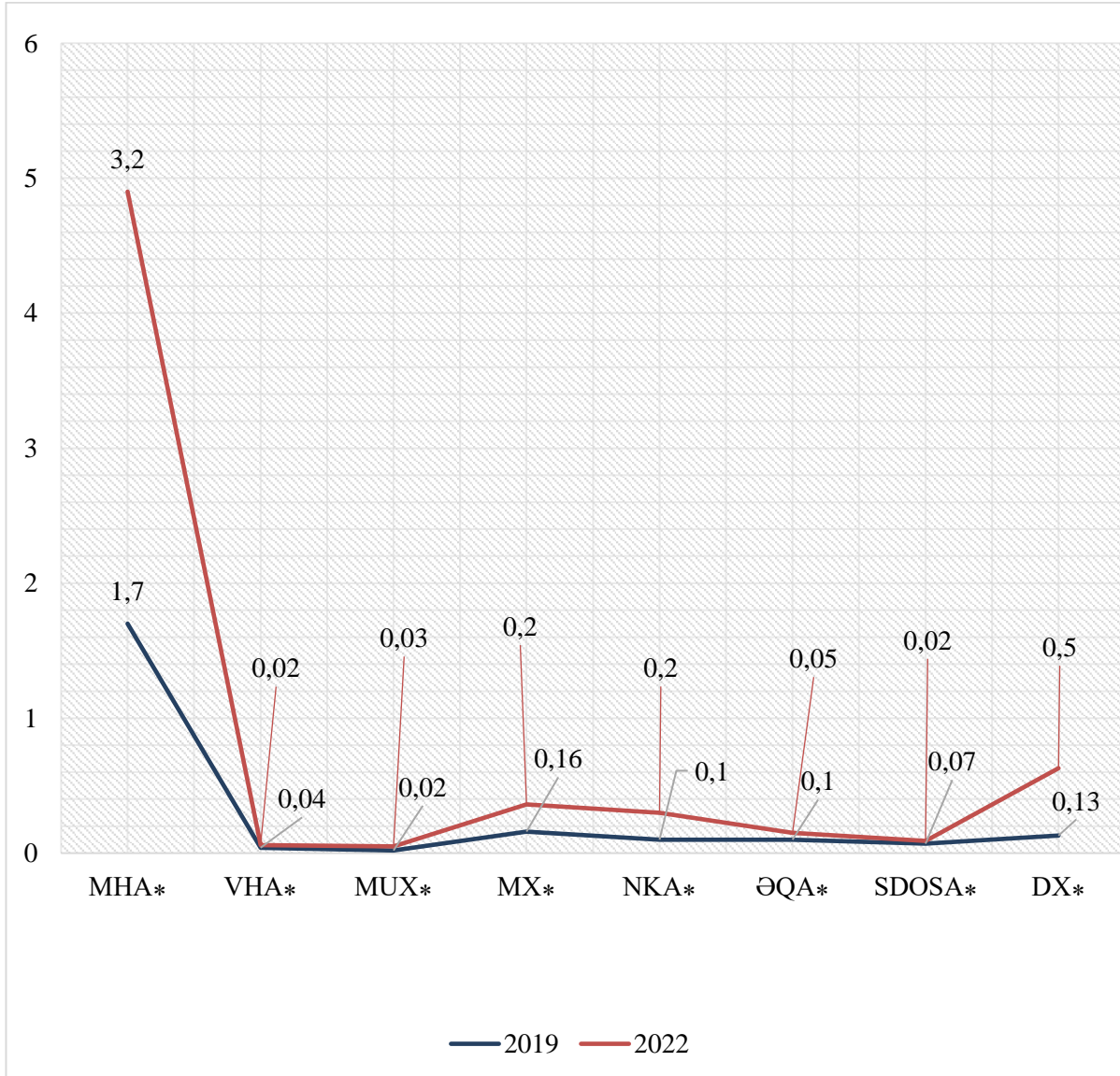
Mənbə: Qrafik [1] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sərbəst auditorlar yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə xidmət növlərinin həcmi, MHA 2019-cu ildə 1,7 milyon manat, 2022-ci ildə 3,2 milyon manat, VHA 2019-cu ildə 0,04 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, MUX 2019-cu ildə 0,02 milyon manat, 2022-ci ildə 0,03 milyon manat, MX 2019-cu ildə 0,16 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, NKA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,2 milyon manat, ƏQA 2019-cu ildə 0,1 milyon manat, 2022-ci ildə 0,05 milyon manat, SDOSA 2019-cu ildə 0,07 milyon manat, 2022-ci ildə 0,02 milyon manat, DX 2019-cu ildə 0,13 milyon manat, 2022-ci ildə 0,5 milyon manat təşkil etmişdir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 4.

Sərbəst auditorların audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə həcmi (milyon manat)

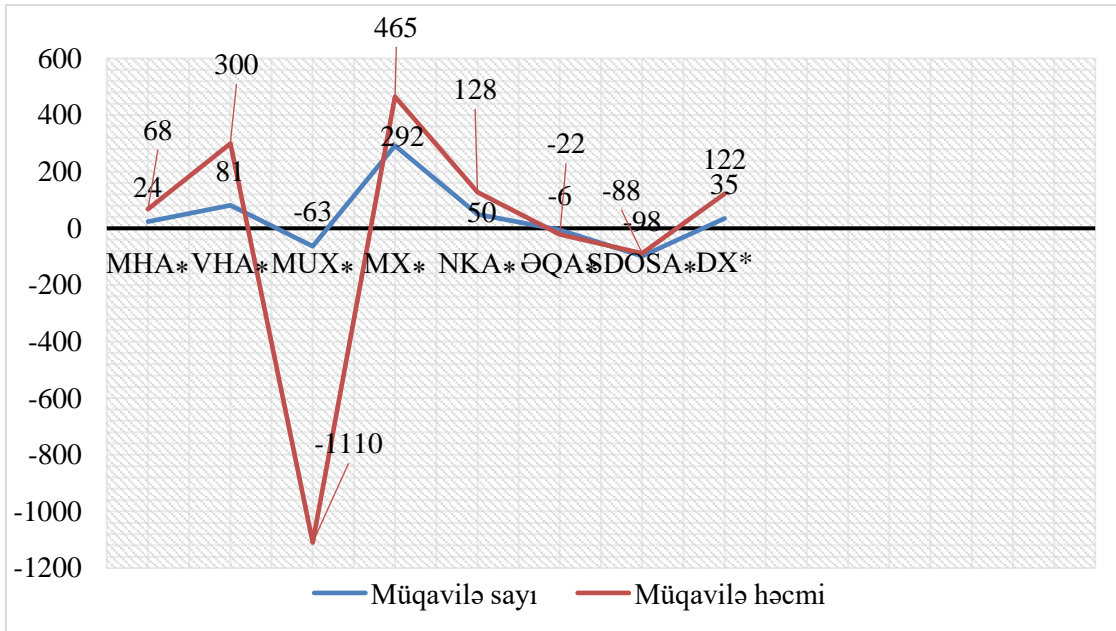
Mənbə: Qrafik [1] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2019-cu və 2023-cü illərdə auditor xidmətinin növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayında və həcmində ən yüksək artım 2023-cü ildə qeydə alınmışdır. Müqayisəsinin nəticələri deməyə əsas verir ki, auditor xidmətinin imici digər illərə nisbətən yüksəlmiş və auditor xidmət növlərinə tələbat artmışdır. Digər bir əsas isə audit xidmət növü kimi bazarda təmsil olunmasının yeni olmasına baxmayaraq, “İqtisadi əsaslandırma, biznes planları və digər layihələrin hazırlanması” (İƏB) 2022-ci ilə nisbətən 2023-cü ildə artım qeydə alınmış və 31 müqavilə sayı qeydə alınmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 5.

2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə audit xidməti növləri üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayının və həcmlərinin artma-azalma səviyyəsi (%)

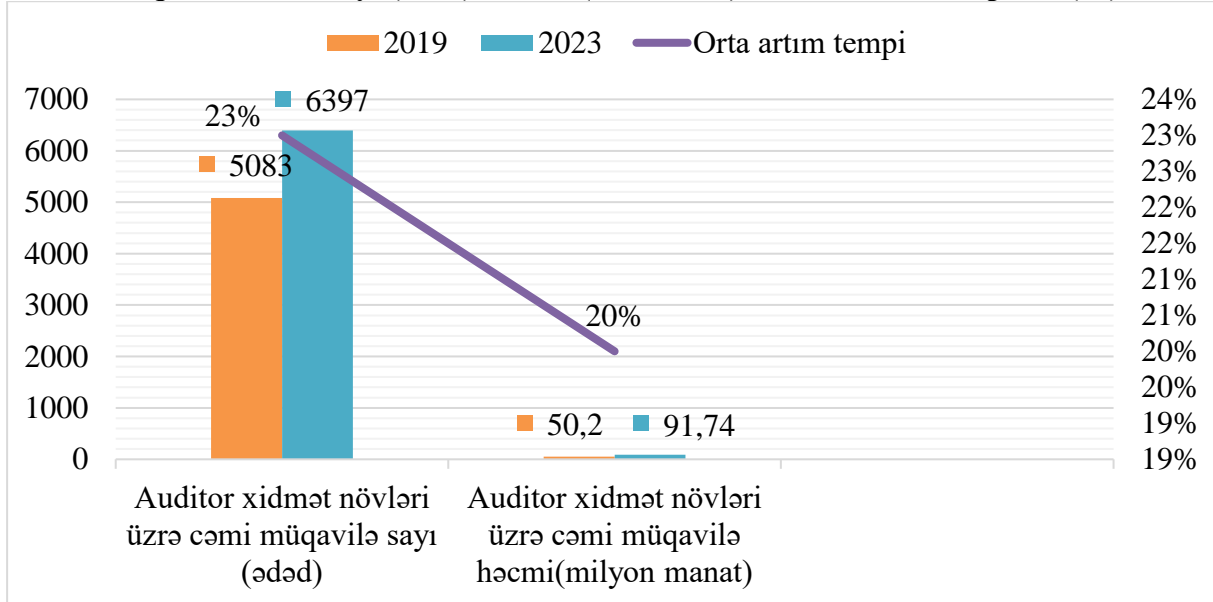
Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2019-2023-cü illərin auditor xidməti növləri üzrə MHA müqavilə sayı 24%, həcmi 68%, VHA müqavilə sayı 81%, həcmi 300%, MUX müqavilə sayı (-63%), həcmi (-1110%), MX müqavilə sayı 292%, həcmi 468%, NKA müqavilə sayı 50%, həcmi 128%, ƏQA müqavilə sayı (-6%), həcmi (-22%), SDOSA müqavilə sayı (-98%), həcmi (-88%), DX müqavilə sayı 35%, həcmi 122% artma və azalmalar ölçülmüşdür (Qrafik 5). Auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən xidmət növləri üzrə 2019-cu ildə 5083 müqavilə, 2023-cü ildə isə 6397 müqavilə sayı qeydə alınmışdır. Bu isə həmin illər intervalında xidmət növləri üzrə müqavilə sayında orta artım tempi 23%, 2019-cu ildə müqavilə məbləği 50,19 milyon manat, 2023-cü ildə isə 91,74 milyon manat təşkil etməklə müqavilə məbləğində orta artım tempi 20% olmuşdur. Bu vəziyyət tərəfdaşlığın-əməkdaşlığın yüksək olmasını, bazarda yeni xidmət göstərənlərin və ya olanların fəallığının artmasını göstərsədə, eyni zamanda bazarda qiymətin tənzimlənməsinə ehtiyacın olduğunu göstərir. Belə ki, göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, minimum hədlərə bazarda əməl edilmir və ya minimum hədlərin müəyyən olunmasına yenedən baxılmalıdır. Reallığı təfəsilatı ilə əks etdirməyən auditor rəylərinin formalaşdırılması ehtimalı böyükdür, müqavilələr yüksək həcmində bağlanılsa da standart presudurlar tətbiq edilir, auditor xidməti bazarında etik çərçivələrə riayət edilmir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Qrafik 6.

2019-cu il- 2023-cü ildə auditor xidməti növləri üzrə cəmi yerinə yetirilmiş müqavilələrinin sayı (ədəd), həcmi(mil.manat) və orta artım tempi (%)

Mənbə: Qrafik [1]məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditor xidmətinin haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təminatı qismində minimum hədlərin gözlənilməsinin vacibliyi və hazırkı vəziyyəti monitoring nəticələrinin təhlili əsasında

Auditorlar Palatası tərəfindən auditorların təqdim etdikləri hesabatlarla əsasən göstərilən auditor xidmətlərinin dəyərinin tövsiyə olunan minimum hədlərinə əməl etməyən sərbəst auditor və auditor təşkilatlarının mütəmadi təhlili aparılır. Auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən tövsiyə olunan minimum hədlərə əmələmə vəziyyəti hər ay mütəmadi olaraq təhlil edilir və müvafiq inzibati tədbirlər görülür. Palata tərəfindən müəyyən edilmiş auditor xidməti üzrə tövsiyə olunan minimum hədlərə əməl etməyən auditor təşkilatlarının və sərbəst auditorların elektron poçt ünvanlarına məktubu göndərilir. Göstərilən audit xidmətləri (müqavilə dəyərləri) üzrə minimum hədlərinin tənziplənməsi sahəsində problemlər mövcuddur. Tənzipləmə sistemi daha çox göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, təcrübə göstərir ki, audit xidmətinin dəyərini formalaşdıran əsas xərclər vardır:

- xidmətin göstərilməsi ilə bağlı aparılan araşdırma və təhlillərə çəkilən xərclər;
- ekspertlərin cəlbə;
- xidmətin göstərilməsinə sərf edilən vaxt müddəti və onun ödənişləri;
- xidmətin maya dəyərinə daxil olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin dəyəri;
- xidmətdən əldə edilən gəlirlərin əmək haqqı və digər ödənişlərə yönəldilməsi (vergilər, sosial müdafiə fonduna olan ödəmələr, kommunal, nəqliyyat, icarə haqqı və s. xərclər).

Qeyd olunmalıdır ki, bu və digər vacib xərclərin qarşılınması və sonradan audit xidmətləri üzrə mənfəətin əldə olunması: bütün xərclər ilə əldə olunan gəlirlər arasında bir uyğunluq yaradılmasını əsaslandırır. Bu baxımdan da, digər sahələrdə olduğu kimi, bu xidmət bazarında da

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

müqavilə dəyərlərinin minimum və ya orta həddi müəyyən olunur. Belə həddən aşağı bağlanan müqavilələr isə, xidmət bazarında ciddi neqativ proseslərə səbəb olur problemlər yaradır:

- keyfiyyətsiz audit xidmətlərinin genişlənməsinə;
- vergi və digər ödənişlərdən yayınmalara;
- korrupsiya hallarının artmasına;
- haqsız rəqabətin hallarının artmasına;
- auditin peşə nüfuz səviyyəsinin zəifləməsinə və s.

Audit xidmət bazarında göstərilən xidmətlərin minimum həddi müəyyən edilir ki, bu da əvvəldə qeyd edilən problemlərin qarşısının alınmasına və xidmət bazarının tənzimləmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlir. Fəaliyyət göstərən auditorlar hesab edirlər ki, müqavilə bağlanarkən xidmətin dəyəri ilə bağlı minimum hədlərə (tələblərə) qanəedici səviyyədə (46%) riayət olunur. Bu sahədə olan tələblərə əməl edilməmə səviyyəsi – 26%, tələblər haqda məlumatsızlıq isə - 28% olması ilə müşahidə olunur.

Cədvəl 1.

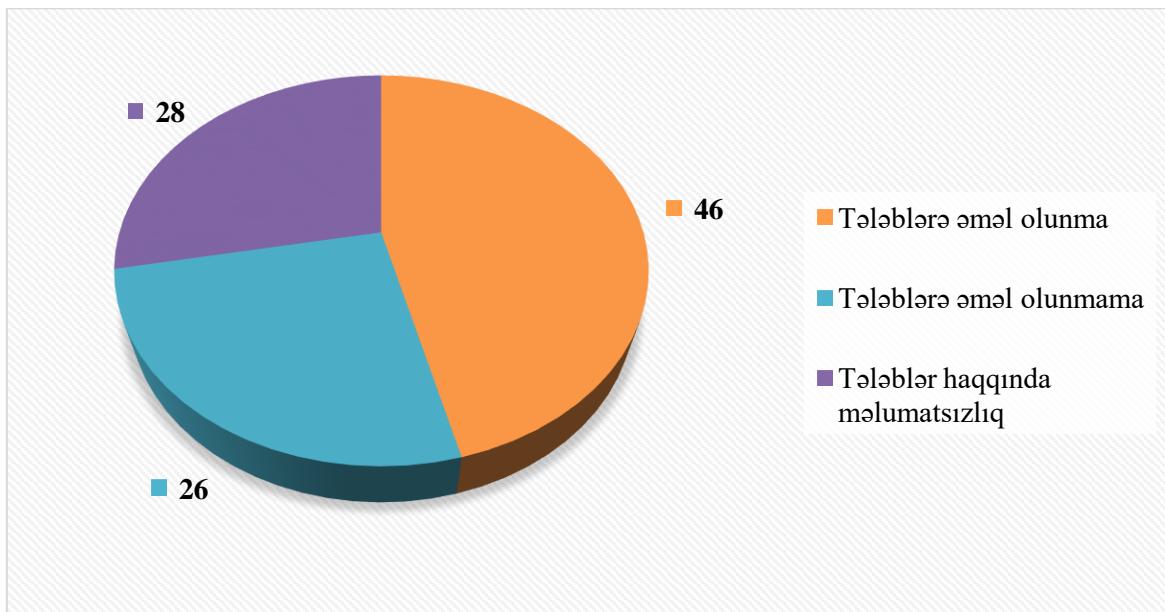
2023-cü ildə göstərilən audit xidmətlərin dəyəri üzrə müəyyən edilən minimum hədlərə (tələblərə) əmələtmə səviyyəsi (%)

Cavab göstəriciləri	Auditorlar (%)
Tələblərə əməl olunma səviyyəsi	46
Tələblərə əməl olunmama	26
Tələblər haqda məlumatsızlıq səviyyəsi	28

Mənbə: Cədvəl [4] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 7.

2023-cü ildə göstərilən audit xidmətlərinin dəyəri üzrə müəyyən edilən minimum hədlərə (tələblərə) əmələtmə səviyyəsi (%)

Mənbə: Qrafik [4] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası ölkədə audit fəaliyyətini tənzimləyici bir orqan kimi minimum hədlərin müəyyən olunmasında, sərbəst auditorlar və auditor təşkilatlarının fəaliyyətlərində minimum hədlərin gözlənilməsinə nəzarət və xidmət növlərinin inkişafı ilə bağlı öhdəliklərdə məsuldur. Audit xidmətlərinin qiymətləri müəyyən edilmiş hədlərlə tənzimləndikdə, böyük şirkətlərin bazar üstünlüyü qarşısında kiçik firmalar zərər görmür, eyni standartlarda fəaliyyət göstərmələri təmin edilir. Auditor xidmətləri kiçik müəssisələr üçün əlçatan olur və daha şəffaf, etibarlı mühasibatlıq təmin olunmuş olur. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşması bu xüsurlardan üzvü surətdə asılıdır. Belə ki, xidmətin əlçatanlığının təmin olunması ilə, biznesin sosial məsuliyyəti yüksəlir. Minimum hədlərin tənzimlənməsi ilə dinamik-inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyətə nail olunmasında, inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi, yüksək və ədalətli sosial təminat istiqamətləri izlənilir və prioritetə nail olunmasında audit və audit xidməti önəmli tövəsi vermiş olur.

Regionlarda auditor xidmətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində Auditorlar Palatası tərəfindən bir sıra işlərin görülməsinə baxmayaraq vəziyyət o qədər də qənaətbəxş deyildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Mingəçevir şəhərlərində, Şəmkir, Cəlilabad, Beyləqan, Ağcabədi, Ağdaş, Zaqatala və digər rayonlarda yerli audit təşkilatlarının və sərbəst auditorların fəaliyyəti təşkil edilmişdir. Xarici audit təşkilatlarının əsas fəaliyyəti daha çox ölkənin paytaxtında cəmlənmiş, məcburi audiddən keçməli olan subyektlərin əksəriyyəti paytaxtda yerləşmişdir. Regionlarda subyektlərin xidmətdən yararlanma səviyyəsi aşağıdır. Əsasən məcburi audiddən keçməli olan bir qisim təşkilatların və bələdiyyələrin audiddən keçməsi müşahidə olunur ki, bu da paytaxtla müqayisədə aşağı nəticələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Tədqiqatçıların apardıqları tədqiqatların nəticələrinə əsasən audit xidməti üzrə yerinə yetirilmiş müqavilələrin xüsusi çəkisinə görə 2000-ci ildə Bakı şəhərinin payı 88% təşkil edirdisə, son dövrdə bu göstərici azalaraq 75%-ə enmişdir. Audit xidmətinin təşkili və inkişafı onun tənzimlənmə mexanizminin müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilməsini vacib şərt kimi zəruriləşdirməkdədir. Bu sahədə artıq konkret səmərəli və çevik mexanizmlərdən istifadə olunması öz vacibliyi ilə çıxış edir. Müvafiq tənzimləmə mexanizmləri kimi intizabi, iqtisadi, etik, ictimai mexanizmlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir [5]. Fikrimcə, iqtisadi və sosial amillərə və yerli xüsusiyyətlərə uyğun strategiya izlənməklə təşviqat və fəaliyyət planının hazırlanmasına ehtiyac vardır. Regionların inkişafı yalnız iqtisadi amillərdən deyil hüquqi və sosial amillərdən də asılıdır. Dövlət tərəfindən də bu istiqamətdə addım atılmalı qanunvericilik gücləndirilməli, istisnalar daxilində vergi güzəştlərinin edilməsi təşviqə vəsilə kimi dəyərləndirilməlidir. Regionlararası əməkdaşlıq və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi gücləndirilməlidir. Paytaxtda fəaliyyət göstərən auditorlar və moderatorların bölgələrə intensiv təyinatı təşkil edilməlidir. Vurğulananları nəzərə alsaq, hesab edilə bilər ki, reallaşdırılması nəzərdə tutulan Milli Fəaliyyət planının prioriteti olan “Dinamik, inklüziv və ədalətli sosial cəmiyyət” modelinə nail olunmasında izlənilməli üçüncü istiqamət “İnklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionların tarazlı inkişafı” auditor xidmətlərinin regional inkişaf etdirilməsi ilə sürətlənəcəkdir. Haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasında, auditor xidmətinin inklüzivliyi (yalnız

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

paytaxtda böyük güclərin deyil regionlarda dezavantajlı kəsimin də xidmətdən yararlanma bil-məsi) təminat qismindədir. Digər istiqamətlər kimi, “İnklüziv cəmiyyət, paytaxt və regionla-rın tarazlı inkişafı” istiqaməti də məhz auditin regional inkişafı ilə üzvi surətdə asılıdır. Belə ki, regionlarda audit və auditor xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə inklüziv cəmiyyət, pay-taxt və regionların tarazlı inkişafına nail olunmuş olur.

Y E K U N

Tədqiqat olaraq, ölkədə məcburi və könüllü auditdən keçmə səviyyəsinin aşağı olmasın-a, xidmət növlərinin həcmində və sayının kəskin fərqlərinə, minimum hədlərə əməl olunma səviyyəsinin aşağı olmasına, auditor xidməti təşkilatlarının paytaxtda cəmlənməsinə, yerinə yetirilmiş müqavilələrin xüsusi çəkisində əsas pay göstəricisi paytaxta aid olmasına əsaslanaraq nəticəyə gəlinmişdir ki, auditor xidmətinin hazırkı inkişaf səviyyəsi dinamik-inklüziv so-sial tərəqqiyə əsaslanan cəmiyyət modelində haqlı rəqabət mühitinin formalaşmasının təmin olunmasında qənaətbəxş deyildir:

- auditor xidmətinin əhatə etdiyi sahələr dövlət və özəl sektorun bütün hücrələri ilə kordinasiyalı şəkildə aparılmır;
- audit və auditor xidməti anlayışının anlaşılma səviyyəsi aşağıdır təbliğat və təşviqat zəifdir;
- auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən xidmət dəyərinin hədlərinə əməl olunmasına nəzarət güclü deyildir;
- auditor xidmətinin ölkə üzrə əlçatanlığı təmin olunmamışdır;
- regionlarda audit və auditor xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi aşağıdır;
- auditor xidmətinə təkmil və təşəkküllənmiş forma yanaşması inkişaf etdirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Auditorlar Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlar. Bakı, 2017-2023. <https://audit.gov.az/>
2. “Audit” - i.e.d., prof.V.T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə / Bakı: Azərənşr, 2011, 530 s.
3. Məmmədov Y. “Audit xidmətinin inkişafı: nəzəri əsasları” / Bakı: “Elm və bilik” nəşriyyatı, 2019, 63 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu tərəfin-dən “Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda keçirilmiş sorğunun nəticələrinə dair icmal-təhlil. Bakı, 2019. <https://audit.gov.az/>
5. Məmmədov Y. “Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin müasir inkişafı və nəti-cələri” // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2019.
6. <https://audit.gov.az/Az/page/820>

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

Ilhama Valeh Gasimova,
Ph.D. Student,
Azerbaijan Cooperation University,
© I.V.Gasimova, 2024

**THE DEVELOPMENT OF AUDIT SERVICES AS A GUARANTEE FOR THE
FORMATION OF A FAIR COMPETITION ENVIRONMENT IN A SOCIETY
MODEL BASED ON DYNAMIC, INCLUSIVE AND SOCIAL PROGRESS**

A B S T R A C T

The purpose of the research - if development is directly proportional to transparency and stability, the purpose and tasks of audit services in shaping a fair competition environment are to be explained. The research focuses on investigating the role of audit services and their current level in the creation of a society model that includes dynamic and inclusive social progress, with a particular priority on the formation of a fair competition environment.

The methodology of the research - based on quantitative methods (quantity), qualitative methods, and directive analyses, the article compares the mandatory and voluntary audits performed in the audit service market, the reasons for the outcomes, the share of external audit organizations, local audit organizations, and independent auditors in the number and volume of contracts, as well as the reasons for differences. The research also analyzes the level of increase or decrease in the number and volume of contracts for audit services by type of service from 2019-2023, the average amount, the compliance with the minimum thresholds (requirements) for audit services provided in 2023, and the problems and solutions.

The practical importance of the research - the research serves as a reference for determining the problems faced by audit services in the formation of a fair competition environment in a society model based on inclusive and social progress, and it highlights the importance of coordinated, advanced, and structured approaches to ensuring accessibility and development of audit services.

The results of the research - it has been proven that the development of a more advanced and structured approach to audit services in the Republic of Azerbaijan has not been achieved.

The originality and scientific novelty of the research - based on the analysis of the current level of audit services in the country, including the lack of coordinated monitoring, weak promotion and advocacy, insufficient control over compliance with minimum thresholds, lack of accessibility, and the low level of development in the regions, the article can be considered an original research work aimed at ensuring the formation of a fair competition environment in a society model based on inclusive and social progress.

Keywords: audit service, fair competition, social progress, inclusive development.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 20-33.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 20-33.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 20-33.

*Касумова Ильхама Валех кызы,
докторант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
© Касумова И.В., 2024*

РАЗВИТИЕ АУДИТОРСКОЙ УСЛУГИ КАК ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ СПРАВЕДЛИВОЙ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В МОДЕЛИ ОБЩЕСТВА, ОСНОВАННОЙ НА ДИНАМИЧНОМ, ИНКЛЮЗИВНОМ И СОЦИАЛЬНОМ ПРОГРЕССЕ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – если развитие прямо пропорционально прозрачности и стабильности, то целью и задачами аудиторских услуг в формировании справедливой конкурентной среды является их объяснение. Исследование сосредоточено на изучении роли аудиторских услуг и их текущего уровня в создании модели общества, включающей динамический и инклюзивный социальный прогресс, с особым приоритетом на формирование справедливой конкурентной среды.

Методология исследования – на основе количественных (числовых) и качественных методов, а также директивного анализа в статье проводится сравнительный анализ обязательных и добровольных аудиторских проверок, проводимых на рынке аудиторских услуг, причин их результатов, доли внешних аудиторских организаций, местных аудиторских компаний и независимых аудиторов в количестве и объеме заключенных контрактов, а также причин различий. Исследование также анализирует уровень роста или снижения количества и объема контрактов на аудиторские услуги по типу услуги за период 2019-2023 годов, среднюю сумму, соответствие минимальным пороговым значениям (требованиям) для аудиторских услуг, предоставленных в 2023 году, а также выявляет существующие проблемы и предлагает пути их решения.

Практическая значимость исследования – исследование служит ориентиром для выявления проблем, с которыми сталкиваются аудиторские услуги при формировании справедливой конкурентной среды в модели общества, основанной на инклюзивном и социальном прогрессе, а также подчеркивает важность скоординированных, продвинутых и структурированных подходов для обеспечения доступности и развития аудиторских услуг.

Результаты исследования – доказано, что развитие более продвинутого и структурированного подхода к аудиторским услугам в Азербайджанской Республике не было достигнуто.

Оригинальность и научная новизна исследования – на основе анализа текущего уровня аудиторских услуг в стране, включая отсутствие скоординированного мониторинга, слабую популяризацию и пропаганду, недостаточный контроль за соблюдением минимальных пороговых значений, недостаточную доступность и низкий уровень развития в регионах, статья может считаться оригинальным исследованием, направленным на обеспечение формирования справедливой конкурентной среды в модели общества, основанной на инклюзивном и социальном прогрессе.

Ключевые слова: аудиторская служба, справедливая конкуренция, социальный прогресс, инклюзивное развитие.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
16.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
20.11.2024
Çara qəbul olunmuşdur: 02.12.2024

Дата поступления статьи в редакцию: 16.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
20.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024

The date of the admission of the article to the editorial office: 16.10.2024
Send for reprocessing: 20.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.3

Nuriyev Rauf Əflatun oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: rauf.nuriyev.1997@mail.ru
© Nuriyev R.Ə., 2024

UOT: 336.71:657

JEL: M41, G21

KOMMERSİYA BANKLARINDA UÇOT VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi kommersiya banklarında uçot sistemi və maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdim olunmasının mövcud metodoloji əsaslarını tədqiq etmək, onların təkmilləşdirilməsi zərurətini nəzəri baxımdan əsaslandırmaq və bu sahədə mövcud boşluqların aradan qaldırılması üçün tətbiqi xarakterli təkliflər irəli sürməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqat nəticəsində irəli sürülən təkliflərin kommersiya banklarında tətbiqi banklarda mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə və informasiya istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun maliyyə hesabatların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir edəcəkdir. Eyni zamanda banklarda uçot və hesabatlılıq sisteminin rəqəmsallaşdırılması və şəffaflığının artırılması imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri - məqalədə bank sektorunda hesabatlılıq və uçot proseslərinin dəqiqləşdirilməsi və müasir texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmış. Hesablar Planında və bir sıra normativ hüquqi aktlarda dəyişikliklərin aparılması üçün əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - məqalədə bank əməliyyatlarının mahiyyətinə uyğun uçotun və maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə Hesablar Planında yeni hesablar qrupunun əlavə edilməsi və bir sıra normativ hüquq aktlarda dəyişikliklərin aparılması ilk dəfə təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: banklarda mühasibat uçotu, banklarda maliyyə hesabatların tərkibi, uçot sisteminin rəqəmsallaşdırılması, Mərkəzi Bank, Hesablar Planı, bank əməliyyatları.

G İ R İ Ş

Ölkəmizdə gedən iqtisadi islahatlar fonunda kommersiya banklarında uçot və maliyyə hesabatlarının yeni tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, mövcud maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, respublikamızın iqtisadi inkişafına investisiya yatırılmasına yönəldilməsi və maliyyə resurslarının təyinatı üzrə səmərəli istifadə edil-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

məsi iqtisadi inkişafın təminatçısı kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən banklar və onların fialialarında mühasibat uçotunun tətbiqi, maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2004-cü il tarixli 590 – IIQ nömrəli "Banklar haqqında Qanun"una əsasən nizamlanır. Maliyyə hesabatları ölkəmizdə tətbiq edilən Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun və bu uçot-hesabat işləri bir qayda olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən müvafiq normativ sənədlərlə tənzimlənir. Banklarda aparılan uçot və tərtib edilmiş maliyyə hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun təşkil edilməsinə baxmayaraq bank əməliyyatlarının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən müvafiq standartlar və qaydalarda hələdə müvafiq boşluqlar mövcuddur. Belə ki, beynəlxalq standartlar aktiv əməliyyatların, öhdəliklərin, kapitalın uçotu və digər maliyyə əməliyyatları üzrə hesabatların mahiyyəti və məzmununa uyğun aparılmasına əsas vermir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Banklarda mühasibat uçotunun aparılması bank əməliyyatlarının sadəcə olaraq sənədləşməsinə, əməliyyatların ayrı-ayrı balans elementləri üzrə analitik uçotunun aparılmasını və sintetik hesablar vasitəsilə ikili yazılış tətbiq etməklə tamamlanan bir əməliyyatı özündə ehtiva edir [5].

Bildiyimiz kimi bütün sahələrdə, o cümlədən banklarda da mühasibat uçotunun aparılması, eləcə də maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdimi nəticəsində bu və ya digər sahədə istər maliyyə, istər idarəetmə üçün əsas informasiya bazasını yaradır. Belə ki, mühasibat uçotunda hər bir sosial hadisə və iqtisadi prosesə dair məlumatların hesabat məlumatlarına çevrilməsi üçün xüsusi metod və qaydalardan istifadə olunmalıdır. Bu da öz növbəsində mühasibat uçotu hesabları, ona aid olan ikili yazılış əsasında balans məlumatlarının formalaşması ilə yekunlaşır. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə mühasibat uçotu hesablarının təsnifatı hesabların aktiv və passiv olmasının dəqiqləşdirilməsinə və xarakteristikasına ehtiyac vardır. Bu hesablar üzrə əməliyyatların məzmununa dair təlimatlara yeni tələblər baxımından dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Çünki bank əməliyyatlarının aktivlər və öhdəliklər üzrə uçotu və ya maliyyə hesabatlarının digər elementləri üzrə uçotunun aparılması yalnız bank əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi, ayrı-ayrı balans elementlərinin analitik uçotunun aparılması və nəticədə bütün bank əməliyyatlarının sintetik hesabda əks etdirilməsini təmin etmək üçün ikili yazılış tərtib etməklə bitmir.

Hazırda baş verən müasir bank əməliyyatları uçotda dürüst və dolğun uçota alınması üçün uçot elementlərinin məzmununun dəqiqləşdirilməsini, onların düzgün təsnifləşdirilməsini tələb edir. Qəbul etmək lazımdır ki, Mühasibat Hesabatı Standartları bu məsələləri tənzimləyib. Bu tənzimləmənin lazımı səviyyədə olmaması nəticəsində banklarda pul vəsaitləri və onlara bərabər tutulan qiymətli kağızların hərəkəti üzərində nəzarəti səmərəli təşkil etmək mümkün deyil. Bunun üçün mühasibat uçotunda hər bir əməliyyatın nəticəsində əldə edilən məlumatın maliyyə hesabatında öz əksini tapması üçün xüsusi metod və üsullara ehtiyac duyulur. Eyni zamanda bu əməliyyatların aktiv və ya passiv əməliyyat olmasını dəyərləndirmək və dəqiqləşdirmək üçün mühasibat uçotu planı və onun tətbiqinə dair təlimat və digər normativ tənzimləyici sənədlərin tələbləri əsasında aparılır [7].

Məlumdur ki, hesablar planı banklarda əməliyyatlar üzrə uçotun təşkili və maliyyə hesabatlarının formalaşması üçün metodiki və praktiki əsas yaradır. Lakin qəbul etmək lazımdır ki, banklar və xüsusilə kommersiya bankları spesifik bir sahə olmaqla istehsal və digər xidmət

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

sahələrindən əsaslı sürətdə fərqlənir. Mövcud olan fərqlərdən biri və birincisi onların fəaliyyətinin nəticələri üzrə gündəlik blansın tərtib edilməsidir. Bu balans vasitəsilə bankın öz vəsaitlərinin (kapitalının) və kənarından cəlb edilmiş – dövriyyəyə qatılmış vəsaitlərin (öhdəliklərin) vəziyyəti, eləcə də, bankın sərəncamında olan aktivlərin tərkibi və strukturu operativ qaydada müəyyən olunmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kommersiya bankının uçot və maliyyə hesabatı balansı və onun tərkibi, eləcə də strukturu tam olaraq Hesablar Planının məzmunu və quruluşu əsasında müəyyən edilmir. Müasir dövrdə maliyyə hesabatlarında, xüsusən balansda əks olunan məlumatlara istifadəçilər tərəfindən yeni tələblər irəli sürülür. İstifadəçilər daha dəqiq, etibarlı və keyfiyyətli məlumatlar tələb edir ki, bu da əsaslandırılmış iqtisadi qərarların qəbuluna imkan yaradırması üçün vacibdir.

Buna görə də balans və digər hesabat formaları yalnız Hesablar Planı əsasında formalaşdırılan məlumatları deyil, həm də istifadəçilərin tələblərinə uyğun məlumatları əks etdirməlidir. Çünki ümumi təyinatlı maliyyə hesabatlarının məqsədi xarici istifadəçilərə xidmət etməkdir. Bununla yanaşı, Hesablar Planının məzmununun və strukturunun tez-tez dəyişdirilməsi ilə bütün istifadəçilərin tələblərinə cavab vermək mümkün deyil.

Sürətli rəqəmsal texnoloji inkişafın tələblərinə uyğun elektronlaşdırılmasına əl bir Hesablar Planı hazırlamaq lazımdır ki, istifadəçilər üçün daha vacib və faydalı məlumatların formalaşdırılması üçün lazım olan bütün hesablarda olan məlumatları əhatə etsin.

Əgər Hesablar Planının məzmunu ya strukturu yuxarıda qeyd olunan baxımdan qiymətləndirilsə, təbii ki bu müasir dövr üçün qənaətbəxş deyil və müvafiq aktiv növlərinin, kapitalın, öhdəliklərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında, eləcə də müxtəlif aktiv və passiv bank əməliyyatları barədə məlumatların formalaşdırılması üçün kifayət qədər məlumatı özündə ehtiva etmir. Bununla yanaşı, mövcud Hesablar Planında lazımsız hesablarda da mövcuddur. Bunun üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış bank sektorunda uçotun aparılması üçün mövcud Hesablar Planını, eləcə də uçotun aparılması qaydalarına və təlimatlarına nəzər salmaq kifayətdir. Məlumdur ki, mövcud Hesablar Planı aşağıdakı kimi hesab bölmələrindən ibarətdir:

- Aktivlər;
- Passivlər (öhdəliklər);
- Kapital;
- Mənfəət və zərərlər [2].

Adətən, mühasibat uçotu sistemində passivlər yalnız öhdəlikləri deyil, həm də kapitalı əhatə edir. Buna görə də düşünürük ki, Hesablar Planında "passivlər" sözü "öhdəliklər" sözü ilə əvəz edilməlidir. Bundan əlavə, mənfəət və zərərlər gəlir və xərclərin müqayisəsi nəticəsində yaranır, yəni mənfəət və zərərlər növbəti mərhələdir, çünki mənfəət və zərər gəlir və xərclər əsasında formalaşır. Buna görə də Hesablar Planında "mənfəət və zərərlər" anlayışı "gəlirlər və xərclər" anlayışlarından sonra gəlməlidir.

Fikrimizcə, banklarda hesablarda planının aşağıdakı ardıcılıqla təsnifləşdirilməsi məqsəduyğun olardı:

1. Aktivləri uçota alan hesablarda;
2. Kapitalı uçota alan hesablarda;

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

3. Öhdəlikləri uçota alan hesablar;
4. Gəlir və xərcləri uçota alan hesablar;
5. Maliyyə nəticələrini (mənfəət/zərər) uçota alan hesablar;
6. Balansdankənar hesablar.

Məlumdur ki, bank sistemində Hesablar Planı likvidlik və müddət baxımından iqtisadi cəhətdən eyni əlamətlərə malik hesabların qruplaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə görə, Hesablar Planında aktivləri uçota alan hesablar azalan likvidlik sırasına görə düzülməlidir. Lakin mövcud Hesablar Planı bu prinsipi tam şəkildə təmin edə bilmir. Nağd vəsaitlər, digər ödəniş vasitələri, qızıl və digər qiymətli metalların uçotuna aid hesablar yerləşdirildikdən sonra, qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər üzrə hesablar təşkilatlara, müəssisələrə, bələdiyyələrə və dövlət müəssisələrinə verilmiş kreditlər üzrə hesablar yerləşdirilir.

Sonrakı sırada borc qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaların uçotu üçün hesablar və ticarət məqsədli qiymətli kağızların uçotuna aid hesablar yerləşdirilir, bundan sonra isə yenidən maliyyə sektoruna, fiziki şəxslərə və özəl müəssisələrə verilmiş qısamüddətli və uzunmüddətli depozitlər, kreditlər və avansların uçotu üçün hesablar gəlir. Ardınca gecikmiş kreditlər və avansların uçotu, eləcə də bankların digər maliyyə və qeyri-maliyyə sektorlarına aid müəssisə və təşkilatların nizamnamə kapitalına yatırımları üzrə hesablar yerləşdirilir.

Sonrakı hesablar bunlardır: beynəlxalq maliyyə institutları, büdcə və digər təşkilatlarla hesablaşmaların uçotu; digər qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin uçotu; faizlər və dividendlər formasında olan debitor borclarının uçotu; digər aktivlərin uçotu; dövlətlərarası hesablaşmaların uçotu; filiallararası hesablaşmaların uçotu; əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin uçotu.

Eyni iqtisadi məzmun və formaya malik aktivlərin uçotu üçün müxtəlif qruplarda hesablar nəzərdə tutulmuşdur və bu hesablar Hesablar Planının müxtəlif hissələrində yerləşdirilmişdir. Verilmiş kreditlər və avanslar üzrə gecikmiş debitor borcları, məsələn, alınacaq faizlər və dividendlərdən daha likvid hesab edilə bilməz. Qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər də müddət və tələb oluna bilmə əlamətinə görə təsnifləşdirilməyib. Bununla belə, Hesablar Planında verilmiş kreditlər və avanslar üzrə gecikmiş borcların uçotu üçün 19-cü qrup hesablar, alınacaq faizlər və dividendlər üçün isə 24-cü qrup hesablar ayrılmışdır. Verilmiş kreditlər və avanslar üzrə qısamüddətli faizlərin uçotu üçün isə ümumiyyətlə hesablar nəzərdə tutulmuşdur. Maliyyə investisiyalarını uçota alan hesablar isə müxtəlif siniflərdə yerləşdirilib.

Debitor borclar, kreditlər və avanslardan fərqli olaraq, müddət əlamətinə görə təsnifləşdirilməyib. Eyni vəziyyət investisiyalar üçün də keçərlidir. Ümumilikdə, aktivlər üzrə Hesablar Planının strukturunun qısa təsviri göstərir ki, bank sistemi üçün ümumi olan aktivlərin azalan likvidlik prinsipi Hesablar Planının tərtibində tam şəkildə təmin edilməyib.

Əlbəttə, bu məsələ bir qədər mübahisəli olsada Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı haqqında BMHS 1-in 55-ci paragrafına istinad edərək, maliyyə təşkilatları kimi bəzi təşkilatların "... bəzi aktivləri və öhdəlikləri qısa və uzunmüddətli olaraq bölmək və digərlərini isə likvidlik qaydasına əsasən təqdim etmək icazəsi olduğu" ifadəsini misal göstərə bilərik [7].

Bu müddəa bizim aktivlərin azalan likvidlik əsasında uçot hesablarının yerləşdirilməsi və ya təsnifatının yanlışlığı barədə fikrimizi təsdiq edir. Aktivlərin azalan likvidlik dərəcəsinə görə təsnifat prinsiplərinin tam təmin edilməməsi balansın tərtibi zamanı çətinliklər yaradır, eyni

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

aktivlərin tərkibini və strukturunu müəyyənləşdirmək üçün əlavə seçim və məlumatların yenidən qruplaşdırılmasını tələb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, kommersiya bankının aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları qarışıq əsasda - yəni qısa və uzunmüddətli təsnifatla yanaşı, azalan likvidlik dərəcəsinə görə uçot aparmaq üçün mövcud Hesablar Planında yenidən qruplaşdırma aparmaq lazımdır. Bütün bunlarla yanaşı müasir şəraitdə bank ödəniş əməliyyatlarının elektronlaşdırılması (rəqəmsallaşdırılması) banklarda muhasibat uçotunun təşkili ilə əlaqədar hesablar planında müvafiq dəyişikliklər edilməsinə ehtiyac vardır.

Məlum olduğu kimi, "Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (bundan sonra - Qanun) tələblərindən irəli gələrək ölkədə fəaliyyət göstərən bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları üzərində tənzimləmə və nəzarət çərçivəsi formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) tərəfindən elektron pul təşkilatlarının və ödəniş təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması istiqamətində fəaliyyəti davam etdirilir.

Bəzi normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi üzrə tətbiqi xarakterli təkliflər

Elektron pul təşkilatı və ödəniş təşkilatlarının banklarda açdıqları ödəniş hesablarının eyniləşdirilməsi, ödəniş xidməti istifadəçilərinin pul vasaitlərinin təhlükəsizliyinin qanunvericiliyin tələblərindən irəli gələrək qorunmasına nəzarətin təmini, habelə banklarla aparılan hesablaşmalarda uçotun effektiv formada təşkili məqsədilə "Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlər" in 35-ci (Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər) və 43-cü (digər əməliyyatlar) qruplarına aşağıdakı hesabların əlavə edilməsi təklif olunur:

35-ci qrup üzrə:

3565 rezident və qeyri-rezident ödəniş təşkilatları (milli valyuta)

35650 cari hesablar

3566 - rezident və qeyri-rezident ödəniş təşkilatları (xarici valyuta)

35680 cari hesablar

3567- rezident və qeyri-rezident elektron pul təşkilatları (milli valyuta)

35670 - cari hesablar

3568- rezident və qeyri-rezident elektron pul təşkilatları (xarici valyuta)

35680 - cari hesablar

43-cü qrup üzrə:

4334 - elektron pul və onunla bağlı əməliyyatlar üzrə (milli valyutada) – Qanun ilə

3.1.5 xidmətinin uçotu məqsədilə

43340- elektron pul və onunla bağlı əməliyyatlar üzrə

4335- elektron pul və onunla bağlı əməliyyatlar üzrə (xarici valyutada)

43350- elektron pul və onunla bağlı əməliyyatlar üzrə

4336 – ödəniş təşkilatlarının və elektron pul təşkilatlarının ödəniş əməliyyatları üzrə (milli valyutada) - digər ödəniş xidmətlərinin uçotu məqsədilə

43360 - ödəniş təşkilatlarının və elektron pul təşkilatlarının ödəniş əməliyyatların

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

4337- ödəniş təşkilatlarının və elektron pul təşkilatlarının ödəniş əməliyyatları üzrə (xarici valyutada)

43370 – ödəniş təşkilatlarının və elektron pul təşkilatlarının ödəniş əməliyyatları üzrə.

Qeyd edilən təkliflərlə yanaşı onuda nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydalarına müvafiq əlavələrin də edilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn:

Maddə 4.5 (abzas 2) - Burada **bankdaxili hesabların** (müşəri hesabları istisna) açılması barədə qeydin olması təklif olunur. Çünki müşəri hesablarının açılması barədə ərizələr birbaşa Müşəri Xidməti bölməsinə təqdim edilir və hesabın açılması onlar tərəfindən rəsmiləşdirilir.

Bundan başqa həmin abzasda hesabların açılması barədə struktur bölmə və filiallar tərəfindən məlumatların həm elektron poçt, həm də kağız daşıyıcısında mühasibatlığa təqdim edilməsi qeyd edilib. Düşünürük ki, hesabların açılması barədə məlumatlar yalnız elektron qaydada (bankdaxili sənəd dövriyyəsi proqramı vasitəsilə) təqdim edilməsi ilə məhdudlaşdırılması kifayət hesab edilməməlidir [4].

Məsələn, 4.12-ci maddədə müşəri hesabları üzrə çıxarışların müşərilərə təqdim olunması barədə məlumatların qeyd edilməsi əksini tapmışdır. Lakin burada müşərilərin yalnız banka gəlməklə çıxarışların alınmasını əks etdirən proses izah olunur. Bildiyimiz kimi, hal-hazırda əksər banklarda "İnternet banking" geniş istifadə edilir və müşərilər banka gəlmədən hesabdan çıxarışları xüsusi qaydada müdafiə olunmuş internet Banking vasitəsi ilə də ala bilərlər. Yaxşı olardı ki, çıxarışların Internet Banking vasitəsi ilə də alınmasının mümkünlüyü barədə qeydlər əlavə olunsun [4].

Sözü gedən qaydanın 4.15 və 4.16-cı maddələrində qeyd edilib ki, şəxsi hesablardan çıxarışlar üzrə məlumatlar Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemindən (ABİS) çap edilərək kağız və elektron daşıyıcılarda saxlanılır. Müşəri əməliyyatları üzrə gündəlik keçən dövriyyələr və əməliyyat həcmələrinin böyük olmasını nəzərə alaraq yaxşı olardı ki, bu məlumatların yalnız ABİS-də (ən azı iki müxtəlif informasiya daşıyıcılarında, həmçinin ehtiyat serverində dublikat olunmaqla) saxlanılması ilə məhdudlaşdırılsın.

Bir qayda olaraq müşəri hesablarında olan düzəlişlərə Müşəri Xidmətlərinin əlavə nəzarət funksiyası həvalə edilmiş müvafiq işçisi tərəfindən nəzarət edilməsi proses baxımından daha effektiv və operativ ola bilər. Yuxarıda qeyd olunan qaydaların 7.5-ci maddəsinin 2-ci abzası ilə bu funksiya Baş Mühasibə həvalə edilir. Düşünürəm ki, bu maddəyə düzəliş edilərək Baş Mühasibi bu öhdəlik məsuliyyətindən azad etmək düzgün olardı.

Maddə 9.2- burada "Əməliyyat günü hesab olunmayan vaxtda sənədlər banka bilavasitə front ofis və ya bunun üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi qutular vasitəsilə ötürülə bilər" cümləsi "Əməliyyat günü hesab olunmayan vaxtda sənədlər banka bilavasitə front-ofis və ya xüsusi qaydada müdafiə olunan internet banking üzərindən ötürülə bilər" cümləsi ilə əvəz edilməsini məqsədmüvafiq saymaq olar [4].

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı onuda qeyd etmək lazımdır ki, "Bank sistemində icarə əməliyyatları üzrə uçot qaydaları" - bildiyimiz kimi IFRS 16-da edilən son dəyişikliyə görə əməliyyat icarəsinin uçotuna fərqli yanaşma tətbiq olunur. Bununla əlaqədar olaraq bu qaydalara müvafiq düzəliş edilməsinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda, "Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 34-42.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 34-42.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 34-42.

zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydası”nada müvafiq düzəliş edilməsinə ehtiyac vardır. Bildiyimiz kimi IFRS ilə yerli uçot arasında olan ən böyük fərqlərdən biri aktivlərin təsnifləşdirilməsidir. Bu, IFRS 9 standartının yanaşması ilə MB-in qaydası ilə olan yanaşmanın fərqli olmasından yaranır və nəticədə ehtiyatların hesablanmasında əhəmiyyətli fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

Y E K U N

Kommersiya banklarında uçot və maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi ölkənin maliyyə bank sisteminin və bütövlükdə iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, banklarda mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırılmasına baxmayaraq, mövcud uçot sistemində bir sıra boşluqlar qalmaqdadır. Bu isə öz növbəsində bankların aktiv və passiv əməliyyatları və onların nəticələrinin mahiyyətinə uyğun uçotu, maliyyə hesabatlarının strukturu və məzmununu eyni zamanda qərar qəbul edənlər üçün bank əməliyyatlarının analitik təhlili ilə bağlı müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur.

Bütövlükdə bank sektorunda hesabatlılıq və uçot proseslərinin dəqiqləşdirilməsi və müasir tələblərə xüsusəndə elektron bankçılığın tələblərinə uyğunlaşdırılması vacibdir. Bu məqsədlə, elektron ödəniş xidmətləri və müasir bank əməliyyatlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Hesablar Planında və bir sıra normativ hüquqi aktlarda müəyyən dəyişikliklər edilməli, banklarda maliyyə məlumatlarının daha şəffaf və etibarlı şəkildə təqdim edilməsi üçün istifadəçilərin tələblərinə uyğun olaraq hesabat formalarının strukturunda dəyişikliklər edilməlidir.

Ümumiyyətlə, kommersiya banklarının uçot və hesabat sistemlərinin müasir iqtisadi tələblərə uyğunlaşdırılması və beynəlxalq standartlarla uyğunluğunun artırılması, ölkənin maliyyə sektorunun daha effektiv və şəffaf idarə olunmasına töhfə verəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının «Banklar haqqında» Qanunu - <https://e-qanun.az/framework/5825>
2. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Qərar № 32, 25 dekabr 2012-ci il.
2. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il.
3. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi “11” noyabr 2005-ci il.
4. M.M.Bağirov. Banklar və bank əməliyyatları (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Nurlan”, 2003, 512 s.
5. Рожкова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Учебное пособие для вузов. Издание второе, переработанное и дополненное/О.В.Рожкова – М.: Издательство «Экзамен», 2003, 256 с.
6. <https://maliyye.gov.az/static/13/muhasibat-ucotu>

*Rauf Aflatun Nuriyev,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
E-mail: rauf.nuriyev.1997@mail.ru
© R.A. Nuriyev, 2024*

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING AND FINANCIAL REPORTING IN COMMERCIAL BANKS

A B S T R A C T

The purpose of the research is to examine the existing methodological foundations of the accounting system and the preparation and presentation of financial statements in commercial banks, to theoretically justify the necessity of their improvement, and to propose practical recommendations for eliminating existing gaps in this field.

The methodology of the research – the study employs a systematic approach, logical generalization, and analysis methods.

The practical importance of the research – the implementation of the proposals put forward as a result of the study in commercial banks will significantly contribute to the improvement of accounting practices and enhance the quality of financial statements in line with the needs of information users. At the same time, it will expand opportunities for the digitalization and transparency of the accounting and reporting system in banks.

The results of the research – the article substantiates the necessity of refining reporting and accounting processes in the banking sector and aligning them with modern technological requirements. Justified proposals for modifications to the Chart of Accounts and several regulatory legal acts have been presented.

The originality and scientific novelty of the research – the article introduces, for the first time, a proposal to add a new group of accounts to the Chart of Accounts and make amendments to certain regulatory legal acts to ensure the improvement of accounting and financial reporting in line with the nature of banking operations.

Keywords: accounting in banks, composition of financial statements in banks, digitalization of the accounting system, Central Bank, Chart of Accounts, banking operations.

*Нуриев Рауф Афлатун оглы,
докторант,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: rauf.nuriyev.1997@mail.ru
© Нуриев Р.А., 2024*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – изучить существующие методологические основы системы учета, а также составления и представления финансовой отчетности в коммерческих банках, теоретически обосновать необходимость их совершенствования и предложить прикладные рекомендации по устранению существующих пробелов в данной области.

Методология исследования – в исследовательской работе использованы системный подход, логическое обобщение и методы анализа.

Практическая значимость исследования – внедрение предложений, выдвинутых в ходе исследования, в коммерческих банках окажет значительное влияние на совершенствование бухгалтерского учета и повышение качества финансовой отчетности в соответствии с потребностями пользователей информации. В то же время это расширит возможности цифровизации и повышения прозрачности системы учета и отчетности в банках.

Результаты исследования – в статье обоснована необходимость уточнения процессов отчетности и учета в банковском секторе и их приведения в соответствие с современными технологическими требованиями. Представлены обоснованные предложения по внесению изменений в План счетов и ряд нормативно-правовых актов.

Оригинальность и научная новизна исследования – в статье впервые предложено дополнение Плана счетов новой группой счетов, а также внесение изменений в ряд нормативно-правовых актов с целью совершенствования учета и финансовой отчетности в соответствии с характером банковских операций.

Ключевые слова: бухгалтерский учет в банках, состав финансовой отчетности в банках, цифровизация системы учета, Центральный банк, План счетов, банковские операции.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
16.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
20.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 02.12.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 16.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
20.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 16.10.2024
Send for reprocessing: 20.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024*

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.4

*Həsənov İsmayıl Cəfər oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: i_hasanov_65@mail.ru;*

*Əlizadə Şəmşad Nəbi oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: shamo.88@mail.ru
© Həsənov İ.C., Əlizadə Ş.N., 2024*

UOT: 368.03
JEL: G22, G32

AZƏRBAYCANIN SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN APARILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – maliyyə təhlilinin köməyi ilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin inkişaf meyllərini və ya fəaliyyətlərindəki çatışmazlıqları müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində ümumiləşdirmə, iqtisadi təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti – tədqiqatda araşdırılmış maliyyə təhlilinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycanın sığorta şirkətlərində onun səmərəli aparılması təmin edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – sığorta şirkətlərinin rentabelli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə təhlilinin davamlı olaraq aparılması zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanın sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin aparılması üçün metodlar müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə təhlili, maliyyə hesabatları, sığorta şirkətləri, inkişaf meylləri.

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni müəssisələr yaranaqda və fəaliyyət göstərməkdədir. Zamanla fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və maksimum mənfəətin əldə edilməsi hər bir müəssisə rəhbərinin başlıca məqsədidir. Bu amili biz iqtisadiyyatın istənilən sektorunda görə bilərik. Lakin onu da vurğulamaq lazımdır ki, ağır rəqabət şərtləri altında hər müəssisə uğur qazana bilmir. Bunun bir neçə səbəbini izah etmək olar. Səbəblərdən biri odur ki, müəssisə rəqabətqabiliyyətli olmur. Başqa bir səbəb ondan ibarətdir ki, müəssisə müxtəlif səbəblərdən bazarda öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmir. Bundan əlavə müəssisədə maliyyə sabitliyinin pozulması, o cümlədən uzun müddət likvidlik probleminin davam etməsi onun uğursuzluğuna səbəb olur.

Qeyd edək ki, müəssisələrin uğurlu fəaliyyətinə daha bir əhəmiyyətli amil təsir göstərir. Bu amilin maliyyə təhlili olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, son dövrlər bir çox müəssisələr-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 43-52.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

də maliyyə təhlilinin düzgün və səmərəli aparılmaması onların rentabelli fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisədə maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Müasir dövrdə maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti sığorta şirkətlərində də özünü göstərir. Belə ki, maliyyə təhlili vasitəsilə sığorta şirkətlərinin inkişaf meyilləri, o cümlədən onların fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar üzə çıxarılır. Digər tərəfdən maliyyə təhlili sığorta şirkətlərinin maliyyə proqnozlaşdırılmasında böyük rol oynayır.

Maliyyə təhlilinin köməyi ilə sığorta şirkətlərinin mövcud maliyyə vəziyyəti, fəaliyyət nəticəsi, pul axınlarının səmərəliliyi, aktivlərin, kapitalın, o cümlədən öhdəliklərin həcmi qiymətləndirilir. Odur ki, maliyyə təhlili sığorta şirkətlərinin inkişaf potensialını qiymətləndirmək məqsədi ilə onun mövcud maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri haqqında məlumatların öyrənilməsinə əsaslanan prosesdir. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin effektiv qaydada aparılması aktual məsələlərdən biri hesab olunur.

Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində maliyyə təhlilinin rolu

Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sığorta xidmət sektorunun mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Məlum olduğu kimi, bütün ölkələrdə sığorta insaqların həyatı, sağlamlığı və eləcə də əmlakının qorunması ehtiyacını əks etdirir. Sığorta maliyyə mexanizminin tərkib hissəsi sayılmaqla yanaşı, həm də sosial sahənin tərkib hissəsidir [4, s.6].

Sığorta maliyyə münasibətlərinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Bu baxımdan o, maliyyə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olsa da, maliyyədən fərqli olaraq gəlirlərin və yığımların bütövlükdə bölgüsünü yox, yenidən bölgüsünü əks etdirir. Bu baxımdan sığorta maliyyənin bir kateqoriyası olaraq pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsində iştirak edən müəyyən məqsədli fondların formalaşdırılması və istifadəsi üçün önəmli sayılan məbləğə əsaslanır [2, s.11].

Hər bir ölkədə sığorta şirkətlərinin rentabelli fəaliyyəti ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Məhz bu baxımdan sığorta şirkətlərinin uğurlu fəaliyyətinin təmin edilməsində maliyyə təhlilinin böyük rolu vardır. Maliyyə təhlili maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsuludur. Maliyyə təhlili balans, mənfəət və zərər, pul vəsaitlərinin hərəkəti, o cümlədən kapitalda dəyişikliklər hesabatının məlumatlarına əsaslanır.

Sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin başlıca məqsədi maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən və müəssisənin effektiv fəaliyyətini təmin etmək üçün onun imkanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Sığorta şirkətlərində maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlərin təmin edilməsi üçün aparılır: [3, s.7]

1. Sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi;

2. İnvestisiya potensialının qiymətləndirilməsi;

3. Maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi;

4. Maliyyə təhlili əsasında sığorta şirkətlərinin müsbət tərəflərinin və çatışmazlıqlarının aşkar edilməsi.

Digər tərəfdən maliyyə təhlili maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, sığorta xidmətləri rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi məqsədlərini güdür. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir şirkətdə olduğu kimi sığorta şirkətlərində bəzi proseslərin həyata keçirilməsi son dərəcə önəmlidir. Bu proseslərdən biri maliyyə uçotudur. Maliyyə

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 43-52.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

yə uçotu əsasında sığorta şirkətlərinin cari mühasibat və maliyyə əməliyyatları müvafiq mühasibat proqramında uçota alınır. Bu baxımdan maliyyə uçotu sığorta şirkətlərinin cari informasiyası hesab olunur. Digər önəmli proses sığorta şirkətlərinin maliyyə idarəetməsidir. Yəni burada maliyyə meneceri sığorta şirkətində maliyyə planlaşdırılmasını, maliyyə resurslarının səfərbər edilməsini, o cümlədən maliyyə risklərinin idarəedilməsini effektiv şəkildə həyata keçirməlidir.

Sığorta şirkətlərində başqa bir önəmli fəaliyyət audit yoxlamasıdır. Təbii ki, maliyyə uçotu və maliyyə idarəetməsi sığorta şirkətində çalışan daxili auditor, o cümlədən şirkətə dəvət olunan xarici auditor tərəfindən düzgün şəkildə yoxlanılmalıdır. Nəhayət sığorta şirkətlərində ən əhəmiyyətli proseslərdən digəri isə maliyyə təhlilidir. Qeyd olunan bu üç proses bir-biri ilə sıx bağlıdır. Təbii ki, maliyyə təhlili olmadan sığorta şirkətlərinin uğurlu fəaliyyətini təmin etmək qeyri mümkündür. Çünki maliyyə təhlili əsasında sığorta şirkətlərinin inkişafa və yaxud müflisləşməyə doğru getməsi müəyyən olunur. Maliyyə təhlili əsasında sığorta şirkətlərinin aktivlərinin, öhdəliklərinin, o cümlədən kapitalının həcmi müəyyən olunur. Bundan əlavə sığorta şirkətlərində müxtəlif istiqamətlərdən pul axınının qiymətləndirilməsi maliyyə təhlili əsasında reallaşır. Maliyyə təhlilinin köməyi ilə sığorta şirkətlərinin likvidlik, mənfəətlilik və ya zərərlik dərəcəsi, o cümlədən maliyyə sabitliyi qiymətləndirilir.

Qeyd edək ki, maliyyə təhlili bir xəbərdarlıq signalıdır. Bu təhlil əsasında ortaya çıxan mövcud vəziyyət barədə müəssisə rəhbərliyinə dərhal məlumat verilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə üçün əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən sığorta şirkətlərində də effektiv maliyyə təhlilinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir.

Azərbaycanın sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin aparılması istiqamətləri

Sığorta fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olmaqla xüsusi bir sahə hesab olunur. O istehsal və xidmət sahəsində müxtəlif risklərin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlərdir. Məlum olduğu kimi sığorta şəxslərin əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir [1].

Hər bir şirkətdə maliyyə təhlili önəmli olduğu kimi sığorta şirkətlərində də önəmlidir. Sığorta şirkətlərində maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi aparılan sığorta fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğunluğunu yoxlamaq, sığorta şirkətlərinin mövcud maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək, sığorta sahəsində ortaya çıxan nöqsanları və çatışmazlıqları müəyyən etmək və aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə təhlilini aparan şəxs aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir: maliyyə risklərinin qarşısını almaq üçün sığorta şirkətinin maliyyə potensialı, sığorta tariflərinin düzgün hesablanması və tətbiqi, sığorta ehtiyatlarının yaradılması, sığortaçının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti, sığorta şirkətinin investisiya fəaliyyəti, müxtəlif maliyyə risklərindən qorunmaq üçün və sığorta vəsaitinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə təkrar sığortanın vəziyyəti, sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalının səviyyəsi və s.

Maliyyə təhlili aparılan zaman sığorta şirkətlərində kassa əməliyyatlarının, debitor və kreditor borclarının, maliyyə hesabatlarının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə təhlili zamanı debitor borclarının təhlili vacib amillərdən biridir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

Gecikən və ödənilməyən debitor borcları aşkar edilməli və bu haqda rəhbərliyə məlumat verilməlidir. Kreditor borclarının maliyyə təhlili zamanı üzə çıxarılması da son dərəcə önəmlidir. Çünki kreditor borclar da vaxtında ödənilməli və gecikmələrə yol verilməməlidir. Maliyyə təhlili zamanı kreditor borclarının ödənilməməsi və ya gecikməsi sığorta şirkətində likvidlik probleminin mövcud olmasına işarə ola bilər.

Maliyyə təhlili zamanı sığorta şirkətlərinin rentabellik səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir. Bu məsələ sığorta şirkətlərinin maliyyə hesabatları əsasında reallaşdırılır. Belə ki, maliyyə təhlilini həyata keçirən şəxs şirkətin müxtəlif illərə aid balans, mənfəət və zərər, pul vəsaitlərinin hərəkəti, kapitalda dəyişikliklər kimi maliyyə hesabatlarını müqayisəli təhlilini apararaq şirkətin likvidlik, rentabellik və maliyyə sabitliyi səviyyəsini qiymətləndirə bilər. Maliyyə təhlili zamanı müxtəlif metodlardan istifadə oluna bilər [5].

Üfüqi təhlil metodu sığorta şirkətinin iki və ya ikidən çox ilə uyğun hazırlanmış maliyyə hesabatlarının faizlərlə artım və ya azalmasını xarakterizə edən metoddur. Bu metodla hesablama aparılarkən ikinci ilin məlumatlarından birinci ilin məlumatları çıxılır, qalıq məbləğ məbləğ isə birinci ilin məlumatlarına bölünür və sonda yüz faizə vurulur. Bu yolla ildən ilə artım və ya azalma faizi müəyyən olunur.

Şaquli təhlil metodu maliyyə hesabatının strukturunun qiymətləndirilməsini əks etdirən təhlil metodudur. Bu metod sığorta şirkətinin maliyyə hesabatlarındakı elementlərinin öz qrupları daxilində faiz nisbətini göstərir. Bu metodla hesablama aparılarkən məbləğ 100-ə vurulur və qrupun məbləğinə bölünür.

Trend təhlil metodu əsasında sığorta şirkətinin təhlil olunan maliyyə hesabatlarındakı göstəricilər əvvəlki illərlə müqayisə olunur. Başqa təhlil metodlarından fərqli olaraq bu metodda sığorta şirkətinin 4 və ya 5 ildən artıq dövrünə aid maliyyə hesabatlarının elementlərinin birinci ilə nisbətən artım və yaxud azalması müəyyən olunur.

Nisbət təhlili metodu müəyyən maliyyə əmsallarının köməyi ilə sığorta şirkətinin mövcud maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi metodudur. Nisbət təhlili əsas maliyyə əmsalları sayılan likvidlik, maliyyə strukturu, fəaliyyət və mənfəətlilik əmsalları əsasında aparılır.

Qeyd edək ki, maliyyə təhlili sığorta şirkətlərinin topladığı sığorta haqları və etdiyi sığorta ödənişləri üzrə də aparıla bilər. Belə ki, Azərbaycanda fəaliyyət sığorta şirkətlərinin 2020-2023-cü illər üzrə sığorta haqları və sığorta ödənişlərini 1 saylı cədvəldən görə bilərik.

Cədvəl 1.

Sığortaçılar üzrə hesablanmış ümumi sığorta haqları və ödənişləri (milyon manatla)

İllər	“Paşa Sığorta”		“Az Sığorta”		“Xalq Sığorta”		“Atəşgah Həyat”	
	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
2020	163,5	71,5	15,9	5,9	31,2	17,6	41,5	55,9
2021	179,2	75	11,3	7,4	35,6	21,8	44,1	31,6
2022	215,1	66,9	11,1	9,4	42,3	27,5	53,5	29,9
2023	293,1	144	8,5	7,3	24,1	22,1	71,6	25,7

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının statistik məlumatları əsasında müəliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur[6]. - <https://www.cbar.az/page-189/insurance>

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

Təhlil zamanı 2020-2023-cü illəri əhatə edən dövr ərzində sığorta haqları və sığorta ödənişləri üzrə ən yüksək göstərici “Paşa Sığorta” ASC və “Atəşgah Sığorta” ASC şirkətlərinə aid olduğu müşahidə olunmuşdur. Digər sığorta şirkətlərində isə bu dövr ərzində tədricən azalmalar baş vermişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi “Paşa Sığorta” ASC-nin sığorta bazarında kifayət qədər nüfuza sahib olmasını göstərə bilərik. Digər önəmli səbəb isə “Paşa Sığorta” ASC-nin sığortalıları məlumatlandırma səviyyəsinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Son dövrlər Azərbaycanda insanların müəyyən qədər həyat sığortasının müxtəlif növlərinə maraq göstərməsi “Atəşgah Həyat” ASC-nin həyat sığortası üzrə yığımlarının, o cümlədən ödənişlərinin artmasına səbəb olmuşdur.

Təhlil eyni zamanda 2020-2023-cü illərə aid dövr ərzində müxtəlif sığorta növləri üzrə də aparılmışdır. Belə ki, Azərbaycanın sığorta şirkətləri tərəfindən 2020-2023-cü illərdə sığorta növləri üzrə sığorta yığımları və ödənişlərinə aid məlumatlar cədvəl 2-də verilmişdir.

Təhlil zamanı 2020-2023-cü illəri əhatə edən dövr ərzində sığorta haqları və sığorta ödənişləri üzrə ən yüksək göstərici həyat sığortasının payına düşdüyü müşahidə olunur. Bu isə o deməkdir ki, son dövrlər Azərbaycanda həyat sığorta növü üzrə sığorta etdirmək istəyən insanların sayı artıb.

Əvvəllər bu sığorta növü üzrə sığorta haqları xeyli aşağı olsa da, aparılan təhlillər bu sığorta növü üzrə yığımların, o cümlədən ödənişlərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Bundan əlavə, son 4 il ərzində daşınmaz əmlak bazarında artım olduğundan, əmlak sığortası üzrə də sığorta haqlarında və sığorta ödənişlərində artım müşahidə olunmuşdur. Son 4 il ərzində icbari sığorta növləri üzrə də sığorta haqlarında və ödənişlərində artım müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2.

Sığorta növləri üzrə sığorta haqları və ödənişləri (milyon manatla)

Sığorta növləri	2020		2021		2022		2023	
	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
Həyat sığortası	249,7	280,4	319,6	235,7	425,1	244,7	545,2	294,8
Fərdi qəza və xəstəlik sığortası	2,9	0,2	2,7	0,2	3,8	0,2	4,9	0,2
Tibbi sığorta	101,6	67,9	102,6	78,9	112,3	70,2	121	82,4
Səyahət sığortası	1,4	0,3	2,9	0,2	5,2	0,5	6	0,5
Əmlak sığortası	125,8	29,4	134,4	23,4	181,6	21,9	182,7	101,2
Mülki məsuliyyətin sığortası	20,8	0,6	20,4	0,7	22,3	0,9	23,8	0,2
İcbari sığortalar üzrə cəmi	225,9	86,4	257,3	119,5	242,8	95,6	334,4	108,1

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının statistik məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur[6]. - <https://www.cbar.az/page-189/insurance>

Təhlil zamanı 2020-2023-cü illəri əhatə edən dövr ərzində sığorta haqları və sığorta ödənişləri üzrə ən yüksək göstərici həyat sığortasının payına düşdüyü müşahidə olunur. Bu isə o deməkdir ki, son dövrlər Azərbaycanda həyat sığorta növü üzrə sığorta etdirmək istəyən insanların sayı artıb.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

Əvvəllər bu sığorta növü üzrə sığorta haqları xeyli aşağı olsa da, aparılan təhlillər bu sığorta növü üzrə yığımların, o cümlədən ödənişlərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir. Bundan əlavə, son 4 il ərzində daşınmaz əmlak bazarında artım olduğundan, əmlak sığortası üzrə də sığorta haqlarında və sığorta ödənişlərində artım müşahidə olunmuşdur. Son 4 il ərzində icbari sığorta növləri üzrə də sığorta haqlarında və ödənişlərində artım müşahidə olunmuşdur.

Sığorta şirkətlərinin effektiv və uğurlu fəaliyyət göstərməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, sığorta şirkətlərində üfqi, şaquli, nisbət, trend, o cümlədən müqayisəli üsullar vasitəsilə maliyyə təhlilinin aparılması son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar müasir dövrdə Azərbaycanın sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsini bir sıra istiqamətlərdə reallaşdırmaq mümkündür. Bunları aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1. Daxili nəzarət sisteminin səmərəli formalaşdırılması. İqtisadiyyatın istənilən sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə strateji hədəflərə çatmaq üçün əsas sayılan amillərdən biri kimi daxili nəzarət sisteminin dünya standartlarına uyğun yaradılması vacibdir. Azərbaycanın sığorta bazarında mütəmadi şəkildə artan rəqabət mühiti şirkətlər tərəfindən təklif olunan sığorta məhsulları növlərinin və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bərabər, şirkətlərin daxilində güclü idarəetmə strukturunun və daxili nəzarət sisteminin formalaşmasını da tələb edir. Elə buna görə sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi daxili nəzarət sisteminin effektiv formalaşdırılmasına əsaslanır.

2. GZİT (SWOT) təhlilinin düzgün aparılması. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə və sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin təhlil edilməsi olduqca zəruridir. Burada rol oynayan əsas amil isə müəssisələrin SWOT təhlilidir. SWOT təhlili təkcə sənaye və istehsal müəssisələri üçün əhəmiyyətli deyildir. O, həmçinin xidmət sektorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan sığorta şirkətləri üçün də son dərəcə önəmlidir. SWOT təhlilinin mənası onun baş hərflərindən götürülmüşdür. Belə ki, burada S-Strength (güclü tərəflər), W-weakness (zəif tərəflər), O-opportunity (imkanlar), T-treat (təhlükələr) mənasını verir. Sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm amil sayılan SWOT təhlilə aid bir misal cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3.

Sığorta şirkətlərində GZİT (SWOT) təhlili

Güclü tərəflər	Zəif Tərəflər	İmkanlar	Təhlükələr
Sığorta xidmətlərinin yüksək keyfiyyəti	Zəif idarəetmə	Potensial müştəriləri cəlb etmə imkanı	Dövlətin vergi dərəcələrini yüksəltməsi
Bazar araşdırmasının yüksək səviyyədə olması	Daxili nəzarətin zəif olması	İqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir etmə imkanı	Ölkədə baş verən mənfi iqtisadi və siyasi proseslər
Şirkətdə maliyyə sabitliyinin mövcud olması	İnvestisiyanın gəlirli sahələrə yönəldilə bilməməsi	Böyümə və inkişaf etmə potensialı	Ortaya çıxan risklərə qarşı tədbir görülməməsi

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 43-52.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

3. Gəlir və xərclərin səmərəli idarə olunması: Sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi yollarından biri gəlir və xərclərin səmərəli idarə olunması hesab olunur. Hər bir şirkətin başlıca məqsədlərindən biri xərcləri azaltmaq, gəlirləri isə yüksəltməkdən ibarətdir. Sığorta şirkətlərinin gəlirləri əsasən toplanan sığorta haqlarından, xərcləri isə sığorta hadisəsi zamanı zərər çəkmiş sığortalılara edilən sığorta ödənişlərindən ibarət olur. Sığorta şirkətləri əldə etdiyi sığorta haqlarından yüksək gəlir gətirən sahələrə investisiya yatıra bilər. Ancaq burada diqqət edilməsi mühüm olan məqamlardan biri odur ki, sığorta şirkətləri əldə etdiyi gəlirləri səmərəli idarə etməli, əvvəlcədən iqtisadiyyatın gəlir gətirən sektorlarını araşdırmalı və sonra bu addımı atmalıdır. Hər bir sığorta şirkəti baş verən sığorta hadisəsinə görə əvvəlcədən sığorta ehtiyatı yaradır. Sığorta şirkətlərinin formalaşdırdığı sığorta ehtiyatından gələcəkdə sığorta ödənişi ediləcək ki, bu da onların əsas xərcləri sayılır. Elə buna görə də sığorta ehtiyatları düzgün formalaşdırılmalı, baş verən zərər düzgün qiymətləndirilməli və xərclərin uçotu düzgün aparılmalıdır. Lüzumsuz və sığorta şirkətləri üçün mühüm əhəmiyyəti olmayan xərclərin çəkilməsi onların inkişafına mane ola bilər.

4. Sığorta sahəsində yüksək peşəkar mütəxəssislərin cəlb edilməsi. Sığorta sahəsində yüksək savada malik mütəxəssislərin mövcud olması son dərəcə önəmlidir. Çünki yüksək peşəkar savada malik olan mütəxəssislər əhalinin sığorta haqqında məlumatlandırılmasında müstəsna rol oynayırlar. Sığortanın fayda və üstünlüklərinin insanlara ətraflı qaydada izah edilməsi onların sığortaya olan marağını da yüksək həddə çatdırır. Azərbaycanın sığorta bazasında bu cür mütəxəssislərin mövcud olması təbii ki, sığorta xidmətləri keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcək. Digər tərəfdən Azərbaycanda sığorta bazarının dərinədən araşdırılması, müştərilərlə əlaqələrin qurulması, sığorta şirkətləri üçün faydalı olan müştərilərin seçilməsi məhz yüksək peşəkar savada malik mütəxəssis tələb edir.

5. Sığorta sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi. Məlum olduğu kimi, dünyanın inkişaf etmiş ən nüfuzlu sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyəti təkmilləşmiş bir səviyyədədir. Belə ki, müştəri ilə əlaqələrin yüksək səviyyədə qurulması, işçi heyətinin düzgün idarə edilməsi, onlara yüksək qiymət verərək motivasiya edilməsi, peşəkar sığorta mütəxəssislərinin mövcud olması, gəlir və xərclərin yüksək səviyyədə idarə edilməsi kimi faktorlar bu sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin yüksək səviyyədə olmasını sübut edir. Digər tərəfdən dünyanın qabaqcıl sığorta şirkətlərinin hər birində yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olan bir rəhbər mövcuddur. Strateji qərarların düzgün verilməsi, sığorta siyasətinin düzgün yeridilməsi və idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan lazımi islahatlar dünyanın ən nüfuzlu sığorta şirkətlərinin uğur qazanmasında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın sığorta şirkətlərində idarəetmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsində məhz dünyanın qabaqcıl ölkələrinin sığorta şirkətlərinin təcrübəsindən istifadə edilməsi çox faydalıdır.

Y E K U N

Müasir bazar iqtisadiyyatının ağır rəqabət şərtləri altında uğurlu və səmərəli fəaliyyət göstərmək böyük məsuliyyət və dəqiq araşdırmalar tələb edir. Bazarda mövqə tuta bilmək, rəqabətqabiliyyətli olmaq, ödəmə qabiliyyətini təmin edə bilmək və maliyyə sabitliyini qoruyub

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 43-52.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

saxlamaq uğurlu fəaliyyətin reallaşdırılmasında mühüm amillər hesab olunur. Lakin qeyd olunan bu amillərdən əlavə maliyyə təhlilini də qeyd edə bilərik ki, bu amil fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisə üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə təhlili olmadan heç bir müəssisə fəaliyyətinin nəticəsi barədə xəbərdar ola bilməz. Məhz səmərəli maliyyə təhlili əsasında müəssisə rəhbərləri öz müsbət və mənfi tərəflərini müəyyən edə və müvafiq qərarlar verə bilər. Maliyyə təhlilinin əhəmiyyəti sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində özünü daha da qabarıq göstərir. Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərində maliyyə təhlili düzgün, səmərəli və davamlı olaraq aparılmalıdır. Sığorta şirkətlərində maliyyə təhlili auditorlar, mühasiblər, o cümlədən maliyyə menecerləri tərəfindən maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə təhlili həyata keçirilərkən burada müxtəlif üsullardan istifadə oluna bilər. Belə ki, maliyyə təhlilini həyata keçirən şəxs üfqi, şaquli, trend, nisbət və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edə bilər. Qeyd olunduğu kimi maliyyə təhlili vasitəsilə sığorta şirkətlərində müflisləşmə təhlükəsi, likvidlik dərəcəsi, maliyyə risklərinin mövcud vəziyyəti, ödəmə qabiliyyəti, rentabellik səviyyəsi, maliyyə sabitliyi və digər mühüm amillər üzə çıxarılır. Bundan əlavə maliyyə təhlili vasitəsilə sığorta haqları və sığorta ödənişlərinin dinamikası təhlil olunaraq əsas meyillər aşkar edilir.

Tədqiqat işinin nəticəsinin tərkib hissəsi olaraq, sığorta şirkətlərində maliyyə təhlilinin aparılması üzrə bəzi təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi faydalı ola bilər:

1. Sığorta şirkətlərində maliyyə təhlili davamlı şəkildə aparılmalıdır. Uzun müddət ərzində maliyyə təhlilinin aparılmaması böyük maliyyə risklərinə yol açmağa bilər.
2. Maliyyə təhlili maliyyə hesabatlarına əsasən səmərəli qaydada aparılmalıdır. Bu baxımdan maliyyə hesabatlarında olan bütün məlumatlar dərindən təhlil olunmalıdır.
3. Maliyyə təhlili müstəqillik prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir. Kənardan müdaxilələr yol verilməzdir.
4. Maliyyə təhlili obyektiv və qərəzsiz aparılmalı, təhlilin nəticələri tam şəkildə sığorta şirkətinin rəhbərliyinə bildirilməlidir.
5. Maliyyə təhlili kommersiya sirlərinin qorunması prinsipinə əməl edilərək aparılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [elektron resurs].- Bakı, 2007. - <http://www.e-qanun.az/framework/13983>
2. Abbasov İ.M. Sığorta işinin təşkili / İ.M.Abbasov, İ.C Həsənov. Bakı: Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı, 2013, 274 s.
3. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili / Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Bakı. 2011, 312 s.
4. Xudiyev N.N. Sığorta / N.N. Xudiyev. Bakı: Azər nəşr, 2003. 450 s.
5. <https://banker.az/maliyyə-təhlilinin-texniki-usullari/>
6. <https://www.cbar.az/page-189/insurance>

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

*Ismail Jafar Hasanov,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
Baku Business University,
E-mail: i_hasanov_65@mail.ru*

*Shamshad Nabi Alizadeh,
Ph.D. (Econ.),
Baku Business University,
E-mail: shamo.88@mail.ru
© I.J. Hasanov, Sh.N. Alizadeh, 2024*

FEATURES OF CONDUCTING FINANCIAL ANALYSIS IN INSURANCE COMPANIES OF AZERBAIJAN

A B S T R A C T

The purpose of the research - is to identify development trends or deficiencies in the activities of insurance companies operating in Azerbaijan with the help of financial analysis.

The methodology of the research - the methods of generalization, economic analysis, logical generalization were used in the research work.

The practical importance of the research - taking into account the importance of the financial analysis examined in the study, its effective conduct can be ensured in insurance companies of Azerbaijan.

The results of the research - in order to ensure the profitable activities of insurance companies, it is necessary to conduct financial analysis on an ongoing basis.

The originality and scientific novelty of the research - methods for conducting financial analysis in insurance companies of Azerbaijan have been identified and systematized.

Keywords: financial analysis, financial statements, insurance companies, development trends.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 43-52.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 43-52.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 43-52.

*Гасанов Исмаил Джафар оглы,
кандидат экономических наук, доцент,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: i_hasanov_65@mail.ru;*

*Ализаде Шамшад Наби оглы,
доктор философии по экономике,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: shamo.88@mail.ru
© Гасанов И.Д., Ализаде Ш.Н., 2024*

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА В СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – выявление тенденций развития или недостатков страховых компаний, действующих в Азербайджане, с помощью финансового анализа.

Методология исследования - в исследовательской работе использовались методы обобщения, экономического анализа и логического обобщения.

Практическая значимость исследования - учитывая важность финансового анализа, заключается в его эффективном внедрении в страховых компаниях страны.

Результат исследования – необходимо постоянно проводить финансовый анализ с целью обеспечения рентабельной деятельности страховых компаний

Оригинальность и научная новизна исследования - определены и систематизированы методы проведения финансового анализа в страховых компаниях страны.

Ключевые слова: финансовый анализ, финансовая отчетность, страховые компании, тенденции развития.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
11.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
13.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 12.12.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 11.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
13.11.2024
Принято к печати: 12.12.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 11.10.2024
Send for reprocessing: 13.11.2024
Accepted for publication: 12.12.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.5

*Cristina Ungur,
Ph.D. (Econ.),
National Institute for Economic Research,
Academy of Economic Studies of Moldova
E-mail: cristinaungur@ymail.com;*

*Irina Pahomii,
scientific researcher,
National Institute for Economic Research,
Academy of Economic Studies of Moldova
E-mail: braga.pahomiiirina@gmail.com
© Ungur C., Pahomii I., 2024*

UDC: 331.2, 336.7, 364.6

JEL: G23, I38, O16

THE INTERPLAY BETWEEN FINANCIAL INCLUSION AND PENSIONER INCOMES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

A B S T R A C T

The purpose of the research - the study aims to analyse income levels as a determinant of financial inclusion, focusing on the elderly population in the Republic of Moldova. It seeks to identify opportunities and risks associated with integrating this vulnerable group into the financial system under specific economic and social conditions.

The methodology of the research – research methods as quantitative statistical analysis, comparative analysis, socioeconomic analysis were used in the study. Besides, the research uses longitudinal income and expenditure data (2019-2023) to assess the financial conditions of elderly individuals.

The practical importance of the research - the research provides insights into the challenges faced by pensioners in accessing financial products, which can inform policies for enhancing financial inclusion. This is important for reducing poverty and supporting social cohesion in Moldova's ageing population.

The results of the research - the findings reveal a positive yet limited adoption of financial services among pensioners, with most relying on social cards primarily for cash withdrawals. The study highlights significant disparities in income and financial inclusion across regions, emphasizing the economic vulnerabilities of the elderly.

The originality and scientific novelty of the research - the study offers a novel perspective by correlating pensioners' financial inclusion with income levels, emphasizing regional disparities and specific challenges this group faces. It contributes to existing literature by providing a focused analysis of Moldova's pensioner population using updated statistical methods and datasets from 2019–2023.

Keywords: income, pensioners, inclusion, financial products.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

INTRODUCTION

Financial inclusion has two main aspects: the first relates to financial education programmes and the second to programmes that facilitate access to financial products and services.

Access to financial services is imperative for active participation in economic and social life. The lack of access or the inadequate use of these services affects the individual and the community as a whole, leading to social inequalities. In many cases, access to functional financial services is a key factor in poverty reduction and the promotion of economic prosperity. Thus, it can be asserted that financial inclusion is an important citizen right and necessary for a fair social and economic environment. Initiatives aimed at promoting access to and the efficient use of financial services must be customised and accessible to the entire population to combat exclusion and support social cohesion.

When discussing financial inclusion and access to financial products, we refer to four basic types of products: banking services, credit, savings, and insurance. The degree to which these services are accessed is determined by the level of financial and digital literacy, regulation, infrastructure, and income levels of the population.

In this research, we will analyse one determinant of the accessibility of financial products – income levels, with a particular focus on pensioners, who exhibit a certain degree of vulnerability from the financial inclusion perspective. The choice of this group is justified by the fact that, currently, 17.4% of the population of the Republic of Moldova is aged 65+, and by 2040, this proportion will increase to 25%, meaning one in four individuals in the country [3].

This research aims to analyse income levels as a determinant factor of financial inclusion. The study focuses on the elderly population of the Republic of Moldova and includes an analysis of primary data from the period 2019-2023. Through this research, we aim to identify opportunities and challenges in the process of financial inclusion for elderly individuals, viewed through the lens of economic and social conditions.

Literature review

The specialised literature analyses various aspects related to the determinants of financial inclusion. In this research, we will focus on studies that have examined socio-economic conditions as well as levels of literacy.

Spanish researchers have analysed the interaction between financial inclusion and social inequalities [7]. They focused on a specific group of vulnerable urban consumers, particularly those facing poverty and social exclusion. The study found that banking pressures and the lack of financial education cause the difficulties experienced by these vulnerable groups in using financial services.

Another research has emphasised that household income is a determining factor in adopting and promoting certain digital financial practices [13]. A significant aspect emphasised by foreign researchers is the correlation between financial vulnerability, income, and other socio-demographic characteristics. For instance, the education level of individuals is one of the critical characteristics [11], which impacts income levels on the one hand and indicates or creates risks related to the knowledge required for promoting financial inclusion

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

on the other. In addition to education, the literature highlights other factors, such as unemployment or periods of joblessness [5, 12, 6].

Beyond studies focusing on the general population, there is also a vast number of studies that have exclusively examined the issue of financial inclusion for elderly individuals, highlighting the barriers to inclusion that elderly people most commonly face [4, 8].

Data and methods

Primary data provided by the National Bank of Moldova were utilised to analyse the level of access to financial services. The National Bank of Moldova is the central banking authority responsible for supervising the banking sector, insurance, and non-bank lending institutions. The indicators used to evaluate access to financial services included the number of bank cards in circulation (based on issuance conditions and per capita), insurance density, and the share of bank lending. When assessing the income levels of pensioners, consideration was given to the absolute poverty threshold provided by the NBS and the minimum and average pension levels offered by the National Social Insurance House [10].

In this study, statistical indicators obtained from the National Bureau of Statistics (NBS) were utilised to analyse income and expenditure patterns from 2019 to 2023 by socio-demographic characteristics of the household head. Key variables of interest included labour market status and the age of the household head. The dynamic presentation of this data offers a comprehensive perspective on the financial evolution of various population groups during this timeframe. The availability of relevant statistical data on population income and expenditures determined the starting point of the analysis. NBS presents the data on income and expenditures based on the Household Budget Survey (HBS). The HBS is a nationally representative sociological survey conducted by NBS.

Results and Discussion

Over the past five years (2019-2023), the Republic of Moldova has recorded a growth in the number of payment cards issued [9]. By the end of 2023, the number of cards in circulation reached 3.29 million units. Relative to the population, this indicator shows that each citizen in the Republic of Moldova holds 1.3 bank cards, comparable to the European Union average of 1.6 payment cards per capita. According to data from the National Bank of Moldova, of the total bank cards in circulation in 2023, only 16% are social cards, i.e., cards issued for receiving social benefits, predominantly pensions. It is important to note that, according to data from the National Social Insurance House (NSIH), beneficiaries can choose how they receive their benefits – either via a bank card or by cash withdrawal at Î.S. “Poșta Moldovei” (*S.E. “Moldova Post”*). Social bank cards are often used for cash withdrawals, indicating a low level of financial inclusion among the vulnerable population.

Despite positive dynamics, data concerning other financial products still lag far behind the European average. For example, in terms of accessing private insurance services, the population of the Republic of Moldova remains hesitant, with insurance density reaching only 53.34 USD in 2023. In the EU, the average for this indicator is 2040 euros per capita], or approximately 2200 USD.

There are no specific credit statistics for pensioner borrowers. However, commercial banks are the financial institutions with the country's largest share of credit issuance (81%). Given pensioners' low income levels, this category is presumed to be rarely eligible for credit.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

Regarding savings products offered by the banking and non-banking markets in the Republic of Moldova, it is worth noting that, according to BNM data, bank deposits are the most utilised savings instruments.

The analysis of pensioners' degree of access to financial services in the Republic of Moldova demonstrates that significant gaps remain in this area. To encourage access to these services, promoting financial education and ensuring a sufficient income level is necessary. In this context, it is essential to highlight that 31.6% of the general population in the Republic of Moldova lives below the absolute poverty threshold (*Fig. 1*).

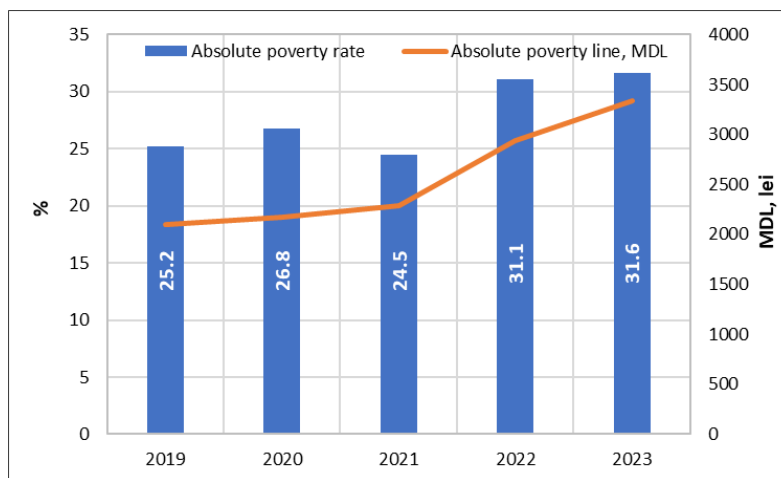

Fig. 1. Absolute poverty dynamics, by rate and line threshold
 Source: Elaborated based on NBS data

One fundamental criterion that facilitates access to financial services or products and, consequently, the degree of financial inclusion remains income. Therefore, we will focus further on the incomes of elderly individuals.

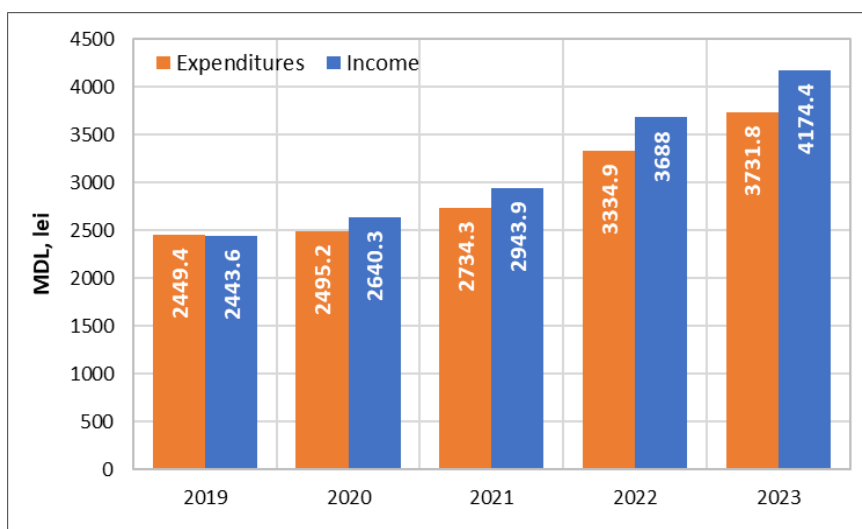

Fig. 2. Income and expenditure dynamics in pensioners population, 2019-2023
 Source: Elaborated based on NBS data

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

According to data presented by NBS, pensioners maintain modest but positive income-to-expenditure differences, indicating a slight financial surplus in the last 3 years (Fig. 2). Such a small gap between income and expenditure reflects their heavy reliance on fixed pensions, which limits their ability to adapt to rising living costs or improve their economic situation.

The fact that age is a critical factor in determining income levels and financial vulnerability can also be observed from the income distribution by the household head's age. As shown in Figure 3, families headed by individuals aged 65 years and older consistently report the lowest income levels throughout the observation period (2019–2023). This trend demonstrates once again their reliance on fixed pensions, which provide a stable but insufficient income to meet rising living costs. Despite modest increases over time, the income of this group remains significantly lower than that of younger age groups, highlighting the persistent economic challenges older households face.

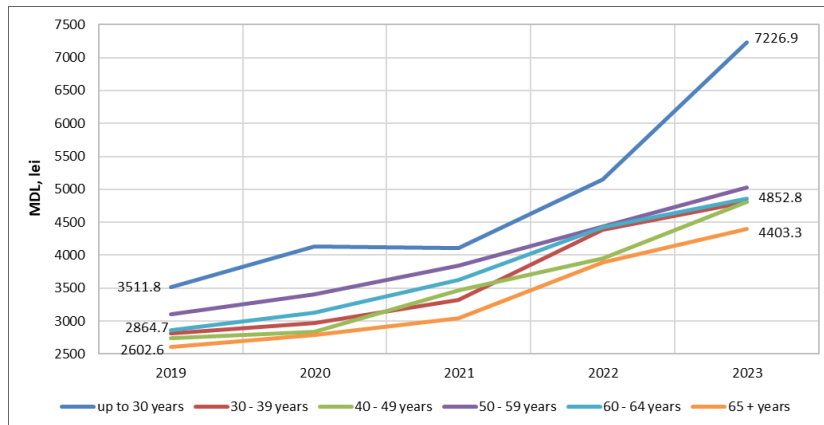

Fig. 3. Income dynamics by age of household head
 Source: Based on the NBS data

Based on a general and comprehensive overview, we can observe that the situation of elderly individuals is quite challenging, fluctuating around the absolute poverty threshold (Fig. 4). It can be noted that the average pension constitutes 88% of the average income of individuals aged 65 and older and is only 18 USD higher than the absolute poverty threshold.

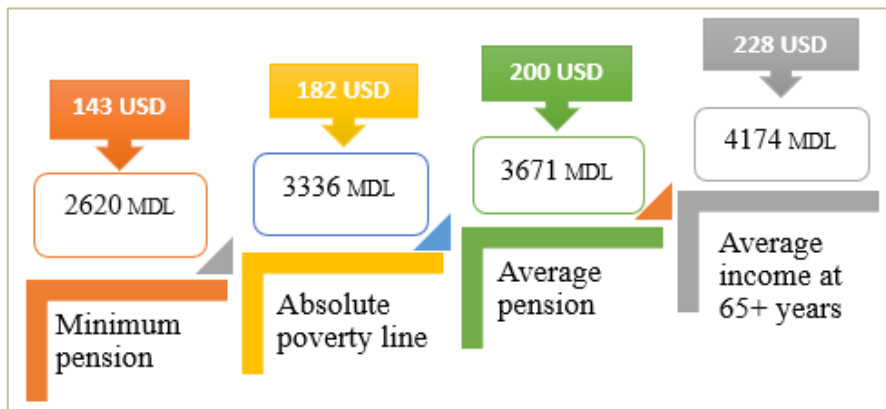

Fig. 4. Overview of pensioner population income by 2023
 Source: based on NBS and NSIH (National Social Insurance House)

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.
 AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.
 АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

Significant discrepancies are observed at the regional level (*Table 1*), with the most favourable situation recorded among pensioners in Chisinau municipality. Across the geographic regions, the average pension value is relatively uniform, amounting to approximately 3142 MDL, which is roughly 170 USD.

Table 1.

Average pension by geographic regions at 01.10.2023

Geographic region	The number of pension beneficiaries, individuals	The average pension amount, in lei
Chisinau municipality	162351	5277,5
North region	191921	3157,3
Center region	191364	3152,8
South region	96912	3127,5
ATU Gagauzia	31434	3132,8
Total	675671	3671,05

Source: elaborated by author based on NSIH (National Social Insurance House) data

The average pension in Chisinau municipality is higher than the national average because urban residents have higher salaries and, consequently, larger pension contributions. Additionally, the occupational structure in urban areas is dominated by well-paid sectors, and residents tend to have a longer duration of formal contributions due to easier access to stable employment. These differences reflect the generally higher economic and social development level in municipalities than in rural areas. It is important to mention that in regions, the share of the rural population is higher than the urban population, but Chisinau municipality refers broadly exclusively to the urban population. As a result, pensioners in Chisinau municipality are more advantaged in income compared to other regions, which provides them with more significant opportunities for accessing financial services.

CONCLUSIONS

The analysis of the situation regarding access to financial services in the Republic of Moldova shows a positive trend, driven by the COVID-19 pandemic, which forced the adoption of remote services, including financial ones. Among the most accessed financial products are bank cards and deposits. Of the financial service providers, commercial banks enjoy the highest trust due to strict regulation and transparency in their relationships with clients. However, there are opportunities to expand financial inclusion through the digitalisation and diversification of financial products, as well as through the implementation of policies adapted to the needs of all social groups.

The research highlighted that the financial inclusion of elderly individuals is limited in the Republic of Moldova. Pensioners face reduced access to financial products, with most using social cards only for cash withdrawals. This practice reflects a low level of financial

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

education and a dependence on fixed incomes, which prevents adopting more diverse financial behaviours.

Pensioners in Chisinau municipality receive higher pensions than those in other regions. This is due to higher salary levels, contributions in urban areas, and more developed economic and financial infrastructure. As a result, this group benefits from greater opportunities in terms of financial inclusion. However, these differences exacerbate regional inequalities and highlight the need for fairer policies.

The most acute problem is that pensioners' incomes are insufficient to surpass the poverty threshold. Although pensioners maintain a small surplus between income and expenditures, this advantage is modest and insufficient to cope with rising consumption expenses. The average pension accounts for only 88% of the average income of individuals over 65 years old, remaining very close to the absolute poverty threshold.

The low level of financial education limits the adoption of more complex financial products and services, such as savings through bank deposits or private insurance. This highlights the importance of promoting financial education to reduce economic vulnerability.

Public policies that consider the specific needs of elderly individuals must be implemented to combat financial exclusion. These should include financial education programmes, increased accessibility to financial products, and support measures to raise incomes.

These conclusions underscore the complexity of the economic and social challenges faced by pensioners and the importance of a systemic approach to improve their financial situation.

Acknowledgements

The paper was elaborated within the framework of the “Young Researchers 2024-2025” competition project 24.80012.0807.09TC “Strengthening scientific and methodological support for reducing social vulnerability by increasing the level of financial inclusion of low-income groups” (2024-2025).

REFERENCES:

1. Daud, S. N., Marzuki, A., Ahmad, N., & Kefeli, Z. (2019). Financial vulnerability and its determinants: Survey evidence from Malaysian households. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(9), 1991--2003. doi:<https://doi.org/10.1080/1540496X.2018.1511421>
2. EIOPA. (2022, September). European Insurance Overview 2022. Retrieved from https://www.eiopa.europa.eu/publications/european-insurance-overview-2022_en
3. Gagauz, O., Buciuceanu-Vrabie, M., Pahomii, I., Ştîrba, V., Tabac, T., & Grigoraş, E. (2021). *Populația Republicii Moldova la 30 de ani de independență: provocări principale și politici necesare*. Chișinău: INCE. doi:<https://doi.org/10.36004/nier.ccd.2021.978-9975-89-248-3>

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 53-60.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 53-60.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 53-60.

4. Glantz, E., & Fox, P. (2021). *A wrinkle in the process: financial inclusion barriers in an ageing Europe*. Finance Watch. Retrieved from <https://www.finance-watch.org/policy-portal/retail-inclusion/a-wrinkle-in-the-process-financial-inclusion-barriers-in-an-ageing-europe-report>

5. Guarcello, L., Mealli, F., & Rosati, F. C. (2010). Household vulnerability and child labor: the effect of shocks, credit rationing, and insurance. *Journal of population economics*, 23, 169-198. doi:<https://doi.org/10.1007/s00148-008-0233-4>

6. Lee, M. P., & Sabri, M. F. (2017). Review of financial vulnerability studies. *Archives of Business Research*, 5(2), 127-134. doi:DOI: 10.14738/abr.52.2784.

7. Marta de la Cuesta-González, J. P.-G.-O. (2021). The relationship between vulnerable financial consumers and banking institutions. A qualitative study in Spain,. *Geoforum*, 119, 163-176. doi:<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2021.01.006>.

8. Msweli, N. T., & Mawela, T. (2021). Financial inclusion of the elderly: exploring the role of mobile banking adoption. *Acta Informatica Pragensia*, 10(1), 1-21. doi: <https://doi.org/10.18267/j.aip.143>

9. National Bank of Moldova. (2023). *Report on the evolution of financial market infrastructures in the Republic of Moldova (in romanian)*. Chisinau: NBM.

10. National Social Insurance House. (2024). *Information regarding beneficiaries of pensions and state social allowances (by territorial aspect), registered with the National Social Insurance House, as of 01.10.2024 (in romanian)*. Chisinau: NSIH. Retrieved from <https://cnas.gov.md/doc.php?l=ro&idc=244&id=6970&t=/Statistica/NFORMATIE-privind-beneficiarii-de-pensii-i-alocatii-sociale-de-stat-in-aspect-teritorial-aflati-la-evidenta-Casei-Nationale-de-Asigurari-Sociale-la-situatia-01102024>

11. Németh, E., Zsótér, B., & Béres, D. (2020). Financial Vulnerability of the Hungarian Population-Empirical Results Based on 2018 Representative Data. *Public Finance Quarterly= Pénzügyi Szemle*, 65(2), 284-311. doi: https://doi.org/10.35551/PFQ_2020_2_8

12. Rhine, S. L., & Greene, W. H. (2013). Factors that contribute to becoming unbanked. *Journal of Consumer Affairs*, 47(1), 27-45. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2012.01244.x>

13. Vik, P. M., Kamerāde, D., & Dayson, K. T. (2024). The Link Between Digital Skills and Financial Inclusion—Evidence from Consumers Survey Data from Low-Income Areas. *Journal of Consumer Policy*, 47, 373-393. doi:<https://doi.org/10.1007/s10603-024-09567-w>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
02.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
04.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 09.12.2024

Дата поступления статьи в редакцию: 02.10.2024
Отправлено на повторную обработку: 04.11.2024
Принято к печати: 09.12.2024

The date of the admission of the article to the editorial office: 02.10.2024
Send for reprocessing: 04.11.2024
Accepted for publication: 09.12.2024

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.6

Həsənov Həsən Sarif oğlu,
doktorant,
Gəncə Dövlət Universiteti,
E-mail: hasanov.hasan020@gmail.com
© Həsənov H.S., 2024

UOT: 336.22

JEL: H21, H26, H27

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ POTENSİALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – ölkədə vergi sahəsində mövcud çatışmazlıqların müəyyən edilərək onların aradan qaldırılması istiqamətində nəzəri və praktiki təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – məqalə işlənib hazırlanarkən, ölkənin vergi sistemi kompleks şəkildə təhlil edilmiş, aparıcı dünya dövlətlərinin vergi sahəsində tətbiq etdiyi siyasət və proqramlar araşdırılmış, deskriptiv yanaşma ilə birlikdə, analitik yanaşma da tətbiq edilmiş, iqtisadi-statistik məlumatlardan istifadə edilmiş, o cümlədən müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – vergilər dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Aparılan bu araşdırmada ölkədəki vergi inzibatçılığı ilə yanaşı vergi qanunvericiliyi təhlil edilmiş, göstərilən sahələrdəki mövcud çatışmazlıqlar müəyyən edilərək onların inkişafı istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı ölkədə vergi potensialının artırılması istiqamətində vergitutma bazasının genişləndirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. İrəli sürülən təkliflərin tətbiq edilməsi ölkədə mövcud vergi potensialının aşkara çıxarılması, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması yolu ilə büdcəyə vergi daxilolmalarının artırılmasına, büdcə kəsinin aradan qaldırılmasına və nəticədə ümumi iqtisadi inkişafa təkan verəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqatda göstərilən inkişaf istiqamətləri üzrə müəyyən edilən tədbirlərin tətbiqi ölkəmizdə vergi sahəsində olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, resursların səmərəli istifadə edilməsinə, mövcud xərclərin azaldılmasına, vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına, ölkəmizə xarici investorların cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasına, o cümlədən, vergi potensialının inkişafına və nəticədə büdcəyə vergilərdən daxilolmaların artmasına təkan verəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – vergi inzibatçılığında mövcud çatışmazlıqlar müəyyən edilərək onların aradan qaldırılması və vergitutma inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə nəzəri-praktiki tövsiyələr hazırlanmış, o cümlədən, investisiyaların cəlb edilməsi üçün vergi stimullarının tətbiqi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: vergi potensialı, vergi islahatları, vergi stimulları, vergitutma bazası, vergi inzibatçılığı, vergidən yayınma.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

GİRİŞ

Vergitutmanın mahiyyətinin, onun dövlət üçün əhəmiyyətinin dərk olunması üçün ilk növbədə vergi anlayışına nəzər yetirmək lazımdır. Vergilər dövlət büdcəsinə və ya yerli büdcələrə ödənilən əvəzsiz, fərdi və icbari ödənişlərdir. Vergilər özündə bir sıra xüsusiyyətləri birləşdirir. Belə ki, vergilər subyektin gəlirinin qeyri-ekvivalent şəkildə müsadirəsini əhatə edir. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, vergilərin ödənilmə tarixi və miqdarı əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və vergilər hüquqi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. O cümlədən, vergilərin tam həcmdə və vaxtında ödənilməməsi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur. [1, s.37]. Göstərilənlərlə yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, vergilər diskriminasiya xarakteri daşımamalı, o cümlədən sahibkarlıq və investisiya mühitini təşviq etməlidir. Həmçinin, vergilər müəyyən edilərkən hüquqi cəhət ilə yanaşı iqtisadi cəhətdən də əsaslandırılmalıdır.

Vergilərlə bağlı bir sıra iqtisadçı alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlara Adam Smiti, Artur Lafferi, David Rikardonu, Milton Fridmanı və.s alimləri misal göstərmək olar. A. Smit öz əsərində vergitutmanın prinsiplərindən bəhs edərkən, qeyd etmişdir ki, vergitutmanın bərabərlik, müəyyənlik, əlverişlilik və səmərəlilik prinsiplərinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır və vergilər müəyyən olunarkən bu prinsiplər mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. [2, s.676]

Artur Laffer hesab edirdi ki, vergilərin artırılması heç də tam olaraq vergilərdən daxilolmaların artımına gətirib çıxarmır. O düşünürdü ki, vergilərin optimal həddində büdcəyə daxilolmalar maksimal həddə çatır və optimal həddi keçdikdə büdcəyə vergilərdən daxilolmalarda azalma baş verir. Artur Laffer tərəfindən iqtisadi ədəbiyyatlara daxil edilən Laffer əyrisi də vergilərin optimal həddini müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkə üçün vergilərdən daxilolmalar dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi üçün vergilərdən dövlət büdcəsinə daxilolmaların optimal səviyyəyə çatdırılması olduqca vacib bir amildir. Vergilərdən daxilolmaların artırılması təkcə vergi dərəcələrinin artırılması yolu ilə deyil, o cümlədən, vergi potensialının ortaya çıxarılması ilə həyata keçirilməlidir. Çünki, dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi dərəcələrinin artırılması heç də uzunmüddətli dövrdə vergilərdən daxilolmaların artmasına gətirib çıxarmır. Vergi dərəcələrinin optimal həddən yuxarı səviyyədə müəyyən olunması vergi subyektlərinin fəaliyyətinin dayandırılmasına, o cümlədən vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olan faktor hesab olunur. Məhz buna görə də, vergilərdən daxilolmaların artırılması üçün vergi potensialından effektiv şəkildə istifadə olunması olduqca zəruridir. Vergi potensialı ölkənin iqtisadi və maliyyə potensialı ilə qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir və onların tərkib hissəsini təşkil edir. Vergi potensialı dedikdə, bütün regionlar üzrə vahid dövlət vergisi dərəcələri tətbiq edildikdə regional vergi bazalarının əldə ediləcəyi gəlirin həcmi başa düşülür [3, s.108]. Bu, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində iqtisadi mənbələrdən toplana bilən maksimum gəliri təmsil edir. Vergi potensialının müəyyən edilməsində diqqət mövcud olan maksimum mümkün vergi resurslarını nəzərə alaraq ərazinin, regionun və ya ölkənin ümumi vergi tutumunun müəyyən edilməsinə yönəl-

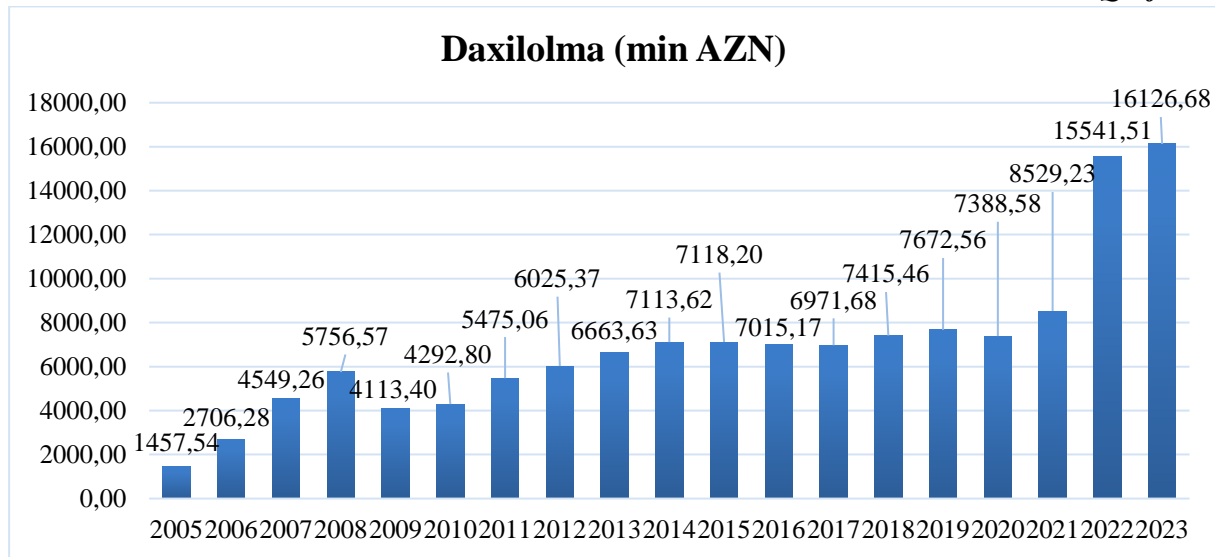
AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

dilir. Vergi potensialı müxtəlif institusional, demoqrafik, sosial və iqtisadi amilləri nəzərə almaqla ölkənin toplaya biləcəyi ən yüksək əldə edilə bilən vergi gəlirini əks etdirir. İqtisadi inkişaf vergi potensialının artırılmasında həlledici rol oynayır. Vergi potensialını anlamaq çox vaxt müxtəlif regionların xüsusi vergi tutumunun təhlilini əhatə edir. Vergi potensialının gücləndirilməsi dinamik regional artımı stimullaşdırır və milli sosial-iqtisadi inkişafa rəvac verir. Vergi resurslarının mənbələri maliyyə, əmək və təbii resursları əhatə edir. Bu resurslar iqtisadi fəaliyyətdən, hüquqi və fiziki şəxslərin əməliyyatlarından, mikro və makroiqtisadi sektorlardan, müxtəlif region və ərazilərin iqtisadi töhfələrindən yaranır [4, s.110]. Yəni ölkədə vergi resurslarının yaranması birbaşa olaraq ölkənin iqtisadi potensialından asılıdır.

Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili

Dünya təcrübəsinə nəzər yetirdiyimiz zaman müşahidə edirik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi hesab olunur. Ümumilikdə qəbul olunmuş tendensiyaya görə vergilərin həcmi ÜDM-də xüsusi çəkisinin 15%-ə yaxınlaşması və bu rəqəmdən yuxarı olması ölkənin iqtisadi inkişafının artımı hesab olunur. [5] Ölkəmizdə də, əvvəlki illərlə müqayisədə ÜDM-in həcmində vergilərdən daxilolmaların həcmi artımı müşahidə olunur. Aşağıdakı qrafikdə illər üzrə vergilərdən dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmi göstərilmişdir: [6]

Qrafik 1.

Mənbə: <https://www.taxes.gov.az/az/page/daxilolmalar> portalından əldə edilən məlumatların əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar

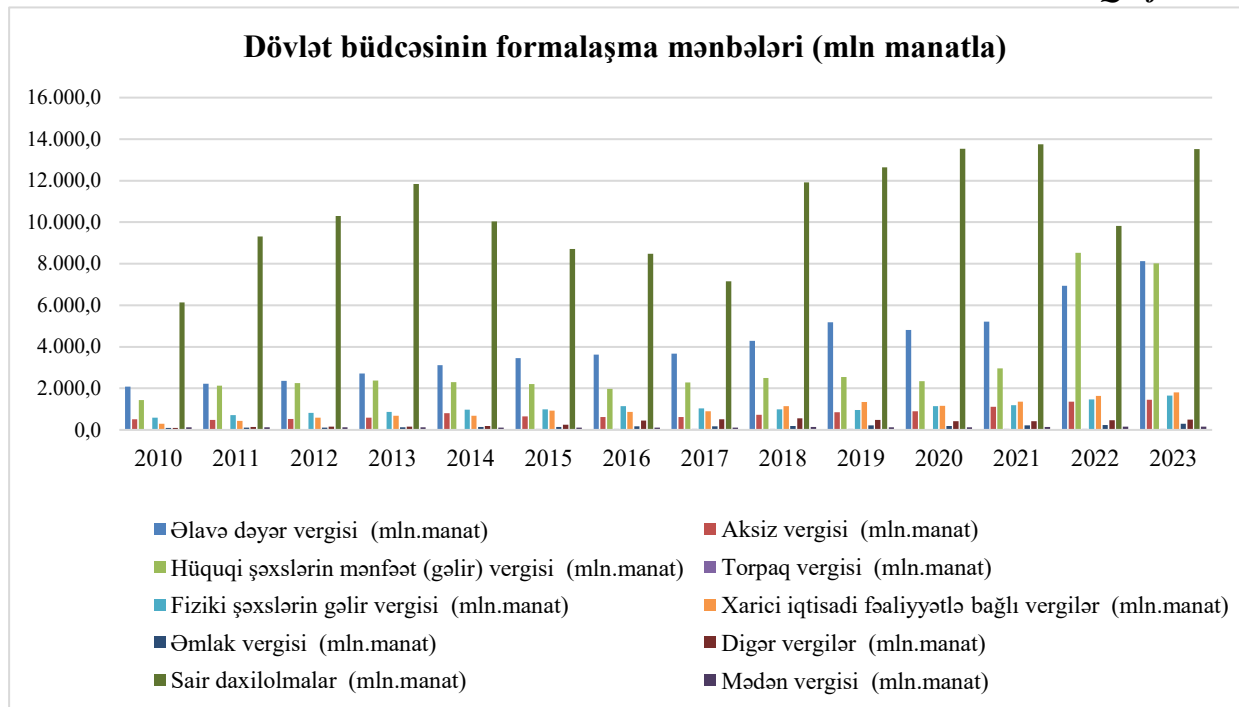
Göstərilən qrafikdən aydın şəkildə müşahidə olunur ki, illər üzrə vergilərdən dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmində artım müşahidə olunmuşdur. Qrafikdə yalnız 2016-2017 və 2020-ci illərdə vergilərdən daxilolmaların həcmində azalma müşahidə olunur ki, bu da ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyətdən və sonuncu ildə pandemiyanın təsirlərindən asılıdır. 2005-ci ildə vergilərdən daxilolmaların həcmi 1457,54 milyon manat olmasına baxmayaraq,

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

2023-cü ildə bu rəqəm 16126,88 milyon manat olmuşdur. Bu da ölkədə vergi sahəsində aparılan islahatların, xüsusilə vergitutma bazasının genişləndirilməsinin, elektron vergitutmanın tətbiqinin, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin, eləcə də vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasının nəticəsidir.

Qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizdə vergilər dövlət vergiləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası vergiləri və yerli vergilər olmaqla 3 yerə bölünür. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da vergilər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun qaydada tənzimlənir. Respublikada tətbiq olunan vergilərə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, sadələşdirilmiş vergi, əlavə dəyər vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi, mədən vergisi, əmlak vergisi, aksiz vergisi və ödəmə mənbəyində tutulan vergilər (ÖMV) aiddir. Göstərilən vergilər içərisində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi vergilərdən daxil olmaların həcmində xüsusi çəkiyə malikdir. Aşağıdakı qrafikdə 2010-2023-cü illər üzrə ayrı-ayrı vergilər üzrə daxilolmaların həcmi göstərilmişdir: [7]

Qrafik 2.

Mənbə: <https://www.azstat.gov.az/portal/tblInfo/TblInfoList.do#> portalından əldə edilən məlumatların əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Dövlət büdcəsinin formalaşma mənbələri

Qrafikdən müşahidə olunur ki, vergilərdən daxilolmalarda əsas pay hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin və əlavə dəyər vergisinin üzərinə düşür. Xüsusilə, son illərdə bu vergilərdən daxilolmaların həcmi kəskin şəkildə artmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, məhz 2023-cü ildə ƏDV-dən daxilolmalar hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən daxilolmalardan daha artıq olmuşdur. Belə ki, 2023-cü ildə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən daxilolmalar 8024,3 milyon manat, ƏDV-dən daxilolmalar isə 8127,7 milyon manat olmuşdur. 2022-ci ilə nisbətə

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

(6946,2) ƏDV-dən daxilolmalarda 17% artım müşahidə olunmuşdur. Büdcə daxilolmalarına nəzər saldıqda, 2010-cu ildə vergilər büdcə daxilolmalarının cəmi 46,18%-ni, 2023-cü ildə isə 62,01%-ni təşkil etmişdir.

Vergi inzibatçılığının və qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi

Dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsində ən mühüm alətlərdən biri də vergi inzibatçılığı hesab olunur. Vergi inzibatçılığı yalnız vergi siyasətinin deyil, o cümlədən iqtisadi siyasətin vacib alətlərindən biridir. Belə ki, dövlət məhz vergi inzibatçılığı ilə tənzimləyici funksiyaları həyata keçirir. [9, s.4] Vergi orqanları işçilərinin təlimlərə cəlb olunması və onların aktual mövzularla bağlı maarifləndirilməsi, vergi orqanlarının öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün lazımi maddi-texniki, o cümlədən, informasiya bazası ilə təmin olunması, vergi orqanlarında daxili yoxlama və qiymətləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi effektiv vergi inzibatçılığının təmin edilməsini üçün olduqca vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə də vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi sahəsində ilk mühüm addım 2005-ci ildə “Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın (2005-2007-ci illər) qəbul edilməsi olmuşdur. Bu dövlət proqramının həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri vergi orqanlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün onların qarşısına mühüm vəzifələrin qoyulmasıdır. Bundan başqa, dövlət proqramı mövcud vergi inzibatçılığı çərçivəsini transformasiya etmək, vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumaq üçün münaqişələrin həlli mexanizmini təkmilləşdirmək, müxtəlif regionlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün vergi məsləhət xidmətlərinin inkişafını təmin etməyi özündə ehtiva edirdi. Əlavə olaraq qeyd olunmalıdır ki, qəbul edilən dövlət proqramında vergi xidmətlərinin elektronlaşdırılması ilə bağlı məsələlər vurğulanmışdır. Bunu nəzərə alaraq, bütün ölkədə vergi xidmətlərinin elektronlaşdırılması üçün Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVIS) tətbiq edilmişdir. Ölkəmizdə vergi inzibatçılığı sahəsində həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı, vergi qanunvericiliyində də mütəmadi dəyişikliklər aparılır. Belə ki, dünyada və ölkəmizdə dəyişən iqtisadi və sosial konyunktura vergi qanunvericiliyində də mütəmadi dəyişiklikləri labüd edir. Vergi qanunvericiliyində həyata keçirilən dəyişikliklər bir sıra mühüm məsələləri əhatə edir. Belə ki, qanunvericilikdə aparılan dəyişikliklər sahibkarların maraqlarının qorunmasını, vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasını, vergi stimullarının tətbiqini, vergi sanksiyalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsini özündə ehtiva edir.

Vergi inzibatçılığı və vergi qanunvericiliyi sahəsində aparılan geniş miqyaslı tədbirlər ölkədə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin, vergi inzibatçılığı və vergi qanunvericiliyi sahəsində müəyyən çatışmazlıqlar da mövcuddur ki, bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması ölkədə vergi sisteminin daha effektiv olmasına gətirib çıxaracaqdır. Düşünürük ki, vergi inzibatçılığı və vergi qanunvericiliyi sahəsində aşağıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi vergi sisteminin inkişafına təkan verəcəkdir:

- vergi qanunvericiliyinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və sadələşdirilməsi;
- vergi qanunvericiliyində vergi mübahisələrinin həlli mexanizmlərinin təsbiti;

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

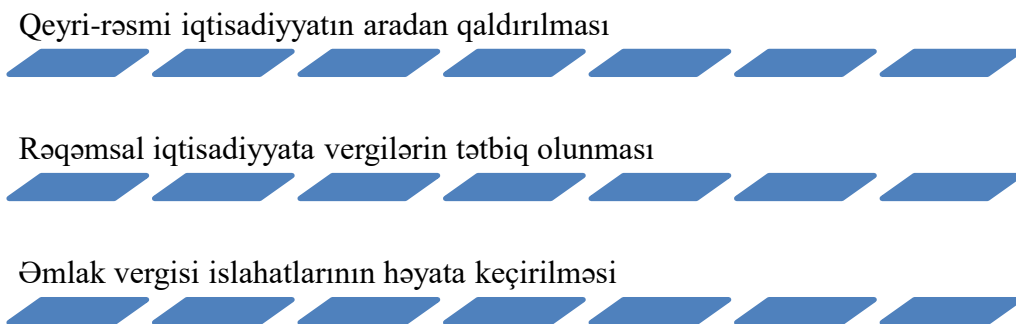
- ümumi bəyannamə sisteminin tətbiqi;
- vergi məcəlləsində mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;
- vergi orqanları işçilərinin sistemli şəkildə təlimlərə cəlb olunması;
- vergi yığımı məsələlərində bankların rolunun artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi;
- vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində vətəndaşların rolunun artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- vergi öhdəliyinin fasiləsiz həyata keçirilməsi üçün dövlət qurumlarının vergi ödəyicilərinə olan borcunun vaxtında alınması üçün 3 tərəfli sazişin həyata keçirilməsi tədbirlərinin görülməsi;
- iflası uğramış banklarda olan vergi ödəyicilərinə aid dövlət tərəfindən sığortalanmış vəsaitlərin onların vergi öhdəlikləri ilə əvəzlənməsi proseduralarının həyata keçirilməsi sahəsində tədbirlərin görülməsi.

Yuxarıda sadalanan tədbirlərin görülməsi vergi inzibatçılığının və vergi qanunvericiliyinin təkmilləşməsinə təkan verəcəkdir. O cümlədən, bu tədbirlərin görülməsi vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına, vergi mübahisələrinin həllinin sadələşdirilməsinə, vergi yığımının optimal şəkildə həyata keçirilməsinə, ümumilikdə uzunmüddətli dövrdə vergidən daxilolmaların artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergi stimullarının tətbiqi

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulur ki, vergitutma bazası vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir. [10] Yəni vergitutma obyektindən güzəşt və azadolmalar çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə (vergi tutulan hissə) vergitutma bazası hesab olunur. Vergitutma bazasının genişləndirilməsi ölkənin vergi potensialının aşkara çıxarılması üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı sxemdə vergitutma bazasının genişləndirilməsi üzrə istiqamətlər verilmişdir:

Sxem 1.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

Vergitutma bazasının genişləndirilməsi istiqamətləri

Qeyd olunmalıdır ki, qeyri-rəsmi iqtisadiyyat ölkənin vergi gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxaran amil hesab olunur. Ümumilikdə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmnin geniş olması ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Kölgə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin müəyyən edilərək vergiyə cəlb olunması ölkədə həm ədalətli və şəffaf biznes mühitinin yaradılmasına, həm də dövlət büdcəsinə vergilərdən daxilolmaların artmasına gətirib çıxaracaqdır. Qeyd olunmalıdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb olunma prosesi bütün dünya dövlətləri üçün aktuallığını qoruyur və bu sahənin vergiyə cəlb olunması hələ də problem olaraq qalır. Eləcə də, ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir və rəqəmsal iqtisadiyyata vergilərin tətbiq olunması vergilərdən daxilolmaların həcmnin artmasına təkan verəcəkdir. Eyni zamanda, vurğulamaq lazımdır ki, ölkəmizdə əmlak vergisinin tətbiqi olduqca zəif səviyyədədir və bu vergidən daxilolmalar kifayət qədər aşağıdır. Belə ki, əmlak vergisində mövcud olan qiymətləndirmə metodları artıq çağdaş hesab edilmir və bu metodlarda əsaslı dəyişikliklərin aparılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə əmlak vergisinin əmlakın fiziki xüsusiyyətlərinə (sahəsinə) görə deyil, dəyərinə görə müəyyən edilmiş faiz nisbətində tətbiq olunması bu vergi növündən daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Vergi güzəştləri həm yerli investorların stimullaşdırılması, həm də xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi üçün olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dünyanın bir çox aparıcı ölkələri birbaşa xarici investisiyaları (BXİ) stimullaşdırmaq üçün vergi güzəştləri paketləri hazırlayırlar. Bu ölkələrə, Amerika Birləşmiş Ştatlarını, Kanadanı, Estoniyanı, Danimarkanı, İtaliyanı və.s inkişaf etmiş ölkələri misal göstərmək olar. Düşünürük ki, ölkəmizdə xüsusilə BXİ cəlb etmək üçün vergi stimulları kifayət qədər tətbiq edilmir və bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Belə ki, ölkəmizdə Estoniya modelinin tətbiq edilməsi, yəni yenidən investisiya edilən vəsait üzrə mənfəətin (bölüşdürülməmiş mənfəət) vergidən azad edilməsi xarici investorlar üçün ölkəmizə investisiya qoyulması olduqca cəlbedici olacaqdır. Eyni zamanda, beynəlxalq praktikada da mövcud olan və tətbiq edilən, kapital xarakterli xərclərin gəlirdən birbaşa çıxılmasına şəraitin yaradılması da investorların ölkəyə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Y E K U N

Tədqiqat işində ölkədə mövcud vergi sistemi təhlil edilmiş, vergi sahəsində aparılan araşdırmanın nəticəsində mövcud olan çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onların aradan qaldırılması və inkişafı istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür. Belə ki, vergi inzibatçılığı və vergi qanunvericiliyində, vergitutma bazasında, o cümlədən vergi stimullarının tətbiqi sahəsində mövcud problemlər təhlil edilmiş və onların aradan qaldırılması üçün istiqamətlər göstərilmişdir. Vergi inzibatçılığı sahəsində göstərilən tədbirlərin görülməsi, vergi yığım sahəsində səmərəliliyin artırılmasına, vergidən yayınma hallarının azaldılmasına təkan verəcəkdir. O cümlədən, vergi qanunvericiliyində mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, vergi

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

subyektləri və vergi orqanları arasında yarana biləcək mümkün anlaşılmaz məsələlərin qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Eləcə də, vergi mübahisələrinin həlli mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmış vergi məhkəmələrinin yaradılması, yaranan vergi mübahisələrinin optimal şəkildə həllinə təkan verəcəkdir. Əlavə olaraq qeyd olunmalıdır ki, vergitutma bazasının genişləndirilməsi üçün irəli sürülən tədbirlərin həyata keçirilməsi həm vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılmasına, həm də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının uzunmüddətli dövrdə artmasına gətirib çıxaracaqdır. Həmçinin, vergi güzəştlərinin tətbiqi sahəsində qlobal səviyyədə tətbiq olunan təcrübənin ölkəmizdə də tətbiq edilməsi ölkədə yerli və xarici investorların investisiya qoyuluşları həyata keçirmələri üçün stimül rolunu oynayacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Xodov L.Q. Vergilər və iqtisadiyyatın vergi tənzimləməsi. Dərs vəsaiti / L.Q.Xodov. - Bakı: ADİU, - 2008. - 182 s.
2. A. Smith Wealth of nations: Wordsworth classics of world litertaure. Ware, England: Wordsworth edition, - 2012.- 756 p.
3. Ключко Л.А. Теоретичні аспекти формування податкового потенціалу банківської системи. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, березень 2019. № 12 (40). С. 106–112.
4. Əliyev N.Ə. Azərbaycanca vergi potensialı və həyata keçirilən vergi islahatları/ N.Ə.Əliyev, Ş.Q. Mədətova, X.V. Əfəndiyev // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, Maliyyə-pul, vergi və kredit, – Bakı: – 2020. (iyul-avqust) – s. 109-115.
5. The World Bank data. Getting to 15 percent: Addressing the largest tax gaps: [Elektron resurs]/URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/getting-15-percent-addressing-largest-tax-gaps>
6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti. Dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar: [Elektron resurs] / URL: <https://www.taxes.gov.az/az/page/daxilolmalar>
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Dövlət büdcəsi: [Elektron resurs]/ URL:https://azstat.org/statHtml/statHtml.do?orgId=994&tblId=DT_BK_002&conn_path=I2
8. Vəkilov K.Ş. Azərbaycanda vergi inzibatçılığı və vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi: / iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2017. - 161 s.
9. Məmmədov Z. F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Dərslik. / Z. F.Məmmədov. – Bakı: Azərənəşr, - 2012. - 504 s.
10. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

*Hasan Sarif Hasanov,
Ph.D. Student,
Ganja State University,
E-mail: hasanov.hasan020@gmail.com
© H.S. Hasanov, 2024*

DIRECTIONS FOR INCREASING TAX POTENTIAL IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A B S T R A C T

The purpose of the research - is to identify the current shortcomings in the field of taxation in the country and provide theoretical and practical proposals for their elimination.

The methodology of the research - the country's tax system was comprehensively analyzed, the policies and programs applied by leading world countries in the field of taxation were examined, along with a descriptive approach, an analytical approach was applied, economic and statistical data were used, and a comparative analysis was conducted.

The practical importance of the research - taxes are the basis for the formation of the state budget. In this study, tax legislation was analyzed in addition to tax administration in the country, the current shortcomings in the indicated areas were identified and their development directions were determined. In addition, proposals were put forward to expand the tax base in order to increase the tax potential in the country. The application of the proposals put forward will increase tax revenues to the budget, eliminate the budget deficit, and ultimately lead to overall economic development.

The results of the research – the implementation of measures identified in the development directions indicated in the study will contribute to the elimination of shortcomings in the tax field in our country, the efficient use of resources, the reduction of existing costs, the elimination of tax evasion, the stimulation of attracting foreign investors to our country, as well as the development of tax potential and, as a result, the increase in tax revenues to the budget.

The originality and scientific novelty of the research – the existing shortcomings in tax administration were identified; theoretical and practical recommendations were prepared on their elimination and the improvement of tax administration, including the directions for the application of tax incentives to attract investments.

Keywords: tax potential, tax reforms, tax incentives, tax base, tax administration, tax evasion.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 61-70.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 61-70.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 61-70.

*Гасанов Гасан Сариф оглы,
докторант,
Гянджский Государственный Университет,
E-mail: hasanov.hasan020@gmail.com
© Гасанов Г.С., 2024*

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – выявить существующие недостатки в сфере налогообложения в стране и дать теоретические и практические предложения по их устранению.

Методология исследования - при разработке статьи всесторонне проанализирована налоговая система страны, рассмотрены политика и программы, применяемые ведущими странами мира в области налогообложения, наряду с описательным подходом применен аналитический подход, экономико-статистический подход. были использованы данные и проведен сравнительный анализ.

Практическая значимость исследования - налоги являются основой формирования государственного бюджета. В данном исследовании помимо налогового администрирования в стране было проанализировано налоговое законодательство, выявлены имеющиеся недостатки в указанных сферах и определены направления их развития. Кроме того, были выдвинуты предложения по расширению налоговой базы в целях повышения налогового потенциала в стране. Применение выдвинутых предложений позволит увеличить налоговые поступления в бюджет, ликвидировать бюджетный дефицит и в конечном итоге приведет к общему экономическому развитию.

Результаты исследования – реализация мер, выявленных по направлениям развития, указанным в исследовании, будет способствовать устранению недостатков в налоговой сфере в нашей стране, эффективному использованию ресурсов, снижению существующих затрат, устранению уклонения от уплаты налогов, стимулирование привлечения иностранных инвесторов в нашу страну, а также развитие налогового потенциала и, как следствие, увеличение налоговых поступлений в бюджет.

Оригинальность и научная новизна исследования – выявлены имеющиеся недостатки в налоговом администрировании, подготовлены теоретические и практические рекомендации по их устранению и совершенствованию налогового администрирования, в том числе направления применения налоговых льгот для привлечения инвестиций.

Ключевые слова: налоговый потенциал, налоговые реформы, налоговые льготы, налоговая база, налоговое администрирование, уклонение от уплаты налогов.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
01.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
13.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 02.12.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 01.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
13.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 01.10.2024
Send for reprocessing: 13.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.7

Kərimli Mehrab Mehdi oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: mehrabkerimli96@gmail.com
© Kərimli M.M., 2024

UOT: 336.71
JEL: G21, G28, G32

KOMMERSİYA BANKLARINDA MƏCMU KAPİTAL MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİNATÇISI KİMİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – bank sisteminin fəaliyyətində məcmu kapitalın maliyyə sabitliyinin təminatçısı kimi kompleks təhlilini təmin etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqatda məcmu kapitalın bankların fəaliyyətində rolu barədə nəzəri məlumatlar verilmiş, Paşa Bank və Kapital Bankın bir sıra maliyyə göstəriciləri əsasında təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – məcmu kapitalın düzgün formalaşdırılması və idarə edilməsi bankların fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir və bu hal həm banklarda, həm də ümumiyyətlə iqtisadiyyatda maliyyə sabitliyinin yaradılmasına imkan verir.

Tədqiqatın nəticələri – kommersiya banklarında məcmu kapitalın maliyyə sabitliyinin və dayanıqlılığının yüksəldilməsinə təsir mexanizmini təhlil edib qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – bu tədqiqat bank sistemində məcmu kapitalın rolunu, Paşa Bank və Kapital Bankın timsalında müvafiq maliyyə göstəricilərinin analizini əks etdirir.

Açar sözlər: bank, məcmu kapital, ilkin kapital, əlavə kapital, dayanıqlılıq, kredit.

G İ R İ Ş

Məcmu kapital bank sistemində iqtisadi dayanıqlılığın və maliyyə təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Banklar fəaliyyətlərini genişləndirmək, riskləri azaltmaq və uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün məcmu kapitalı effektiv şəkildə idarə etməlidirlər. Məcmu kapital əsasən iki komponentdən ibarətdir: ilkin və əlavə kapital. İlkin kapital bankların likvidliyini və dayanıqlılığını təmin edir, əlavə kapital isə riskləri idarə etmək üçün istifadə olunur. Bu komponentlər, bankın maliyyə sağlamlığını qorumaqla yanaşı, tənzimləyici orqanların tələb etdiyi standartlara uyğunlaşmanı təmin edir.

Məcmu kapitalın yetərli səviyyədə olması bankın kredit qabiliyyətini artırır və müştərilər qarşısında etimad yaradır. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir, çünki banklar müştərilərə daha çox kredit verməklə investisiyaları və iqtisadi artımı dəstəkləyir. Məcmu kapitalın effektiv idarə olunması risklərin azaldılması və qeyri-müəyyən iqtisadi şəraitdə davamlılığın təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə maliyyə tənzimləyici qurumlar, məcmu kapitalın idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirərək, bankların daha dayanıqlı olmasını tələb edirlər. Bu, maliyyə sabitliyinin təmin olunması və bankların fəaliyyəti

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

yətidə risklərin minimuma endirilməsi üçün mühüm addımdır. Məcmu kapitalın idarə olunması bankların risklərinin təhlili və onların qarşısının alınması üçün strateji bir yanaşma tələb edir.

Məcmu kapitalın bankların fəaliyyətində rolu

Məcmu kapital bankların və ümumilikdə bank sisteminin dayanıqlığını təmin edən ən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biridir. Bank sistemi ölkə iqtisadiyyatının can damarı sayılır və onun sağlam fəaliyyəti maliyyə sabitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu çərçivədə məcmu kapital anlayışı, bankların öz fəaliyyətini uğurla davam etdirməsi və risklərə qarşı davamlı olması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır [14, s. 33]. Kapital bankların maliyyə stabilliyini təmin edir, risklərin qarşısını alır və kredit fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Bankların məcmu kapitalı onların aktivləri və öhdəlikləri arasındakı balansını təmsil edir, həmçinin bankın mümkün maliyyə şoklarına qarşı dayanma qabiliyyətini artırır. Məcmu kapital, bankların fəaliyyətini genişləndirməklə yanaşı, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına da töhfə verir. Güclü maliyyə bazarları və banklar daha çox kapitalla malik olduqda, iqtisadiyyatda pul dövriyyəsi artaraq yeni layihələrin həyata keçirilməsinə, investisiyaların artırılmasına və iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Beləliklə, məcmu kapital bankların daxili idarəetməsində mühüm göstərici olmaqla yanaşı, makroiqtisadi baxımdan da ölkənin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Son illərdə beynəlxalq maliyyə tənzimləyiciləri və milli qurumlar məcmu kapitalın idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və müxtəlif tələblər tətbiq etmişlər [3]. Bu tələblər, bankların maliyyə böhranları və global iqtisadi dəyişikliklər qarşısında daha davamlı olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Basel Müqavilələri kimi beynəlxalq standartlar bankların kapital tələblərini müəyyən edir və onların riskləri daha yaxşı idarə etməsinə imkan yaradır. Məcmu kapitalın idarə edilməsi və optimallaşdırılması həm tənzimləyici orqanların, həm də bankların özlərinin başlıca vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən, mövcud iqtisadi reallıqlar fonunda məcmu kapitalın düzgün idarə olunması bankların dayanıqlığını və uzunmüddətli inkişafını təmin edir. Bu mövzuda nəzərə alınmalı olan digər vacib məqam, məcmu kapitalın banklar tərəfindən həm daxili, həm də xarici riskləri idarə etmək üçün istifadə edilməsidir. Banklar kapitalın yetərli olması şərti ilə kredit risklərini azaldır, qeyri-müəyyən bazar şəraitində likvidliyini təmin edir və nəticədə daha güclü maliyyə göstəriciləri əldə edirlər. Məcmu kapitalın çatışmazlığı isə bankların maliyyə sabitliyinə ciddi təhlükə törədə bilər, bu da onların fəaliyyətini məhdudlaşdırır və iqtisadiyyata zərbə vura bilər [6].

Məcmu kapitalın bank sistemi üçün önəmi təkcə daxili idarəetmə və risklərin azaldılması ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda, banklar beynəlxalq maliyyə bazarlarında da rəqabət aparmaq üçün güclü kapital bazasına malik olmalıdırlar. Beynəlxalq ticarət və maliyyə əlaqələrinin genişlənməsi ilə bankların sərhədlərarası əməliyyatları artır və beləliklə, maliyyə qurumlarının xarici risklərə qarşı dayanıqlı olması zərurəti yaranır. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda, məcmu kapital beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarında riskləri balanslaşdırmaq və gələcəkdə gözlənilməz iqtisadi şoklara qarşı hazırlıqlı olmaq baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, məcmu kapitalın idarə edilməsi yalnız maliyyə göstəriciləri ilə məhdudlaşmır, həm də bankların strateji məqsədlərinə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Banklar kapital səviyyələrini idarə edərək yeni bazarlara daxil olmaq, innovativ məhsullar təklif etmək və rəqabət üstünlüyü əldə etmək imkanı qazanırlar. Kapitalın düzgün idarə olunması bankın tənzimləyici qaydalara uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, müştərilərin və investorların etimadını qazanmaq üçün də vacibdir. Yüksək məcmu kapitalla malik banklar daha çox etibarlı sayılır və müştərilər üçün daha cəlbedici hesab olunur. Dünya iqtisadiyyatında baş verən son

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

maliyyə böhranları və iqtisadi qeyri-müəyyənliklər bankların məcmu kapitala olan tələbatını daha da artırmışdır. Bankların dayanıqlığını qorumaq və böhran şəraitində fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün məcmu kapitalın yetərli səviyyədə olması vacibdir [6]. Bu, xüsusən də 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar bankların kapital çatışmazlığı nəticəsində yaranan problemlərdən sonra daha da ön plana çıxmışdır. Bu səbəbdən, beynəlxalq tənzimləyici qurumlar, o cümlədən Basel Komitəsi, bankların məcmu kapital tələblərini sərtləşdirmişdir. Bu tənzimləmələr, bankların daha dayanıqlı maliyyə strukturlarına malik olmasını təmin etmək məqsədi güdür və onların gələcəkdə baş verə biləcək böhranlara qarşı daha yaxşı hazırlıqlı olmasını nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, məcmu kapital bank sistemində mühüm mövqə tutaraq, bankların gələcək inkişafında və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əvəzolunmaz rol oynayır. Banklar fəaliyyətlərini davamlı və səmərəli şəkildə qurmaq üçün məcmu kapitalı effektiv şəkildə idarə etməli, riskləri minimuma endirməli və iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləməlidir. Bu kontekstdə məcmu kapitalın rolu yalnız bankların daxili işləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ümumi iqtisadi sabitliyə və inkişafına da təsir edir.

Məcmu kapitalın vacibliyi yalnız bankların daxili idarəetməsi və beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır; bu anlayış həm də iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və cəmiyyətin maliyyə sistemində olan etibarının artırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kapitalın yetərli səviyyədə olması bankların öz müştərilərinə daha çox maliyyə xidmətləri təqdim etməsinə və iqtisadiyyatda kreditləşmənin artırılmasına şərait yaradır. Bu, xüsusilə kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışını genişləndirir və nəticədə iqtisadi aktivliyin artmasına gətirib çıxarır. Bankların daha güclü kapital bazası olduğu zaman, onlar daha çox risk götürmək iqtidarında olur və beləliklə, iqtisadiyyatda innovativ layihələr və yeni biznes təşəbbüsləri maliyyələşdirilə bilər.

Daha bir vacib məqam bankların likvidliyini qorumaq və potensial maliyyə böhranlarına qarşı dayanıqlı olmaqdır. Banklar məcmu kapitalı səmərəli şəkildə idarə etmədikləri zaman, böhran şəraitində likvidlik problemləri ilə üzləşə bilər, bu isə bankın iflasına və daha geniş maliyyə sistemində ciddi böhranlara səbəb ola bilər. 2008-ci il maliyyə böhranı göstərdi ki, məcmu kapitalın aşağı səviyyədə olması böyük risklər yaradır və tək-cə fərdi banklara deyil, bütövlükdə iqtisadiyyata geniş təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən, beynəlxalq maliyyə qurumları və milli tənzimləyicilər, bankların kapital yetərliyini daim nəzarətdə saxlayaraq, onların maliyyə stabilliyini təmin etmək üçün yeni tələblər tətbiq etmişlər [5].

Məcmu kapitalın əhəmiyyəti həm də bankların sabit gəlir əldə etməsinə və gələcəkdə gözlənilməz itkilərin qarşısını almağa kömək etməsindən irəli gəlir. Banklar kifayət qədər kapitala malik olduqda, onlar qeyri-müəyyən bazar şəraitində də fəaliyyətlərini davam etdirə bilər və böhran dövrlərində belə etibarlı maliyyə xidmətləri göstərir. Kapital bazalarının səmərəli idarə olunması həmçinin bankların dividendlər ödəməsinə və gəlirlik səviyyəsinin artırılmasına da təmin edir, bu isə bankın səhmdarları və investorları üçün əlavə fayda yaradır. Eyni zamanda, məcmu kapitalın adekvat idarə olunması tənzimləyici orqanlar və maliyyə siyasəti qərarvericiləri üçün əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir [6]. Banklar beynəlxalq tənzimləyici standartlara, o cümlədən Basel III tələblərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Bu standartlar, bankların maliyyə təhlükəsizliyini artırmaq üçün daha sərt kapital tələbləri və ehtiyatlar qoyur. Məsələn, Basel III kapitalın keyfiyyətini, yetərliyini və likvidliyini daha yaxşı təmin etməyə yönəlmiş tənzimləmələr təqdim edir ki, bu da bankların daha çevik və dayanıqlı maliyyə strukturlarına malik olmasını təmin edir. Kapital bu kontekstdə yalnız tənzimləyici

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

standartlara uyğunluğun təmin edilməsi vasitəsi deyil, həm də bankların dayanıqlı inkişafı üçün əsas vasitə kimi çıxış edir.

Buna görə də, bankların kapitala olan yanaşması strateji xarakter daşmalıdır. Məcmu kapitalın yalnız maliyyə və tənzimləyici tələblərə cavab verməsi deyil, həm də bankların uzunmüddətli inkişaf planlarına uyğun olması zəruridir. Yalnız bu halda banklar həm iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edə, həm də öz fəaliyyətlərini daha geniş miqyasda və effektiv şəkildə davam etdirə bilərlər [11, s. 56].

Paşa Bank və Kapital Bankın maliyyə göstəriciləri üzərində təhlil

Məcmu kapitalın bank sistemində oynadığı rolun daha yaxşı başa düşülməsi üçün müxtəlif statistik məlumatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məlumatlar vasitəsilə məcmu kapitalın bankların fəaliyyəti, aktivləri üzərindəki və s. təsirlərini əyani şəkildə görmək mümkündür. Məcmu kapitalın strukturundakı dəyişikliklər, onun yetərliyi və aktivləri bankların maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün vacib göstəricilərdir. Aşağıdakı cədvəllərdə Azərbaycan bank sektorundan aparıcı banklarından olan Paşa Bank və Kapital Bankın bir sıra maliyyə göstəriciləri əldə edilmişdir.

Cədvəl 1.

Kommersiya banklarında məcmu kapitalının artım dinamikasının təhlili

İllər	İlkin kapital	Əlavə kapital	Məcmu kapital	İlkin kapital (%)	Əlavə kapital (%)
2018	313,559	121,482	435,041	72.08	27.92
2019	342,836	111,465	454,301	75.46	24.54
2020	384,363	135,495	519,858	73.94	26.06
2021	448,238	156,889	605,127	74.07	25.93
2022	456,310	259,765	716,075	63.72	36.28

Mənbə: Paşa Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəl, Paşa Bankın məcmu kapitalının strukturunu göstərir. Burada ilkin kapital və əlavə kapitalın məcmu kapitaldakı payları zamanla necə dəyişdiyini izləmək mümkündür. Göründüyü kimi, bankın məcmu kapitalı hər il artaraq davam etmişdir. Bankın məcmu kapitalı dörd il ərzində ümumilikdə təxminən 1,6 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.

Paşa Bankın məcmu kapitalı, aktivləri (min manatla) və kapital yetərliyi.

İllər	Məcmu kapital	Aktivlər	Məcmu kapitalın yetərliyi (%)
2018	435,041	4,695,717	11,8%
2019	454,301	4,767,450	12,4%
2020	519,858	5,513,021	15,5%
2021	605,127	6,408,381	13,27
2022	716,075	8,519,814	16,87

Mənbə: Paşa Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

Cədvəl 2-də Paşa Bankın məcmu kapitalının artımını, aktivlərini və kapital yetərliyi əmsalları göstərilir. Cədvəldən də görə bilərik ki, bankın həm kapitalı həm də aktivləri hər il artan dinamika göstərmişdir. Kapital yetərliyinin artması isə bankların risklərə qarşı daha dayanıqlı olmasını və tənzimləyici tələblərə uyğun fəaliyyət göstərdiyini göstərir.

Cədvəl 3.

Paşa Bankın məcmu kapitalının illik artımı

İllər	Məcmu kapital	Məcmu kapitaldakı dəyişmə (%)
2018	435,041	-
2019	454,301	4.43
2020	519,858	14.43
2021	605,127	16.40
2022	716,075	18.33

Mənbə: Paşa Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə Paşa Bankda məcmu kapitalın illik artımı göstərilir. Cədvəldə məcmu kapitalın ümumi artım tempi əks olunmuşdur. İllik artım faizləri məcmu kapitalın tədricən daha yüksək tempə artdığını göstərir ki, bu da bankların maliyyə sağlamlığını və risk idarəetməsini daha da gücləndirir.

Cədvəl 4.

Kapital Bankın məcmu kapitalının strukturu (min manatla)

İllər	İlkin kapital	Əlavə kapital	Məcmu kapital	İlkin kapital (%)	Əlavə kapital (%)
2019	232,423	172,153	404,576	57.45	42.55
2020	273,680	273,680	547,360	50.00	50.00
2021	403,453	276,488	679,941	59.34	40.66
2022	449,552	394,914	844,466	53.24	46.76
2023	583,113	324,536	907,649	64.24	35.76

Mənbə: Kapital Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə Kapital Bankın məcmu kapitalının strukturu öz əksini tapmışdır. Cədvələ əsasən ilkin kapital və əlavə kapitalın məcmu kapitaldakı payları zamanla necə dəyişdiyini görə bilərik. Bankın məcmu kapitalı hər il artmaqda davam etmişdir və 2019-cu il ilə müqayisədə 2023-cü ilin sonunda ümumilikdə iki dəfədən də çox artmışdır.

Cədvəl 5.

Kapital Bankın məcmu kapitalı, aktivləri (min manatla) və kapital yetərliyi

İllər	Məcmu kapital	Aktivlər	Məcmu kapitalın yetərliyi (%)
2019	404,576	4,143,322	15.96%
2020	547,360	5,227,472	22.43%
2021	679,941	6,709,523	15.5%
2022	844,466	7,822,172	17%
2023	907,649	8,659,618	13.08%

Mənbə: Kapital Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

Cədvəl 5-də Kapital Bankın məcmu kapitalının artımı, aktivləri və kapital yetərliyi əmsalları göstərilmişdir. Cədvəldən də görüldüyü kimi illər ərzində həm məcmu kapital, həm də bankın aktivləri artmışdır. Bankın cəmi aktivləri də məcmu kapitalda olduğu kimi 2019-cu ildən 2023-cü ilə qədər iki dəfədən də çox artım göstərmişdir.

Cədvəl 6.

Kapital Bankın məcmu kapitalının illik artımı

İllər	Məcmu kapital	Məcmu kapitaldakı dəyişmə (%)
2019	404,576	-
2020	547,360	35.29
2021	679,941	24.22
2022	844,466	24.20
2023	907,649	7.48

Mənbə: Kapital Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə Kapital Bankda məcmu kapitalın illik artımı əks olunmuşdur. İllik artım faizləri məcmu kapitalın tədricən artdığını göstərir ki, bu da bankların maliyyə sağlamlığını və risk idarəetməsini daha da gücləndirir. Lakin Paşa Bankdan fərqli olaraq Kapital Bankda məcmu kapitalın artım tempinin son illərdə tədricən aşağı düşdüyü müşahidə olunur.

Cədvəl 7.

Paşa Bank və Kapital Bankın illər üzrə xalis mənfəəti (min manatla)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Paşa Bank	77057	65040	84252	90180	149394	199209
Kapital Bank	98053	134708	302698	179963	308047	242209

Mənbə: Paşa Bank və Kapital Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə Paşa Bank və Kapital Bankın son altı ildə əldə etdiyi xalis mənfəət əks olunmuşdur. Bankların xalis mənfəət göstəricilərində bəzi illərdə artma bəzi illərdə isə azalma müşahidə olunmasına baxmayaraq ümumilikdə bu altı il ərzində hər iki bankın xalis mənfəətinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını görə bilərik. Belə ki, 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2023-cü ilin sonunda hər iki bankın xalis mənfəəti təxminən 2,5 dəfə artmışdır.

Məcmu kapital bankların və maliyyə institutlarının fəaliyyətində vacib rol oynayan əsas göstəricilərdən biridir. Məcmu kapital bankın maliyyə dayanıqlığını təmin etmək, riskləri azaltmaq və tənzimləyici standartlara uyğunluğunu təmin etmək üçün əsas vasitədir. Kapital yetərliyi və onun effektiv idarə edilməsi bankların maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərməsi, beynəlxalq tənzimləyici qaydalara uyğunlaşması və gələcək risklərə qarşı dayanıqlı olmasını təmin edir [9, s. 10].

Məcmu kapitalın əsas komponentləri ilkin və əlavə kapitaldır. İlkin kapital bankların əsas maliyyə gücünü təşkil edir və onların təhlükəsizlik yastığı kimi çıxış edir. Bu, bankların fəaliyyətini genişləndirmək və müştərilərə daha çox xidmət göstərmək qabiliyyətini artırır. Əlavə kapital isə riskli aktivlər qarşısında qoruyucu vasitədir və bankların qeyri-müəyyən iqtisadi şəraitdə maliyyə sabitliyini təmin edir.

Məcmu kapitalın idarə olunması və artırılması bankların uzunmüddətli inkişafı və risk-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

lərə qarşı daha davamlı olması üçün vacibdir. Beynəlxalq maliyyə tənzimləyiciləri, xüsusilə Basel III kimi standartlar, bankların kapitala dair tələblərini müəyyənləşdirir və onları daha dayanıqlı maliyyə strukturlarına malik olmağa yönəldir. Bankların kapital yetərliyi təkcə daxili idarəetmə üçün deyil, həm də makroiqtisadi sabitlik üçün əhəmiyyətlidir, çünki banklar iqtisadiyyatın mühüm hissəsi olaraq iqtisadi dövriyyəyə və investisiyalara təsir göstərir. Buna görə də, bankların məcmu kapitalının effektiv idarə olunması və onun optimallaşdırılması yalnız onların öz fəaliyyətləri üçün deyil, həm də ölkənin ümumi iqtisadi sabitliyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır [14, s. 34].

Azərbaycanın bank sektorunda məcmu kapitalın artımı və kapital yetərliyinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin olunması yalnız maliyyə sabitliyi üçün deyil, həm də iqtisadiyyatda daha böyük dinamiklərin yaranması üçün mühüm rol oynayır. Bankların adekvat idarə olunması sayəsində daha geniş kredit imkanları təqdim edə bilər, bu da iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki bizneslərin inkişafını stimullaşdırır. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) maliyyələşdirilməsi bu baxımdan önəmli bir nümunədir. KOS-ların maliyyələşmə imkanı artdıqca, iqtisadiyyatın real sektorunda yeni iş yerlərinin yaradılması və istehsal gücünün artması mümkündür. Bu isə birbaşa olaraq ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına müsbət təsir göstərir [13, s. 30]. Eyni zamanda, məcmu kapitalın səmərəli idarə edilməsi Azərbaycan banklarına xarici bazarlarda daha çox iştirak etmək imkanı verir. Beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış əldə etmək, xarici investorların marağını cəlb etmək və xarici maliyyələşdirmə imkanlarını artırmaq üçün banklar güclü kapital bazasına malik olmalıdır. Statistik göstəricilərdən də görüldüyü kimi, Azərbaycanın bank sektoru beynəlxalq tələblərə cavab verir, bu da xarici bazarlara inteqrasiyanın güclənməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Məcmu kapitalın idarə edilməsinin effektivliyi həmçinin ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Maliyyə böhranları zamanı bankların mövcud kapital ehtiyatları onların iflasının qarşısını almaq və maliyyə bazarlarına olan inamı qorumaq üçün kritik rol oynayır. Azərbaycanın bank sektorunda riskli aktivlərin artımı və eyni zamanda kapitalın davamlı artımı bankların böhranlara qarşı dayanıqlı olduğunu göstərir. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı zamanı dünyada bir çox banklar iflasın astanasına gəlsə də, Azərbaycanda bankların maliyyə sabitliyi nisbətən qorunub saxlandı. Bu da məcmu kapitalın vaxtında və səmərəli idarə edilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir [8, s. 66].

Azərbaycanın bank sektorunda maliyyə sabitliyinin qorunması və məcmu kapitalın artırılması gələcəkdə də davam etdirilməli olan strateji istiqamətlərdən biridir. Artan məcmu kapital və güclü kapital yetərliyi banklara daha çox risk götürmək və innovativ maliyyə məhsulları təqdim etmək imkanı verir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması və texnologiyanın inkişafı ilə banklar yeni rəqəmsal xidmətlərə sərmayə yatırmaq, maliyyə texnologiyalarını (fintech) inkişaf etdirmək və beləliklə də daha geniş müştəri bazasına çıxış əldə etmək imkanı qazanır. Bu baxımdan, məcmu kapitalın davamlı artımı bank sektorunun rəqəmsal transformasiyasını dəstəkləmək üçün də mühüm rol oynayacaq [11, s. 43].

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın bank sektorunda məcmu kapitalın artımı və onun effektiv idarə olunması, ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını təmin etməklə yanaşı, bankların beynəlxalq səviyyədə rəqabət gücünü artırır. Kapitalın adekvat səviyyədə saxlanması yalnız mövcud iqtisadi risklərə qarşı deyil, həm də gələcəkdə yaranacaq maliyyə təhdidlərinə qarşı hazırlıqlı olmaq baxımından vacibdir. Gələcəkdə Azərbaycan banklarının məcmu kapitalını daha da artırmaq və beynəlxalq maliyyə bazarlarında daha geniş iştirak etmək üçün maliyyə texnologiyalarına, innovasiyalara və rəqəmsal transformasiyaya daha çox sərmayə qoyması gözlənilir. Bu isə bankların güclü kapital bazası ilə birgə həm milli, həm də qlobal maliyyə sistemində dayanıqlı bir oyunçu olmasını təmin edəcək.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

Y E K U N

Azərbaycanın bank sektorunda məcmu kapitalın idarə edilməsi və onun artımı ölkənin maliyyə sabitliyini və iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün əsas amillərdən biri olaraq önə çıxır. Statistik məlumatlar göstərir ki, banklar maliyyə göstəricilərini gücləndirərək, kredit verilişini artırmaqla yanaşı, risklərin idarə edilməsinə də xüsusi diqqət ayırırlar. Məcmu kapitalın stabil artımı bankların kredit imkanlarını genişləndirməsinə, həmçinin maliyyə bazarlarında daha dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Bankların kapital yetərliyi və risklərin idarə edilməsi üzrə səmərəli siyasət həyata keçirilməsi, Azərbaycanın maliyyə sektorunun beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdiyini və global iqtisadi dəyişikliklərə qarşı daha hazırlıqlı olduğunu göstərir. Basel III tələblərinə uyğun olaraq kapital yetərliyinin təmin edilməsi, bankların böhranlara qarşı dayanıqlılığını artırır və onların beynəlxalq maliyyə bazarlarında rəqabət gücünü yüksəldir.

Nəticə etibarilə, məcmu kapitalın səmərəli idarə edilməsi və onun davamlı artımı Azərbaycanın bank sektorunun maliyyə sabitliyini qorumaq və ölkə iqtisadiyyatına töhfə vermək üçün vacib rol oynayır. Bu siyasətin davam etdirilməsi, Azərbaycan banklarının həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirəcək, maliyyə dayanıqlılığını təmin edəcək və ölkənin iqtisadi inkişafına davamlı dəstək olacaqdır.

Bu tədqiqata Azərbaycan bank sektorunun ən qabaqcıl banklarından olan Paşa Bank və Kapital Bank cəlb olunmuş və bu bankların bir sıra göstəriciləri əsasında onların məcmu kapitalının fəaliyyətlərindəki rolu təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi hər iki bankın məcmu kapitalı və cəmi aktivləri son illərdə daim artım göstərmişdir. Banklar Mərkəzi Bank tərəfindən qoyulan məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalının minimum tələblərini də qarşılayır. Məcmu kapitalın və aktivlərin artaraq davam etməsi bankların inkişafından, risklərə qarşı daha dayanıqlı olmasından və s. xəbər verir. Bankların göstəriciləri arasında əsas diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, Paşa Bankda məcmu kapital son illərdə hər il daha yüksək sürətlə artdığı halda Kapital Bankda bunun əksinə olaraq son illərdə məcmu kapitalın artım tempinin aşağı düşdüyünü görə bilərik.

Ümumilikdə Paşa Bank və Kapital Bankın timsalında bütün banklar üçün bunu deyə bilərik ki, bankın məcmu kapitalı bank üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Məcmu kapitalın uyğun qaydada təşkil olunmaması, düzgün idarə edilməməsi bankın risklərə qarşı müqavimətini zəiflədə, likvidliyini aşağı sala və başqa bir sıra problemlərə qarşı qarşıya qoya bilər. Məcmu kapitalı optimal şəkildə formalaşdırmaq və düzgün şəkildə idarə etməklə banklar fəaliyyətini genişləndə, gəlirlərini artırır, risklərə qarşı daha davamlı ola və başqa bir çox imkanlar əldə edə bilərlər. Odur ki, məcmu kapital bankların fəaliyyətində çox önəmli bir yer tutur və buna görə də banklar bu məsələyə daim böyük diqqət yetirmək məcburiyyətindədirlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev Ş.Ə. Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası. Bakı. 2000.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı: <https://www.cbar.az/>.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı - Risklərin idarə olunması standartı.
4. Bağırov M.M. Bank və bank əməliyyatları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2003.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

5. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
6. Banklarda risklərin idarə olunması haqqında qaydalar. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Pr. №24. 2010.
7. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı. 2007.
8. Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı. 2002.
9. Əsgərova R. Pul, kredit və banklar. Bakı. 2007.
10. Kapital Bankın maliyyə hesabatları: <https://www.kapitalbank.az/>.
11. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Quliyev F.M. İqtisadi təhlil. Bakı, 2003, 492 s.
12. Mərkəzi bank - Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında qaydalar. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2023, Pr. №8.
13. Məmmədov Z. Pul, kredit və banklar. Dərslik. Bakı, Azərənəsr, 2006, 320 s.
14. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Bakı, 2007, 1036 s.
15. Paşa Bankın maliyyə hesabatları: <https://www.pashabank.az/lang,az/>.

*Mehrab Mehdi Karimli,
Ph.D. Student,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
E-mail: mehrabkerimli96@gmail.com
© M.M. Karimli, 2024*

AGGREGATE CAPITAL AS A PROVIDER OF THE FINANCIAL STABILITY OF COMMERCIAL BANKS

A B S T R A C T

The purpose of the research is to provide a comprehensive analysis of aggregate capital as a guarantor of financial stability of the banking system.

The methodology of the research - the study provides theoretical information on the role of aggregate capital in the activities of banks, an analysis is conducted based on a number of financial indicators of Pasha Bank and Kapital Bank.

The practical importance of the research - the correct formation and management of aggregate capital directly affects the activities of banks, and this situation allows creating financial stability both in banks and in the economy as a whole.

The results of the research consist in the analysis and assessment of the mechanism of influence on increasing financial stability and sustainability of aggregate capital of commercial banks.

The originality and scientific novelty of the research - this study reflects the role of aggregate capital in the banking system, an analysis of the relevant financial indicators is conducted using the example of Pasha Bank and Kapital Bank.

Keywords: bank, aggregate capital, primary capital, additional capital, sustainability, credit.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 71-80.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 71-80.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 71-80.

*Керимли Мехраб Мехди оглы,
докторант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
E-mail: mehrabkerimli96@gmail.com
© Керимли М.М., 2024*

СОВОКУПНЫЙ КАПИТАЛ КАК ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – дать комплексный анализ совокупного капитала как гаранта финансовой устойчивости функционирования банковской системы.

Методология исследования – в исследовании даны теоретические сведения о роли совокупного капитала в деятельности банков, проведен анализ на основе ряда финансовых показателей Паша Банка и Капитал Банка.

Практическая значимость исследования - правильное формирование и управление совокупным капиталом напрямую влияет на деятельность банков, и такое положение позволяет создать финансовую устойчивость как в банках, так и в экономике в целом.

Результаты исследования заключаются в анализе и оценке механизма влияния на повышение финансовой устойчивости и устойчивости совокупного капитала коммерческих банков.

Оригинальность и научная новизна исследования - в данном исследовании отражена роль совокупного капитала в банковской системе, проведен анализ соответствующих финансовых показателей на примере Паша Банка и Капитал Банка.

Ключевые слова: банк, первичный капитал, дополнительный капитал, устойчивость, кредит.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
23.08.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
30.09.2024
Səna ədəbül olunmuşdur: 01.11.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 23.08.2024
Отправлено на повторную обработку:
30.09.2024
Принято к печати: 01.11.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 23.08.2024
Send for reprocessing: 30.09.2024
Accepted for publication: 01.11.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.8

*Muradov Nicat Həmzə oğlu,
doktorant,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil
Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
E-mail: nicatmourad@mail.ru
© Muradov N.H., 2024*

UOT: 338.63, 338.57

JEL: Q14, Q17, F36

AQRAR SAHƏNİN MALİYYƏ TƏMİNATININ FORMALAŞMASININ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – aqrar sahənin maliyyələşməsinə dair müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və ölkəmizdə tətbiqi istiqamətində təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – induksiya, deduksiya, eləcə də kəmiyyət və keyfiyyət metodlarını birləşdirən çoxşaxəli yanaşmadan istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - bu tədqiqat müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən maliyyəçilər, aqrar, aqrar-sənaye mütəxəssisləri, investolar və aqrar sahədə təhsil alanlar üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Çin, Latviya, Böyük Britaniya və s. kimi ölkələrin aqrar sahədə maliyyələşməyə dair təcrübələri araşdırılıb, eləcə də müvafiq təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi zəruriliyi əsaslandırılıb.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqat aqrar sahənin maliyyələşməsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiqinə dair irəli sürülən fikir və mülahizələrlə müvafiq nəzəri bilikləri daha da zənginləşdirir. Təhlil və təklif edilən maliyyələşmə aqrar sektorun inkişafı, bu sahədə məhsuldarlığın artırılması, regional inkişaf, texnoloji inteqrasiya və s. müxtəlif məsələlərin həlli baxımından diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı kimi dəyərləndirilə bilər. Tədqiqat kəmiyyət və keyfiyyət üsullarını birləşdirərək, müvafiq maliyyələşdirmə ilə aqrar potensialdan səmərəli istifadə imkanlarını təqdim edir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, maliyyə, kredit, beynəlxalq, Latviya, Danimarka, Çin, Böyük Britaniya, aqrar xidmətlər, aqrar məsləhətlər.

G İ R İ Ş

Banklar və kənd təsərrüfatı arasında yaxşı qurulmuş əlaqələr fermerin həyata keçirmək istədiyi hər hansı transformasiya və ya inkişaf üçün çox vacibdir. Fermerlərin kapitalla çıxışdan asılılığının artmasına və maliyyə aktorlarının aqro-ərzaq sistemləri üzərində artan təsirinə bir proses kimi tez-tez istinad edilir. Maliyyələşdirmə özünəməxsus tələbləri olan, mahiyyətcə qlobal bir fenomendir və müvafiq mərkəzlər vasitəsilə qlobal aktyorlar tərəfindən qorunur. Aqro-ərzaq sistemlərində maliyyə aktorlarının rolunu müzakirə edən əksər müəlliflər maliyyə və kənd təsərrüfatı sektorları arasındakı münasibətləri “şəxsi olmayan” və “universal” kimi səciyyələndirərək “optimal maliyyə davranışı” ideyasını irəli sürürlər. Bu mücərrəd xarakte-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

ristikada fermerlər və maliyyə institutları arasındakı münasibətlər bütün dünyada asanlıqla təkrarlana bilən universal bir kompleksdir. Bununla belə, praktikada maliyyə münasibətləri yerli şəkildə qurulur və hər bir proses, fəaliyyət üçün yenidən formalaşdırılır. Bununla belə, maliyyələşdirmə nə homogen, nə də qaçılmaz bir proses ola bilməz. Beləliklə, aqro-maliyyə münasibətlərinin təbiəti və təsirləri yalnız maliyyələşdirmə həyata keçirildikdə başa düşülə bilər. Kənd təsərrüfatı maliyyələşdirilməsi ilə bağlı daxil edilmiş yeni ad - “maliyyə subyektivlikləri” aqro-maliyyə münasibətlərinin əsaslı dəstləri kimi reallaşır.

Təqdim edilən məqalədə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi, maliyyə subyektivliyinin formalaşması və təkrar istehsalı kimi istiqamətlər Latviya, Böyük Britaniya, Çin, Danimarka və s. ölkələr timsalında araşdırılır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, burada iki əsas aktor – banklar və fermerlər mövcuddur. Hər iki aktorun təcrübələri və fikirləri ölkələr üzrə aqro-maliyyə münasibətlərinin trayektoriyalarını müəyyən etməyə əsas verir. Əslində məsələyə iki aspektdən yanaşılır, yəni hər iki aktorun qarşılıqlı təsiri baxımından. Aqrar sektor maliyyə institutlarının (bankların) davamlı fəaliyyəti üçün hansı rola malikdir, o cümlədən aqrar sektor özünün dayanıqlı inkişafında maliyyə potensialından nə dərəcədə yararlanı bilər [1; 3].

Təbii ki, banklar və ya fermerlər maliyyə subyektivliyini quran yeganə aktor deyillər. Hər bir ölkədə yerli maliyyə münasibətləri daha geniş aktor dairəsi tərəfindən formalaşır, eləcə də daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Bu fərqliliyi qəbul edərək, biz maliyyə subyektivliklərinin necə qurulduğunu araşdırmaq üçün bank və əkinçilik aqro-münasibətlərindən giriş nöqtəsi kimi istifadə edə bilərik.

Məsələn, araşdırmalar göstərir ki, son dövrlər Latviyada banklar kənd təsərrüfatını potensial bazar kimi, sanki kəşf ediblər. Bu sektoru banklar üçün cəlbedici edən isə güclü ictimai dəstək tədbirləri və fermerlərin öz ehtiyaclarına uyğun razılaşmalar imzalamaq üçün lazımı göstəricilərə, əhəmiyyətli gücə malik olmalarıdır. Danimarkada isə, əksinə fermerlərin çox hissəsi böyük borclara malikdir və yenidən maliyyələşdirməyə ehtiyac duyur, eyni zamanda bank sektoru da restrukturizasiya və strateji planlaşdırma prosesindən keçir. Böyük Britaniyada isə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi bir neçə böyük bankın əlində mərkəzləşdirilmişdir, yəni xüsusi banklar vasitəsilə maliyyələşdirmə aparılır. Araşdırmalar göstərir ki, Böyük Britaniyada kritik məsələ fermer borcunun artırılmasıdır ki, bu da təsərrüfatlar və banklar üçün böyük maliyyə problemlərinə səbəb olur. Bununla belə, maliyyə subyektivliklərinin saxlanması yerli konseptual biliklər və yerli münasibətlər də bank-aqrar sektor münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Maliyyə aktyorlarının rolları daha çox maliyyə istehlakçıları ilə, yəni kənd təsərrüfatı sahəsində fermerlərin fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Təqdim edilən məqalədə maliyyə institutları - fermerlərə kredit verən banklar və kənd təsərrüfatını təmsil edən aktorların fəaliyyətinə baxılır. Xüsusilə, üç ölkənin bankçılıq və kənd təsərrüfatı daha geniş kontekstdə şərh edilir. Məqalədə dörd ölkə Çin, Latviya, Danimarka və Böyük Britaniyada aqrar sektorun maliyyələşməsi sahəsində mövcud vəziyyət tədqiq edilib. Müxtəlif ölkələr tarixi və siyasi inkişaf, kənd təsərrüfatı və bank inkişafı, sosial-mədəni tendensiyalar baxımından müxtəlif kontekstlərdə araşdırılıb [5; 8; 14].

Kənd təsərrüfatında maliyyələşdirmənin formalaşması

Maliyyələşdirmə beynəlxalq təşkilatlar və korporasiyalar, müqavilələr və protokollar, siyasətlər və ideologiyalarla sıx bağlı olan mürəkkəb bir prosesdir. Maliyyə münasibətləri yerli kontekstdə daha çox iç-içə, sıx bağlı münasibətlər olmaqla, fərdi müştərilərin rolunun al-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

qoritmləşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Bir qrup tədqiqatçılar təklif edir ki, maliyyələşdirmə rutinləşmiş həyatın gündəlik kontekstlərinə cavab verdikdən sonra maliyyə subyektləşdirilməsi baş verir. Bununla da, maliyyə subyektivlikləri anlayışı daha aydın şəkildə izahını tapır. Maliyyə subyektivlikləri sistem və cəmiyyətin özü tərəfindən qorunur: aktorlar, onların münasibətləri, sosial institutlar, dəyərlər və bir çox digər sosial amillər. Bu konsepsiyanı inkişaf etdirmək, ilk addım olaraq, yerli maliyyə subyektlərini müşahidə etmək, xüsusən fermerlərin və bankların bu reallıqlarla necə ayaqlaşdığını qiymətləndirə bilmək üçün banklar və təsərrüfatlara diqqət yetirək.

Araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, maliyyələşdirmə ritorikası ilə reallıq arasında uyğunsuzluqlar var. Aqromaliyyə münasibətlərinə sadəcə qlobal miqyasda vahid maliyyə məntiqinin güzgüsü kimi yanaşmaq yanlışdır. Bu özünü daha çox kənd təsərrüfatının lokallaşdırılmış üsullarının fərqli olması, fərqli yerli imkanlar və ya regional məhdudiyyətlər kimi amillərlə göstərə bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatı ətraf mühitə təsirləri ilə bağlı müzakirələrin mərkəzindədir və bu müzakirənin əhəmiyyəti nəinki ayrı-ayrı dövlətlərdə, hətta ayrı-ayrı regionlarda, zonalarda belə fərqlidir. Ona görə də yanaşmalar, siyasətlər də fərqli olmaqla bankların və maliyyə subyektlərinin fərqli davranışlarını təşviq etməyə yönəli bilər. Bundan əlavə, təbii ki, torpaq və ekosistemlərin xüsusiyyətləri müxtəlif əkinçilik strategiyaları, müxtəlif məhsullar üçün əlverişli ola bilər. Nəticə etibarilə, maliyyə sektoru ilə kənd təsərrüfatı arasında münasibətlərin vahid məntiqə uyğun olması gözlənilsə də, praktikada aqromaliyyələşdirmənin necə təşkil olunmasından asılı olaraq sektorial tənzimləmələr, xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır [6; 10; 20].

Aqromaliyyə boşluqda mövcud deyil, bunun reallaşması üçün ən azı iki tərəf olmalıdır. Eləcə də, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi zamanla inkişaf etmiş və əvvəllər mövcud olan institutlara əsaslanan bir prosesdir. Tarixi əlaqələr institutların legitimliyini təmin edir və bu institusional tənzimləmələr də güc münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Qısaca desək, maliyyə münasibətlərinin əhəmiyyəti, qanuniliyi və hətta mümkünlüyü aqromaliyyənin formalaşmaqda olan struktur tənzimləmələrinə uyğunlaşdırmaqla təmin edilir.

Nəhayət, təcrübə göstərir ki, əslində maliyyə bazarları faktiki olaraq yerli özəllikləri təkrar istehsal edir, onlara reaksiya verir və yenidən təqdim edir. Beləliklə, maliyyə subyektləri ilə kənd təsərrüfatı sektorları arasındakı münasibətləri onların nəzərdə tutduğu praktikalar vasitəsilə dərk etməliyik. Bu halda aydın olur ki, tədqiqatçıların prioritet verməli olduğu “işdə maliyyələşdirmə” deyil, “iş kimi maliyyələşdirmə”dir. Başqa sözlə desək, yəni kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi bir proses kimi qəbul edilməlidir. Əlavə olaraq, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə sosial sifarişin, yalnız yerli xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən təcrübələr vasitəsilə mövcud olduğunu söyləmək olar. Bu təcrübələr, həm də onları həyata keçirən aktyorların “motivasiyalarını, biliklərini və şəxsiyyətlərini” əks etdirməlidir. Kənd təsərrüfatı və maliyyə bazarları arasında əlaqələr fəaliyyət göstərən məkana uyğun və ya ənənəvi ola bilməz, bu əlaqələr verilmiş kimi qəbul edilmədən, öncədən hazır olan, şablon kimi deyil yenidən formalaşdırılmalıdır [12, s.23-29; 14; 16; 20].

Ümumiyyətlə, maliyyələşdirməyə müxtəlif kontekstlərdə və geniş potensial inkişaf trayektoriyalarının bir hissəsi kimi yanaşılmalıdır. Bu, maliyyə subyektivliklərinin yarandığı bir mühitdir. Hansı ki, yerli kənd təsərrüfatı və maliyyə trayektoriyaları, yerli aktyorlar bu mühitdə cəmləşir. Bu, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı hər bir fəaliyyət nöqtəyinə nəzərdən daha əsaslandırılmış fərdi və kollektiv inancların, yerli aqromaliyyə sistemlərinin

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

necə işlədiyinə dair biliklərin birləşməsi vasitəsilə formalaşır.

Davamlı olaraq performanslı olmaq sürətli dəyişiklik üçün ilkin şərt kimi görünə bilər, lakin bunun tam əks təsiri var. Bütün aktyorların rollarına bağlı olması və təcrübələrini gözləntilər işığında təqdim etmələri ilə bağlı dəyişikliklər adətən yavaş baş verir. Fəaliyyətlərin yenidən, davamlı həyata keçirilməsi isə sabitliyi təmin edir. O zaman sual yaranır ki, maliyyə subyektlərini quran aktorlar kimlərdir? Nəzəri cəhətdən ifaedici diskurs cəmiyyətin bütün aktorları tərəfindən yaradılır və saxlanılır. Bununla belə, yerli olaraq uyğunlaşdırılmış bazarların necə qurulduğuna baxarkən nəzərə alınmalı olan üç xüsusi aktor qrupu mövcuddur ki, buraya da istehlakçılar, yaxud fermerlər, hökumətlər və maliyyə subyektləri (indiki halda banklar) aid edilə bilər.

Bankların kənd təsərrüfatına marağı getdikcə daha aydın görünərsə də, aqrar-ərzaq sektoru maliyyə subyektləri tərəfindən zəif başa düşülür və analitiklər tərəfindən nisbətən riskli kimi qəbul edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, banklar yaxın vaxtlara qədər əlavə zəmanətlər olmadan sektorla əlaqə qurmaqda tərəddüd edirdilər. Tarixən bu investisiyaların təhlükəsizliyi müəyyən dərəcədə milli hökumətlər və beynəlxalq qurumlar, məsələn, Aİ tərəfindən təmin edilmişdir. Milli hökumətlər fermerlər üçün tarixi struktur formalaşdırmaqla, maliyyə dəstəyinin yaradılmasında və əlbəttə ki, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan subyektlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayıblar. Bu arada, bankların əldə edə bildiyi kapital onlara milli hökumətlərlə danışıqlarda əhəmiyyətli sövdələşmə səlahiyyəti verib. Nəticədə, fermer-bankir münasibətlərini strukturlaşdıran prinsiplər əsasən maliyyə subyektləri ilə hökumət arasında kontekstlə bağlı danışıqlar yolu ilə formalaşır. Fermerlər də (maliyyə istehlakçıları kimi) bu münasibətlərdə mühüm rol oynayırlar. Fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlaması çox vacibdir və onlar kreditlərə çıxış qaydalarını müəyyən edər bildikləri üçün maliyyə subyektləri fermerlərin davranışını formalaşdırmaq üçün güclü vasitələrə malikdirlər. Eyni zamanda, fermerlərin vəsaitə çıxış əldə etməsi üçün onlar maliyyə savadlılığı, perspektivli müəssisə nümayiş etdirməli və krediti ödəməyə hazır olduqlarını göstərməlidirlər. Müvafiq olaraq, maliyyə subyektlərinin baxışları da, öz növbəsində, kənd təsərrüfatının inkişaf trayektoriyasını formalaşdıran və fermerlərin kənd təsərrüfatı haqqında ümumi qavrayışına təsir edən xüsusi əkinçilik modellərini gücləndirəcək, beləliklə, fermerlərin peşəkarlıq xüsusiyyətlərinə təsir edəcək [12, s.23-29; 13; 16; 20].

Eləcə də, münasibətlərin geniş əhatəliliyi və maliyyə proseslərinin mürəkkəbliyi səbəbindən bankirlər fermerlərin təsərrüfat idarəçiliyi ilə bağlı məsləhət almaq üçün müraciət etdikləri əsas məsləhətçilər kimi ortaya çıxırlar. Təbii ki, banklar fermerlərlə münasibətləri saxlamaqda maraqlıdırlar, fermerlər xidmət təminatçıları üzərində müəyyən gücə malik istehlakçı qrupuna bənzəyirlər.

Xülasə, maliyyə subyektivlikləri maliyyə ilə bağlı bütün təcrübələr, bütün sahələr tərəfindən qorunur. Bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür və burada aqrar-maliyyə münasibətlərinin mərkəzi olan iki aktor qrupuna - fermerlərə və bankirlərə diqqət yetirilir. Bu aktorlar global səviyyədə müəyyən edilmiş gözləntilər və xüsusi konseptual ilkin şərtlər fonunda maliyyə münasibətləri ilə bağlı danışıqlar aparırlar. Maliyyə sektoru ilə kənd təsərrüfatı arasında münasibətləri formalaşdırmaq üçün konseptual şərtlərin heç də hamısı formalaşmayıb, lakin onların mövcudluğu bu münasibətlərin necə qurulacağına təsir göstərir.

Aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi, müxtəlif ölkələrdə, ümumilikdə çox oxşar olsa da, müəyyən fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda da bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

Latviyada fermerlər və maliyyə təşkilatlarının əlaqələndirilməsi

Konkret olaraq, ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, məsələn Latviyada özəl bank sektoru nisbətən yenidir, 1990-cı illərin əvvəllərində Latviya müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaranıb. Sovet İttifaqının planlı iqtisadiyyatının dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçid dəyişikliklər gətirdi. Bir vaxtlar sovet hakimiyyəti tərəfindən kollektivləşdirilən torpaqlar tarixi sahiblərinə yenidən bölündü. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğu halda əvvəllər dövlət təminatlı satış bazarları yoxa çıxdı. Kolxozlar dağıldı, təsərrüfatların orta ölçüsü əhəmiyyətli dərəcədə azaldı və əvvəllər kolxozlar tərəfindən idarə olunan təsərrüfat avadanlığı indi qeyri-bərabər paylandı və bir çoxu sıradan çıxdı. Paralel olaraq da, fermerlər yeni bazar şəraitində necə fəaliyyət göstərəcəkləri ilə bağlı o qədər də məlumatlı deyildilər. Bununla belə, aydın idi ki, istənilən uğurlu kommertiya təsərrüfatçılığı investisiyalara ehtiyac duyur.

Bu dövrdə özəl bankların əksəriyyəti yüksək faizlə qısamüddətli kreditlər verməklə məşğul idi. Kənd təsərrüfatı çox riskli olduğundan və proqnozlaşdırılan mənfəət baxımından diqqəti cəlb etmirdi. 1993-cü ildə “Latviyanın İpoteka və Torpaq Bankı” – kənd təsərrüfatında maliyyə çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün xüsusi olaraq yaradılmış dövlət bankı idi. Bununla belə, məhz Dünya Bankı 1993-cü ildə, milli hökumətlə əməkdaşlıq edir və fermerlərə kreditlər və kredit zəmanətləri verən maliyyə dəstəyi institutlarının yaradılmasına kömək edirdi. Təqdim olunan həll – “Laukkredits” adlı təşkilat vasitəsilə – artıq formalaşmış dövlət qurumlarından müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Mövcud təsisatların etibarının aşağı olması səbəbindən o, adətən xaricə çevriləcək xidmətlərin əksəriyyətini daxililəşdirməyi seçdi. Nəhayət, Laukkredits 1997-ci ildə dövlətə məxsus olan “Latviyanın İpoteka və Torpaq Bankı”na inteqrasiya olundu. Reallıqda fermerlərin yalnız kiçik bir qrupu maliyyələşdi və bir çox fermer təsərrüfatları kreditlərini qaytara bilmədilər ki, bu da fermerlərin inkişaf variantı kimi bank kreditinə inamını ciddi şəkildə sarsıtdı. Bununla belə, proqramlar Latviyadakı ən azı bəzi təsərrüfatların vəsaitə çıxışını təmin etdi və beləliklə də “Laukkredits” bazar yönümlü kənd təsərrüfatı iqtisadçılarının birinci nəsli üçün təlim meydançasına çevrildi, onlardan bəziləri sonradan kommertiya bankçılığı sahəsində karyeralarını davam etdirdilər [2; 5; 7; 12,s.24-31; 13].

Təcrübə göstərir ki, iki maliyyə qurumu birləşdirildikdən sonra kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirən bank yox idi. Bununla belə, bir müddət kənd təsərrüfatına açıq marağın olmamasına baxmayaraq, “Latviyanın İpoteka və Torpaq Bankı” ən çox kənd təsərrüfatı müştəri olan bank olaraq qaldı.

2004-cü ildə Aİ-yə qoşulan Latviya fermerlərin subsidiyalara çıxışını təmin etdi ki, bu da onları banklar üçün daha cəlbedici etdi. Bu, həm real rəqəmlər baxımından, həm də ümumilikdə verilmiş kreditlərin payında qısamüddətli artım kimi kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin artması ilə nəticələndi. Əslində isə araşdırmalar da sübut edir ki, bank sektorunda kənd təsərrüfatına əsl marağ yalnız 2009-cu ilin iqtisadi böhranından sonra yaranıb. Latviyalı bankirin də qeyd etdiyi kimi “... iqtisadi böhrandan sonra banklar böhran zamanı müxtəlif sektorların necə davrandığını müqayisə etdilər və məlum oldu ki, fermerlər kreditlərini qaytarmaqda ən stabil qrupdurlar... Məhz o zaman məlum oldu ki, bu sektor inkişaf etdirilməlidir.”

2008-2009-cu illəri əhatə edən maliyyə böhranından sonra fermerlərə verilən kreditlərin həcmi 15%-dən çox artıb. Bu dövr bank-fermer münasibətləri baxımından başqa dəyişiklikləri də gətirib. Məsələn, bəzi banklar fermerlərlə əlaqələrini dəstəkləmək üçün daxili strukturlarını belə dəyişdilər. Bu arada dövlət “Latviyanın İpoteka və Torpaq Bankı”nı da satdı və beləliklə,

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

kənd təsərrüfatının ən əhəmiyyətli kredit portfeli də əldən verildi. Sektora dövlət dəstəyi və kənd təsərrüfatında cərəyan edən təmərküzləşmə və konsolidasiya prosesi də bankları cəlb edirdi. Müşahidələr də göstərir ki, banklar əsasən iri təsərrüfatlarla işləməyə maraqlıdırlar. Beləliklə, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Latviyada kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi uzun bir yol keçmişdir və əsasən dövlətin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə təmin edilib. Bununla belə, son illər özəl banklar da bu sektora ciddi maraq göstərir, kənd təsərrüfatı üçün kreditləşdirmə ilə genişmiqyaslı və sahəvi fəaliyyətlərə uyğun şərtlər təklif edilir. Latviya hökumətinə dövlətlərustü təşkilatlar tərəfindən bank sektorunu tərk etmək tövsiyə edildiyi üçün hökumət bankı indi daha kiçik təsərrüfatların kommersionlaşdırılmasına və ümumilikdə kənd təsərrüfatı landsaftının yenidən qurulmasına kömək edən maliyyə institutu kimi yenidən strukturlaşdırılıb. Bu, təsərrüfatlara kommersioniya banklarının inkişaf hekayəsindən kənar qalmaq və maliyyə göstəricilərinə deyil, təsərrüfatdaxili fəaliyyətə daha çox diqqət yetirmək imkanı təklif etməklə həyata keçirilir. Bütün hallarda isə, Latviya təcrübəsində də görüldüyü kimi iri təsərrüfatların fəaliyyəti maliyyə qurumları üçün daha cəlbədicə və etibarlıdır [5; 6; 12, s.24-29; 13].

Aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı Danimarka nümunəsi

Araşdırmalar göstərir ki, Danimarkada da maliyyə sektoru son 200 il ərzində kənd təsərrüfatının davamlı modernləşdirilməsinə təkanverici kimi mühüm rol oynamışdır. Danimarkada daşınmaz əmlaka ipoteka sistemi ənənəvi olaraq Avropada ən ucuz sistemlərdən biri olmuşdur və Danimarka fermerlərinin ümumiyyətlə uzunmüddətdir ki, ucuz maliyyəyə asan çıxışı var. Müşahidələr göstərir ki, Danimarkada bank sektoru müxtəlif coğrafi fəaliyyət sahələrinə, milli və çoxmillətli banklara malik bir çox kiçik banklara bölünür. Eyni zamanda, əksər yaşayış məntəqələrində, hətta kəndlərdə də bank filialları fəaliyyət göstərir. Ona görə də bir sıra kiçik kənd bankları kənd təsərrüfatı sektoruna verdiyi kreditlər portfelində çox yüksək paya malikdir, bəzən ümumi kredit portfelinin tərkibində kənd təsərrüfatı kreditlərinin payı 50%-dən də çoxdur [5; 7; 9].

Ənənəvi olaraq özəl mülkiyyət Danimarka kənd təsərrüfatında üstünlük təşkil etmişdir və son illərdə xüsusi mülkiyyətin nisbəti bir qədər azalsa da, təsərrüfatların təxminən 85%-i hələ də özəl mülkiyyətdədir. Yeni istiqrazlar buraxmaqla kapital əldə edə bilən səhmdar şirkətlərdən fərqli olaraq, özəl şirkətlər aktiv dəyərindəki dəyişikliklərə və böyük investisiyalara həssasdırlar. Bundan əlavə, ardıcıl olaraq, bütün əmlak dəyəri adətən kreditlər hesabına yenidən maliyyələşdirilir. Ona görə də hər il ardıcıl olaraq aqrar sektordan iri məbləğlər çıxarılır və sistem böyük borcların yığılması ilə nəticələnir. Ümumilikdə 3000-ə yaxın fermerin iri həcmli borcları, likvid fondlarının aşağı olması və kəsirlə işlədikləri üçün kapitalla kritik ehtiyacı var.

Müşahidələr göstərir ki, mövcud vəziyyətin formalaşmasına bir sıra müxtəlif komponentlər təsir edir. İlk növbədə, Danimarka fermerləri arasında qeyri-adi dərəcədə yüksək iflas nisbəti var və eyni zamanda ticarət edilən kənd təsərrüfatı obyektlərinin sayı illərlə müqayisədə daha azdır. Məsələn, statistik məlumatlara əsasən, Danimarka fermerlərinin təxminən 25%-nin iflas ərafəsində olduğu qeyd edilir. Digər tərəfdən, Danimarka fermerlərinin böyük bir hissəsinin əhəmiyyətli gəlir problemi var, bütün təsərrüfatların təxminən 30%-i yüksək borc və gəlir kəsiri ilə fəaliyyət göstərir. Danimarka təsərrüfatlarında maliyyə vəziyyəti də yüksək investisiyaların, yüksək borcun və dünya bazarında istehsaldan yüksək asılılığın üstünlük təşkil etdiyi strategiyanın nəticəsidir. Üçüncüsü, müasir Danimarka fermerlərinin ümumi öhdəliyi, təqribən 50 milyard avro təşkil edir ki, bu da təsərrüfatların aktiv dəyərinin 65%-nə bərabərdir. Onu da qeyd edək ki, bu göstərici Avropanın digər ölkələrindən 10-50 faiz bəndi yüksəkdir. Bundan əlavə, tam ödənilməsi ehtimalı az olan bu borcun da gəlir çatışmazlığının

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

əsas səbəbi olduğu iddia edilir. Borc qismən bankların və maliyyə institutlarının şişirdilmiş torpaq qiymətləri əsasında aktiv əsaslı kreditlər kimi kredit verilməsi ilə əlaqədardır. Danimarka əkinçiliyindəki vəziyyət, həmçinin 2009-cu ildə maliyyə böhranından sonra artan borc və əhəmiyyətli kapital itkisi hesabına maliyyələşdirilən yüksək texnologiyalı istehsal müəssisələrinin üstünlük təşkil etməsinin nəticəsidir [5; 7; 13].

Onu da qeyd etmək ki, maliyyə böhranından əvvəl bir sıra kreditlər “riskli” idi, çünki onlar İsveçrə frankına əsaslanan faiz svop kreditləri, geri qaytarılmayan kreditlər və ya faiz dərəcələrinin artırılmasına çox həssas olan və ya tənzimlənən ipoteka krediti kimi verilirdi.

Bəzi fermerlər üçün mülkiyyət strukturu və fermerlərin maliyyəyə çıxışı kapitalın qiymətinə ciddi təsir göstərir. Maliyyə böhranından sonra fermerlərin öz kapitalı kreditlərə çıxış və kreditlərin faiz dərəcəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Üçüncü Bazel Sazişinin Danimarka tərəfindən tətbiqi o deməkdir ki, banklar indi daha sərt risklərin idarə edilməsi modelinə və təsərrüfat işinin daha hərtərəfli qiymətləndirilməsinə riayət edirlər. Müasir banklar risk, aşağı gəlirlilik və s. səbəblərdən kənd təsərrüfatı sektoruna kredit verməkdə tərəddüd edirlər. Bununla belə, torpaq qiymətlərinin azalması və nəticədə kapital itkisi səbəbindən bir çox fermerlər artan maliyyə xərcləri ilə üzləşirlər. Maliyyə xərcləri öz kapitalından asılı olaraq müxtəlif fermer qrupları arasında daha çox dəyişir. Bir sözlə, kənd təsərrüfatının inkişafı və maliyyə tarixi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi daha kiçik kənd banklarında cəmləşmişdir ki, onların bir çoxunun portfelinə aqrar kreditlərin əhəmiyyətli hissəsi vardır. Tarixi torpaq siyasəti, investisiya ehtiyacı və məsuliyyətsiz borclanma fermerlər üçün əhəmiyyətli kredit yükü və likvidlik böhranı ilə nəticələndi. Bu səbəbdən Danimarkada kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır və dəyişikliklərin tətbiqi, formalaşma prosesləri davam edir [5; 7; 10; 11; 13].

Böyük Britaniyada aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi məsələləri

Araşdırmalar göstərir ki, uzunmüddətli dinamik tərəqqidən sonra, 2014-2017-ci illər arasında, Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı aktivləri təxminən 5.6 faiz bəndi azalıb. Bu, müxtəlif səbəblərlə izah edilsə də, əsas səbəb kimi torpaq qiymətlərinin azalması göstərilir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sənayesi üzrə öhdəliklərin məbləği, əsasən, fermerlərə verilən bank kreditlərinin artımı hesabına eyni dövrdə 17.4 faiz bəndi artmışdır. Öhdəliklərin artımı uzunmüddətli tendensiyanın bir hissəsidir və kənd təsərrüfatı sənayesi üçün uzunmüddətli öhdəliklərin həcmi son 20 ildə üç dəfədən çox artaraq 2003-cü ildəki 5428 milyon funt-sterlingdən 2022-ci ildə 14716 milyon funt-sterlingə qədər yüksəlmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi bir neçə iri bankın əlində mərkəzləşdirilmişdir. Lloyds və HSBC əsas borc verənlərdir və HSBC-nin kənd təsərrüfatı üzrə mütəxəssis komandası olmasa da, “kənd təsərrüfatı üzrə mütəxəssislərin” inkişafına ciddi dəstək vermişdir. Bu bankların içərisində “Lloyds bank” kənd təsərrüfatı sektorunu kreditləşdirmə sahəsində daha uzun tarixə və zəngin təcrübəyə malikdir. O cümlədən, Britaniyanın Barclays Bankıda aqrar sahəyə kreditlər verir, bankın kreditlərinin təxminən 27%-i kənd təsərrüfatına verilir. Beləliklə, görünən odur ki, Böyük Britaniyada da kənd təsərrüfatı ilə bank işi arasında əlaqələr yaxşı qurulmuş və səmərəli şəkildə işləyir. Banklar torpaq qarşılığında kredit verir və normal olaraq dəyərin 60-80%-i, torpaq olmayan aktivlərin qarşılığında isə maksimum 50%-ə qədər kredit verirlər. Bu ölkədə kənd təsərrüfatına kredit verilməsi nisbətən aşağı riskli hesab olunurdu və fermerlərin borcunu qaytarmaqda intizamlılıq nümayiş etdirməsi kənd təsərrüfatının kredit vermək üçün təhlükəsiz sahə olması inancını formalaşdırır [5; 9; 10].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

Çində kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi

Çinin təcrübəsinə gəldikdə, araşdırmalar göstərir ki, maliyyə inklüzivliyi kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı artımına ciddi təsir göstərir. Orta hesabla, illik 5.2%-lik artımın əsasında isə, əsasən texniki dəyişikliklər dayanır. Eyni zamanda, maliyyə inklüzivliyi kənd yerlərində maliyyə xidmətlərindən istifadəyə də əsas yaratdı. Təhlillər göstərir ki, Çində maliyyə inklüzivliyi daha isti iqlimi olan əyalətlərdə, əsasən çəltik əkinçiliyinə əsaslanan və ya əsas məhsul istehsalçıları kimi təsnif edilən əyalətlərdə məhsuldarlığın artmasına güclü kömək edir. Bundan əlavə, maliyyə inklüzivliyi özünü təmin edən ənənəvi istehsal rejimini ixtisaslaşmaya əsaslanan kooperativ istehsala doğru inkişaf etdirir ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının artımına təsir göstərir. Texniki dəyişiklik kənd təsərrüfatında məhsulun artımının yeganə komponentidir ki, seçilmiş zaman kəsiyində əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşir. Beləliklə, maliyyə inklüzivliyi kənd təsərrüfatı sahəsində texnoloji yenilikləri təşviq edir, kənd təsərrüfatında tədqiqat və innovasiyaları asanlaşdırır. O cümlədən, kənd təsərrüfatı subyektlərini texnoloji təkmilləşdirmələri daha rahat həyata keçirə biləcəkləri istehsal birliklərinə və iri sənaye zəncirlərinə qoşulmağa istiqamətləndirir [2; 4; 6; 11].

Beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiqi imkanları

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyinin fərqli olduğunu ifadə edir. Məsələn, Latviyada banklar daha çox iri təsərrüfatlara kreditlərin verilməsində maraqlıdırsa, Danimarkada banklar kəndlərə qədər inkişaf edib və bütün təsərrüfat subyektlərinin aqrar kreditlərə asan çıxışı mövcuddur. Danimarka nümunəsi daha çox xırda bankların, bank filiallarının olması ilə diqqəti cəlb edir. Burada kənd təsərrüfatı istehsalçısı fəaliyyət göstərən yeri tərk etmədən kredit üçün müraciət edə və reallaşdırma bilər. Böyük Britaniyada isə banklar, əsasən torpaq qarşılığında kreditlər verirlər. Amma ümumilikdə Britaniyada kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi prosesləri normal olsa da, daimi təkmilləşdirilir. Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malik ölkələrdən olan Çində isə aqrar sahəyə kreditlər daha çox texniki təkmilləşdirmə təyinatlı verilir. Çində aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi istehsalın təşkilini dəstəkləməklə yanaşı, istehsalçını dərindən inkişaf etməyə, yəni məhsulun keyfiyyətini, rəqabət qabiliyyətliyini yüksəltməyə təşviq edir. Başqa sözlə desək, Çində maliyyələşmə kənd təsərrüfatında ənənəvi istehsal rejimini ixtisaslaşmaya tərəf inkişaf etdirir.

Yekun olaraq, Britaniya və Çin təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi məqsəduyğun hesab edilir. İlk növbədə, ona görə ki, kənd təsərrüfatına edilən maliyyə yardımları ilə məhsuldarlıq arasında, bəzi hallarda ortaya çıxan paradoksal (uzlaşmayan) məqamlar aradan qalxar. Yəni, verilmiş maliyyə yardımı ilə məhsuldarlıq arasında müəyyən bir əlaqəlilik formalaşar. Çünki, Britaniyada maliyyə yardımının torpaq qarşılığında edilməsi, öncədən torpaq ehtiyatlarını da dəyərləndirməyə, məhsuldarlığı proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Çin təcrübəsi isə, daha çox yeniliklərin təşviqi baxımından diqqəti cəlb edir. Hansı ki, bu da nəticədə daha çox və keyfiyyətli məhsul əldə olunması deməkdir. Ona görə də ölkəmizdə də Çin təcrübəsinin tətbiqi, yenilikçi, innovativ yanaşan aqrar istehsalçılara maliyyə yardımlarının artırılması həm resurslardan qənaətlə istifadəyə, həm də məhsul istehsalı və keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarar.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 81-92.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

Y E K U N

Beləliklə, aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, bütün dövlətlərdə, eləcə də bütün dövrlərdə maliyyələşmə aqrar sektorun davamlı inkişafı, dayanıqlı ərzaq təminatı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Müxtəlif ölkələr üzrə aparılan araşdırmalardan da görüldüyü kimi, aqrar sektorun maliyyələşdirilməsində çoxlu oxşarlıqlar olsa da, fərqliliklər də mövcuddur. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsində müəyyən addımların atılması zəruridir. Xüsusilə, sahə subsidiyasından məhsul subsidiyasına keçid, kənd təsərrüfatı kreditləri üçün tələblərin sadələşdirilməsi, Çin təcrübəsinə uyğun olaraq, texniki tərəqqi – ixtisaslaşmaya yönəlik kreditlərin stimullaşdırılması, güzəştli maliyyələşmə təklifləri əsasında fermerlərin, ərəzilərin, istehsalçıların konkret istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmasına nail olunması və s. məqsədəuyğun olardı. Maliyyələşdirmənin belə təşkili həm potensial imkanlardan daha səmərəli istifadəyə, həm də daha keyfiyyətli məhsul istehsalına kömək edə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Boucher S., Carter M. and etc. “Risk rationing and wealth effects in credit markets: implications for agricultural development”/ *American Journal of Agricultural Economics?* 2020, №90, pp.23-37;
2. Dustova M., Musagaliev A.J. “The Significance of the experience of foreign countries in government financial support of agriculture”. *Partners Universal International Research Journal*”, Vol.: 02 Issue: Aprel 2023, pp.162-167;
3. Fuglie K., Gautam M. and etc. “Harvesting prosperity: Technology and productivity growth in agriculture”. Washington, Word Bank, 2019, pp.63-87;
4. Guo L., Tang M. and etc. “Financial support for agriculture, chemical fertilizer use and carbon emission from agricultural production in China”. *International Journal “Environ Res public health”*, 2022, №19(12), doi: 10.3390/ijerph19127155;
5. Grivins M., Hvarregaard M. and. etc “Financial subjectivities in the agricultural sector6 A comparative analysis of relations between farmers and banks in Latvia, Denmark and the UK”. *Journal of Rural Studies*, vol.86, 2022, pp.117-128;
6. Huang Jikun “Fostering inclusive rural transformation in China and other developing countries in Asia”. Center for Chinese Agricultural Policy and Peking University, 2019. P.80;

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

7. Khan F.U., Nouman Muhammad and etc. “Constraints to agricultural finance in underde-veloped and developing countries”. *International Journal of Agricultural sustainability*, Vol. 22, İs.1, 2024, p. 23-31;

8. L.Tang, S.Shiyu “Fiscal incentives, financial support for agriculture and urban-rural inequality”. *International review of financial Analysis*, Vol.80, 2022, pp.12-22\$

9. Reid P.A. “Investing in agriculture”. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/022/0003/003/article-A007-en.xml>;

10. Sun Yan “Research of financial support for agricultural development”. *Journal Business and economic development*, Vol. 5, İs.1, p.21-28;

11. Taipov T., Kurmanova G. and etc. “Public Administration in the agricultural sector of Kazakhstan”. *Revista Espagios*, Vol. 38, (№44), 2019, pp.29-41;

12. Yuling G., Man C. and Xin He “Influence of financial support to agriculture on carbon emission intensity of the industry”. *Sustainable* 15, №3 (228), <https://doi.org/10.3390/su15032228>

13. «Мировой опыт экономической поддержки аграрного сектора». LAP Lambert Academic Publishing, 2019, dekabr, pp. 48-65;

14. Кучин С.А. «Мировой опыт финансовый поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России». *Управление экономическими системами, электронный научный журнал*, 2019, №8(44), стр. 27-46;

15. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/d19de276-10f8-48c6-b0b8-3fbaba0cdf4b/content>;

16. <https://documents1.worldbank.org/curated/zh/461421559326915086/pdf/The-Digital-Financial-Services-for-Agriculture-Handbook.pdf>;

17. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/4f1107a3-9f40-4670-9db7-2835cefb19d5/content>;

18. https://www.fi-compass.eu/sites/default/files/publications/financial_needs_agriculture_agrifood_sectors_eu_summary.pdf;

19. <https://eec.eaunion.org/upload/clcr/review.pdf>;

20. https://www.swisscontact.org/en/news/farmers-practicing-conservation-agriculture-to-receive-access-to-finance-through-agriculture-and-rural-development-bank?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw99e4BhDiARIsAISE7P9AeheTV3oqfc_MaV_OImrHoyVdEOglKQLVPVZug_EfW_sYIBol538aAo8hEALw_wcB

21. https://agriculture.ec.europa.eu/news/access-finance-remains-insufficient-farmers-and-agri-food-smes-2023-10-12_en

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 81-92.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

*Nijat Hamza Muradov,
Ph.D. Student,
Institute of Economics
of the Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan
E-mail: nicatmourad@mail.ru
© N.H.Muradov, 2024*

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE FORMATION OF FINANCIAL SUPPORT FOR THE AGRICULTURAL SECTOR

A B S T R A C T

The purpose of the research is to study the experiences of different countries in financing the agricultural sector and to develop proposals and recommendations for implementing these practices in our country.

The methodology of the research involves the use of a multifaceted approach that combines induction, deduction, as well as both quantitative and qualitative methods.

The practical importance of the research is that it may be important for various stakeholders, including financiers, agricultural and agribusiness experts, investors, and students of agricultural sciences.

The results of the research show that the financing experiences of countries such as China, Latvia, the United Kingdom, and others have been examined, and the necessity of applying the relevant practices in Azerbaijan has been justified.

The originality and scientific novelty of the research lie in enriching the theoretical knowledge of the field by offering ideas and suggestions on the application of advanced international practices in agricultural financing. The analysis and proposed financing mechanisms draw attention to issues such as the development of the agricultural sector, increasing productivity in the field, regional development, technological integration, and other related matters. All of these aspects contribute to the scientific novelty and originality of the research. By combining both quantitative and qualitative methods, the study presents opportunities for the efficient use of agricultural potential with appropriate financing.

Keywords: agriculture, finance, credit, international, Latvia, Denmark, China, United Kingdom, agricultural services, agricultural consultancy.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 81-92.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 81-92.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 81-92.

*Мурадов Ниджат Хамза оглы,
докторант,
Институт Экономики
при Министерстве Науки и Образования
Азербайджанской Республики
E-mail: nicatmourad@mail.ru
© Мурадов Н.Х., 2024*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА

Р Е З Ю М Е

Целью исследования является изучение опыта различных стран в финансировании сельского хозяйства и разработка предложений и рекомендаций для определения направлений его применения в нашей стране.

Методология исследования включает использование многогранного подхода, сочетающего индукцию, дедукцию, а также количественные и качественные методы.

Практическая значимость исследования заключается в том, что оно может быть полезным для различных заинтересованных сторон, включая финансистов, специалистов в области сельского хозяйства и агропромышленного комплекса, инвесторов и студентов аграрных специальностей.

Результаты исследования показывают, что были изучены практики финансирования сельского хозяйства таких стран, как Китай, Латвия, Великобритания и других, а также обоснована необходимость применения этих практик в Азербайджане.

Оригинальность и научная новизна исследования заключаются в обогащении теоретических знаний о применении передового международного опыта финансирования сельского хозяйства, а также в предложенных идеях и рассуждениях по этому вопросу. Анализ и предложенные модели финансирования привлекают внимание к таким вопросам, как развитие сельского сектора, повышение продуктивности в этой области, региональное развитие, технологическая интеграция и решение других различных задач. Все это можно считать научной новизной и оригинальностью исследования. Исследование, объединяя количественные и качественные методы, предлагает возможности для эффективного использования аграрного потенциала с учетом соответствующего финансирования.

Ключевые слова: сельское хозяйство, финансы, кредит, международный, Латвия, Дания, Китай, Великобритания, сельскохозяйственные услуги, сельскохозяйственные консультации.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
12.09.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
21.10.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 25.11.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 12.09.2024
Отправлено на повторную
обработку: 21.10.2024
Принято к печати: 25.11.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 12.09.2024
Send for reprocessing: 21.10.2024
Accepted for publication: 25.11.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.9

Джавадзаде Хайям Натиг оглы,
доктор философии по экономике, доцент,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
E-mail: хаууат1984@mail.ru
© Джавадзаде Х.Н., 2024

УДК: 338.43: 338.439: 338.246

JEL: Q13, Q18, L51

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА

Р Е З Ю М Е

Цель исследования – определить возможности совершенствования механизмов регулирования рынка с учетом характера и особенностей агропродовольственного рынка.

Методология исследования – в регулировании агропродовольственного рынка на основе нормативно-правовых документов использованы методы обобщения, сравнительного анализа, статистического анализа, системного подхода.

Практическая значимость исследования – идеи, изложенные в статье, полученные результаты могут быть использованы при регулировании агропродовольственного рынка.

Результаты исследования – выдвинуты предложения по эффективной организации деятельности сельхозпроизводителей в формировании агропродовольственного рынка, выявлению существующих различий между производством и потреблением, совершенствованию механизмов государственного регулирования и решению существующих проблем в области пищевой безопасности.

Оригинальность и научная новизна исследования – заключаются в предложениях по эффективному использованию экономических механизмов, составляющих основу регулирования агропродовольственного рынка и выявлению существующих потенциальных возможностей, а также оптимизации производства и потребления агропродовольственной продукции.

Ключевые слова: агропродовольственный рынок, самообеспеченность, продовольственная безопасность, рыночные механизмы, внешняя торговля, государственное регулирование.

В В Е Д Е Н И Е

Одной из важнейших задач, стоящих перед сельхозпроизводителями на нынешнем уровне экономического развития нашей страны, считается достижение производства продовольственных товаров, способного вытеснить внутренний продовольственный рынок с высококонкурентной, импортной продукцией, обеспечить продовольственную безопасность страны. Сложные проблемы, связанные с решением этих задач, невозможно решить без участия государства.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

Государственное регулирование – система государственных мероприятий, направленных на регулирование рыночных отношений и создание нормальных условий для достижения социальной стабильности, минимизацию негативных последствий, организацию эффективного функционирования рынка для решения сложных социально-экономических проблем экономики. При этом используются различные методы административного, экономического и вспомогательного, компенсационного и регулятивного характера, осуществляемые государственными органами. Основная цель – обеспечить устойчивое и сбалансированное развитие рыночной системы и ее адаптацию к меняющимся условиям.

На наш взгляд, необходимо вмешательство государства в экономику, что связано с тем, что рынок не справляется с рядом функций, терпит неудачи, не может создавать институты. В целом рыночный механизм имеет ряд недостатков. Во-первых, он не может обеспечить социальную защиту, не способствует сохранению невозобновляемых ресурсов, не создает стимулов для производства общественного продукта. Во-вторых, необходимо отметить, что не существует экономического механизма охраны окружающей среды, не обеспечивается устойчивое и стабильное развитие. Кроме того, хотя рынок может быть достаточно эффективным, он не является идеальным механизмом регулирования экономической деятельности. Дефекты рынка могут быть устранены или смягчены соответствующими социальными институтами, участием правительства в распределении ресурсов [10, с.141-148].

В политической и экономической литературе, применяемой на рынке агропродовольственных товаров, одними из актуальных тем сегодня являются и различные подходы и изучение теоретических вопросов, связанных с этой политикой. Поэтому важно определить глобальные тенденции, которые формируются под влиянием факторов, обуславливающих необходимость этой политики на агропродовольственном рынке. Хотя в направлении достижения экономического развития в аграрном секторе применяются различные политики, вопрос устойчивого развития аграрного сектора в наше время является одним из главных вызовов.

По оценкам Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (ФАО), с начала XXI века наблюдается динамичный рост объема мировой торговли продовольственными товарами. Вывод ФАО заключается в том, что причиной такого роста торговли являются различные модели торговли и партнерства, осуществляемые развивающимися и развитыми странами. На объем международной торговли влияют расширение участия стран на глобальных рынках, экономический рост, тенденции потребления, технологическое развитие, урбанизация и т.д.

В целом рынки сельскохозяйственной продукции и сельскохозяйственного продовольствия в каждой стране мира функционируют на фоне быстрых и резких изменений, обусловленных влиянием экономической, политической, природно-климатической и технологической среды. Исторически роль государства даже в рамках одной и той же экономической системы в сельскохозяйственном секторе была разной формы и объема в зависимости от таких факторов. Однако, основываясь на нашем анализе и исследованиях, мы можем сказать, что мы наблюдаем ряд закономерностей, когда рынки сельскохозяйственной продукции и сельскохозяйственного продовольствия рассматриваются как единая система в глобальном масштабе.

В наше время область сельского хозяйства на глобальном уровне переживает переход от стадии «Зеленая революция» к стадии «Вторая зеленая революция» или «Био-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

технологическая революция». Таким образом, на фоне ограниченности земельных и водных ресурсов, хотя даже при интенсивных методах производства обеспечивается значительное увеличение глобального предложения продовольствия, на окружающую среду и экосистему также оказывалось серьезное негативное воздействие. Этот фактор обусловил необходимость расширения применения новых технологий, позволяющих обеспечить устойчивое сельскохозяйственное производство в современную эпоху. Именно поэтому биотехнология в современную эпоху выступает средством радикального укрепления глобальной продовольственной безопасности и снижения негативного воздействия на окружающую среду. Благодаря биотехнологии создаются виды растений, устойчивые к засухе, жаре, холоду, засолению почвы, вредителям, токсичным гербицидам, а также породы животных, устойчивые к болезням и климатическим изменениям. Такие виды способствуют обеспечению эффективности фермерских хозяйств в маргинальных районах и восстановлению деградированных земель. Это также принципиально снижает потребность в пестицидах и минеральных удобрениях. Однако создание эффективных национальных систем регулирования в каждой стране на основе международных стандартов для выявления и контроля за негативными последствиями, которые применение биотехнологий может иметь для окружающей среды и безопасности пищевых продуктов, также является одной из важных глобальных задач.

В мировом экспорте сельскохозяйственной и пищевой продукции наблюдается все больший удельный вес переработанной продукции, т.е. произведенной с созданием более высокой добавленной стоимости.

В 2050 году необходимо будет увеличить общий объем производства продовольствия, необходимого для пропитания населения мира, которое, по прогнозам, увеличится до 9,3 миллиарда человек, на 70 процентов по сравнению с нынешним периодом [2].

Сущность и особенности агропродовольственного рынка

Аграрно-продовольственный рынок входит в систему аграрных рынков, включая рынок продуктов питания и продуктов питания, первоначально принадлежащих сельскому хозяйству. С этой точки зрения агропродовольственный рынок также можно назвать рынком сельскохозяйственной продукции.

Аграрный рынок представляет собой систему социально-экономических отношений, возникающих в сфере обмена сырьем, продовольствием и ресурсами, и имея сложную структуру, охватывает все сферы сельскохозяйственного производства. В рамках рыночной экономики аграрный рынок является открытой технологической системой для условий, повышающих его системную эффективность. В эту систему входят рынок сельскохозяйственной продукции, рынки земли, рабочей силы и средств производства.

Аграрный рынок – сфера товарного обмена, возникающая в результате разделения труда между производителями и потребителями. Этот рынок имеет определенные уникальные особенности, вытекающие из характерных особенностей сельскохозяйственного производства. Прежде всего, предложение сельскохозяйственного продукта зависит от климатических условий. Это ограничивает возможности хозяйств контролировать качество и количество продукции.

Известно, что сельскохозяйственный продукт имеет значительный вес в повседневном потреблении населения. Это гарантирует наличие необходимого объема спроса на рынке.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

Как известно, аграрный продукт имеет свойство быстро разрушаться. С одной стороны, это делает необходимым наличие у него мест для хранения. С другой стороны, это побуждает фермера как можно скорее реализовать собранный урожай.

Еще одной отличительной особенностью является то, что большая часть потребителей сельскохозяйственного продукта находится в городах. Поэтому его продажа осуществляется в основном за счет различных посредников.

Наконец, поскольку население должно постоянно потреблять продукты питания, рынок сельскохозяйственной продукции должен функционировать непрерывно [9, с.67-82].

Важным организатором аграрного рынка является его инфраструктура, объединяющая коммерческие организации и сферы услуг, обеспечивающие успешное функционирование всего рынка.

В его состав входят биржи, оптовая и розничная торговля, аукционы, ярмарки, фирмы-посредники, внешнеторговые организации, рекламные агентства, консультационные и информационные услуги, аудиторские организации.

Товарная биржа – это организация, которая торгует в оптовой форме стандартизации и образцами на основе постоянной деятельности.

Аукцион – это массовая продажа товаров, где покупатель становится тем, кто предлагает более высокую цену.

Ярмарка – это периодически организуемые встречи сельскохозяйственных, промышленных и торговых организаций, коммерсантов для оптовой торговли и закупок выставленных товаров.

Информационная служба собирает информацию о спросе, предложения и норме дохода на товары на различных рынках. Разрабатывает стратегию поведения товаропроизводителей на основе собранных материалов.

Консалтинг (консалтинг), консультирование различных организаций экономической деятельности продавцов, покупателей и производителей на коммерческой основе.

Аудиторская организация проводит проверки комплексной финансово-хозяйственной деятельности с целью реального участия участников бизнеса на предприятиях [8, с.97].

Регулирование товарного производства в сельском хозяйстве на основе рыночных механизмов требует непрерывного и последовательного осуществления отношений между производителями продукции и промежуточными и конечными потребителями. Все это может произойти благодаря реализации экономических функций рынка. Реализация экономических функций должна обеспечить социальный характер труда и повышение эффективности производства за счет экономного использования материальных ресурсов. В то же время необходимо информировать производителей товаров о спросе и предложении продукции, добиться стабильности и повышения качества цен на сельскохозяйственную продукцию. Наконец, должны быть решены вопросы, связанные с ускорением научно-технического прогресса в сельском хозяйстве, регулирование связи между фазами производства, социальные проблемы в аграрной сфере [6, с.47-59].

Конечной целью принимаемых мер в области продовольственной безопасности считается обеспечение спроса населения на продовольственные товары. Судить о текущей ситуации в этой сфере в нашей стране можно на основе данных следующей таблицы.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

Таблица 1.

**Потребление на душу населения основных продуктов питания в Азербайджане
(в течение года) [7, с.82-84]**

Продукты Годы	Сумма зерновых (кроме риса) (кг)	Картофель (кг)	Овощи (кг)	Фрукты, ягоды (кг)	Мясо и мясные продукты (кг)	Молоко и молочные продукты (кг)	Яйца (число)	Рыба и рыба продукты (кг)
2015	9,8	71,6	110,4	72,7	33,5	246,2	154	7,0
2020	10,4	83,3	134,1	87,4	40,8	257,6	175	7,3
2021	8,8	84,2	138,2	83,7	41,2	253,3	170	7,4
2022	5,6	91,3	139,4	79,9	42,1	259,3	179,0	7,6
2023	5,9	83,9	139,3	69,6	43,5	258,8	189	8,0
В 2023 году относительно 2015 года, в %	60,2	117,2	126,2	95,7	129,9	105,1	122,7	114,3

Как видно из таблицы, в анализируемом периоде наблюдался рост подушевого потребления основных продуктов питания по всей стране (за исключением зерновых и фруктов, ягод). Особенно заметен этот рост в мясе и мясных продуктах, яйцах и овощах. Однако душевое потребление в зерновых за этот период сократилось с 9,8 кг до 5,9кг, и это снижение составило 39,8%. Такая ситуация нежелательна для зерновых, которых считают стратегическим продуктом. Мы считаем, что в этой области необходимо предпринимать неотложные меры. По этой причине руководство страны, лично господин Президент Ильхам Алиев, уделяет упомянутому вопросу постоянное внимание. Так, Президентом страны был разработан и реализован ряд Государственных программ по улучшению удовлетворения потребностей населения в основных продуктах питания, а 19 июля 2022 года Президент страны подписал указ о повышении уровня самообеспеченности пшеницей.

Этим же указом предусматривается повышение уровня самообеспеченности страны продовольственной пшеницей за счет создания новых механизмов регулирования, позволяющих мобилизовать имеющиеся ресурсы с учетом процессов, происходящих на мировом продовольственном рынке. Пилотный проект будет реализован на начальном этапе с целью организации производства пищевой пшеницы. Согласно этому проекту, согласно соглашению, заключенному с Министерством сельского хозяйства, продовольственная пшеница, производимая и поставляемая лицами, взявшими на себя обязательства по производству продовольственной пшеницы в хозяйствах, где применяются современные ирригационные системы, будет субсидироваться на урожай в течение 5 лет, начиная с 2023 года [4].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

Государственное регулирование агропродовольственного рынка

Государственное регулирование агропродовольственного рынка нуждается в систематическом совершенствовании. Это связано с его динамичностью, присущими ему несовершенством и недостатками.

Сельское хозяйство в Азербайджане, как важная сфера экономики прошла большой путь развития. В первые годы нашей независимости отношения частной собственности на землю сформировались в результате приватизации и аграрных реформ, проведенных по инициативе и непосредственному руководству общенационального лидера Гейдара Алиева. В результате проведенных реформ в сельском хозяйстве произошли коренные изменения.

Развитие сельского хозяйства как важнейшей отрасли ненефтяного сектора было объявлено государством одним из приоритетных направлений экономической политики.

Среди решений, принятых по развитию сельского хозяйства в нашей стране следует особо отметить Указ Президента Азербайджанской Республики от 16 января 2014 года «О дополнительных мерах в области совершенствования деятельности рынка сельского хозяйства и продовольственных товаров». Как отмечается в указе, государство в нашей стране установило ряд льгот для сельхозпроизводителей. Сельхозпроизводители, за исключением земельного налога, освобождены от налогов. Производители субсидируются на топливо и моторные масла, используемые при обработке посевных площадей. Они имеют возможность на льготных условиях получать кредиты, семена, удобрения, технику, племенной скот.

Обеспечение высокой производительности в сельском хозяйстве, развитие его прибыльных отраслей, повышение конкурентоспособности отечественной продукции, более эффективная организация государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей и достижение продовольственной безопасности остаются важными направлениями государственной политики в аграрной сфере.

Наряду с этим важно принять срочные меры в области устранения существующих барьеров на этапе доставки продукции от производителя к потребителю и предотвращения искусственного роста цен на продовольственном рынке [1].

28 декабря 2018 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отметил, что важное значение имеет Указ «О дальнейшем совершенствовании управления в сфере поощрения экспорта и инвестиций».

Следует также отметить, что при Министерстве Экономики Азербайджанской Республики было создано Агентство содействия экспорту и инвестициям Азербайджанской Республики «AZPROMO» – со статусом публичного юридического лица. С созданием агентства планируется достичь следующих целей. Инвестиционно-деловой климат в стране должен быть улучшен, следует увеличить экспорт ненефтяной продукции и привлечь новые инвестиции в экономику страны, усовершенствовать систему регулирования деятельности по поощрению экспорта и инвестиций, система управления в этой сфере должна быть адаптирована к современным требованиям, далее должны быть сформированы механизмы поддержки экспортеров и инвесторов, а также следует повысить эффективность предоставляемых услуг и усилить правовую поддержку экспортеров и инвесторов [3].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

На фоне растущих угроз продовольственной безопасности в глобальном масштабе в нашей стране принимаются решения, соответствующие новым условиям. Прежде всего, необходимо повысить роль государства в регулировании продовольственного рынка страны. В связи с этим 30 декабря 2022 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал Закон Азербайджанской Республики о внесении изменений в Закон Азербайджанской Республики «О защите прав потребителей» принятым Законом «О защите прав потребителей». В этот Закон добавлена глава V под названием «Продовольственная безопасность населения». Согласно данной главе, государственное регулирование продовольственного рынка прилагаемой новой главы, следует принять ряд необходимых мер, связанных с обеспечением продовольственной безопасности населения.

Продовольственный баланс должен составляться ежегодно органом (учреждением), определяемым соответствующим органом исполнительной власти, в порядке, определяемом органом (учреждением), определяемым соответствующим органом исполнительной власти.

Сведения о производстве (поставках) сельскохозяйственной продукции фермерами и поставщиками для составления продовольственного баланса раз в год, а ежемесячная информация о теплицах, где выращивается эта продукция, холодильных складах, где она хранится, и элеваторах зерна до 10-го числа следующего месяца соответствующий орган (учреждением), определяемый органом исполнительной власти, должен быть включен в эту систему в установленной форме в информационной системе.

Согласно письменному запросу органа, определяемого соответствующим органом исполнительной власти, о составлении продовольственного баланса, предоставляемому один раз в год, сведения о продукции, определенной в порядке, определяемом органом (учреждением), соответствующего органа исполнительной власти, субъекты, осуществляющие деятельность в сфере производства, переработки, хранения, импорта, экспорта и реализации продовольственных товаров, обязаны представить их в течении 15 рабочих дней.

Согласно закону, государственное регулирование продовольственного рынка осуществляется экономическими средствами и предусматривает:

- Стимулирование производства пищевой продукции, нормализация и сертификация минимизация показателей качества;
- Учет и регулирование деятельности в пищевой цепи;
- Развитие свободной конкуренции на продовольственном рынке, недопущение недобросовестной конкуренции и защита прав и интересов отечественных производителей;

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

- Контроль за минимальным качеством и безопасностью пищевых продуктов от производителя до доставки потребителям;

- Финансирование разработки и реализации продовольственных программ с привлечением иностранных инвестиций [5].

Для осуществления государственного регулирования внешнеэкономической деятельности агропромышленного комплекса используются различные средства, формы и методы внешнеэкономической политики, которые делятся на две группы – административно-хозяйственная группа. Одни исследователи выделяют юридическую группу, другие отмечают, что законодательная база законодательного регулирования направлена на ее создание.

Механизм государственного регулирования внешнеэкономической деятельности состоит из нескольких структурных элементов (экономических, административных, правовых), представленных на всех уровнях. Для обеспечения последовательности действий и интересов субъектов внешнеэкономической деятельности все компоненты механизма должны взаимодействовать на всех уровнях управления.

Отдельные регионы страны имеют различный экономический потенциал для развития внешнеэкономической деятельности. Поэтому ее формирование должно осуществляться на основе региональных приоритетов с учетом экономических, климатических, ресурсных, инновационных и инвестиционных особенностей территории. Повысить роль региона в международной торговле невозможно без эффективного механизма государственного регулирования. В связи с этим основные функции по созданию благоприятной внешнеэкономической среды должны лежать на региональных органах власти и субъектах внешнеэкономической деятельности. Экономический механизм содержит инструменты регулирования экономических процессов, развивающихся во внешнеэкономической сфере, связанных с реализацией экономических интересов всех уровней. Это определяется системой показателей эффективности внешнеэкономической деятельности. Механизм управления представляет собой направляющее воздействие органов государственной власти на внешнеэкономическую деятельность через систему административных рычагов и призван обеспечить единство интересов при осуществлении внешнеэкономической деятельности.

Правовой механизм определяет деятельность правовых институтов, направленных на защиту интересов субъектов рынка посредством законодательных инструментов [11].

Необходимы экономические регуляторы для стимулирования развития внешнеэкономической деятельности сельхозпроизводителей. Это должно выражаться в формировании инфраструктуры внешнеэкономической деятельности, предоставлении экспортных субсидий, льготных кредитов и налоговых льгот. При обеспечении развития сельского хозяйства необходимо делать упор на создание экономических регуляторов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Принимаются меры поддержки, обусловленные уникальной спецификой аграрного сектора, а также природными ресурсами и экономическими возможностями стран. В то же время любые потрясения и неопределенности в экономических системах обуславливают введение новых мер поддержки аграрных рынков, меняются инструменты политики многих стран.

При анализе мировых тенденций на агропродовольственных рынках выясняется, что подобные изменения политики являются исторической закономерностью, обусловленной необходимостью, вызванной средой, формируемой под влиянием определенных условий.

Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) и Продовольственная и сельскохозяйственная организация (ФАО) готовят прогнозы развития сельского хозяйства по секторам и регионам на следующее десятилетие, в то время как текущая аграрная политика будет продолжаться. Такие прогнозы считаются основой для обоснования будущих изменений политики государств.

В целом политика, направленная на поиск путей выхода из кризиса в краткосрочной перспективе, должна обеспечить устойчивое развитие аграрного сектора в долгосрочной перспективе, охватить вопросы обеспечения продовольственной безопасности и повышения доходов в сельской местности.

В докладе о тенденциях и проблемах, подготовленном ФАО, были проанализированы существующие тенденции, связанные с развитием сельского хозяйства, и сформулированы основные задачи, направленные на будущее. Эти проблемы в основном связаны с продовольственной стабильностью и доступностью, доступностью и использованием продовольствия и устранением систематических трудностей [12].

Продовольственные системы характеризуются сосуществованием современных и традиционных каналов снабжения. Однако во многих регионах эти системы меняются, поскольку глобальные цепочки поставок и системы распределения, такие как супермаркеты, становятся масштабами.

Поскольку проблемы, стоящие перед продовольствием и сельским хозяйством, взаимосвязаны, для их решения необходимо применять целостные политические подходы на национальном и международном уровнях. ФАО придерживается мнения о том, что разработка таких подходов будет непростой задачей с учетом недостатков в предыдущих мероприятиях по выработке политики, характерных для данного сектора, и в механизмах глобального и национального управления, в системах регулирования, а также в области контроля и подотчетности.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDİT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

Согласно исследованию, проведенным ФАО, глобально интегрированные производственные процессы принесли странам много преимуществ. Но их регулирование и необходимость ориентировать их на более справедливые и устойчивые результаты ставят новые задачи.

По мнению ОЭСР, три основные задачи развития сельского хозяйства – накормить растущее население, обеспечить фермерам средства к существованию и защитить окружающую среду – должны решаться сообща для достижения устойчивого прогресса в любой из них. Но добиться прогресса по этой «тройной проблеме» сложно, так как инициативы в одной области могут привести к непредсказуемым последствиям в другой.

Повышение производительности фермерских хозяйств может привести к росту доходов в сельском хозяйстве. Потребителям может быть предоставлено больше продуктов питания по более низким ценам. В некоторых случаях давление на окружающую среду может быть снижено. Однако политика повышения экологической устойчивости сельского хозяйства может привести к росту издержек для фермеров и привести к росту цен для потребителей. Учитывая масштабы и сложность этих трудностей, директивным органам, возможно, необходимо будет опробовать новые решения для выработки комплекса политических решений в интересах всех.

По-видимому, в разные периоды в разных экономиках применялись разные политические меры, а также были сделаны определенные улучшения и реформы в соответствии с уникальными вызовами каждой эпохи. Однако в любом случае ни современные вызовы, ни исторически сложившиеся подходы не предполагают обеспечения развития в аграрном секторе без роли государства. Хотя подходы различаются, главная цель, стоящая перед всеми правительствами, заключается в достижении устойчивого развития сельскохозяйственного сектора. Это обеспечение продовольственной безопасности. Она заключается в обеспечении улучшения благосостояния населения и повышении рентабельности.

Мы считаем, что страны мира, в том числе Азербайджан, должны при разработке краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных стратегий развития, связанных с аграрным сектором, уделять внимание формированию соответствующих политических инструментов и механизмов в свете указанных проблем, определенных международными организациями. Также проведение международных анализов и выявление глобальных вызовов на сельскохозяйственном рынке имеет большое значение с точки зрения обеспечения работоспособности рыночных систем государств, определения потребностей в развитии и направлений совершенствования регулирования рынка.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 93-105.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 93-105.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 93-105.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Азербайджанской Республики о дополнительных мерах в области совершенствования функционирования рынка сельскохозяйственной и пищевой продукции от 16 января 2014г. <https://prezident.az/az/articles/view/10812>

2. Стратегическая дорожная карта по производству и переработке сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республики, 2016. <https://mida.gov.az/documents/>

3. Указ Президента Азербайджанской Республики «О дальнейшем совершенствовании управления в сфере поощрения экспорта и инвестиций» от 28 декабря 2018, №451. <https://e-qanun.az/framework/42098>

4. «Повышение уровня самообеспеченности пшеницей». Указ Президента Азербайджанской Республики. 19 июля 2022 года.

5. Закон Азербайджанской Республики о внесении изменений в ряд законов Азербайджанской Республики. 30 декабря 2022 года, №789-VI QD. <https://e-qanun.az/framework/53587>

6. Аббасов В.Х. Финансовые механизмы регулирования рынка продуктов питания и пищевых продуктов // Баку: Аудит, 2021. №4, с.47-59.

7. Продовольственные балансы Азербайджана. ГКС, Статистический сборник 2024 г. «ООО AZMEGO GROUP, Баку, 2024, 142 стр.

8. Гулиев Э.А. Аграрная экономика. Учебник для вузов /Э.А.Гулиев – Баку: «Издательство Кооперация», 2015г., 320с.

9. Мустафаева Р.Р. Аграрная экономика. Учебник для вузов /Мустафаева Р.Р., А.Н.Хатамов, М.Х.Гасанова, Ф.В.Сулейманов: - Баку: Мутарджим – 2022г.- 304с.

10. Вартанова М.Л. Государственное регулирование продовольственного рынка региона // - Москва: Продовольственная политика и безопасность. Международный научно-практический журнал, 2017. Том 4, №4, - с. 141-148.

11. Кандакова Г.В. Совершенствование структуры механизма государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в АПК / Г.В.Кандаков, В.Б.Малицкая, Е.Б.Фалькович [и др.] // Вестник Воронежского государственного аграрного университета, - Воронеж: - 2016. - №1, - с.193-200.

12. www.fao.org/worldfoodsituation/FoodPricesIndex/en/

Cavadzadə Xəyyam Natiq oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
E-mail: xayyam1984@mail.ru

© Cavadzadə X.N., 2024

AQRAR-ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – aqrar-ərzaq bazarının xarakteri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi imkanlarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodologiyası – aqrar-ərzaq bazarının tənzimlənməsində normativ-hüquqi sənədlər əsasında ümumiləşdirmə, müqayisəli analiz, statistik analiz və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – məqalədə irəli sürülən ideyalar və əldə olunan nəticələr aqrar-ərzaq bazarının tənzimlənməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasında kənd təsərrüfatı istehsalçılarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili, istehsal və istehlak arasındakı mövcud fərqlərin müəyyən edilməsi, dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud problemlərin həlli ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – aqrar-ərzaq bazarının tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən iqtisadi mexanizmlərin səmərəli istifadəsi, mövcud potensial imkanların müəyyən edilməsi, eləcə də aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakının optimallaşdırılması ilə bağlı təkliflərdən ibarətdir.

Açar sözlər: aqrar-ərzaq bazarı, özünütəminatmə, qida təhlükəsizliyi, bazar mexanizmləri, xarici ticarət, dövlət tənzimlənməsi.

Khayyam Natig Javadzade,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
E-mail: xayyam1984@mail.ru
© *Kh.N.Javadzade, 2024*

IMPROVEMENT OF AGRICULTURE MARKET REGULATORY MECHANISMS

A B S T R A C T

The purpose of the research – taking into account the nature and characteristics of the agro-food market, determining the possibilities of improving its regulation mechanisms.

The methodology of the research – generalization, comparative analysis, statistical analysis, systematic approach methods were used in the process of studying legal documents in the field of regulation the agro-food market.

The practical importance of the research – the ideas presented in the article, the obtained results can be used in the regulation of the agro-food market.

The results of the research – proposals were put forward regarding the effective organization of agricultural producers in the formation of the agro-food market, the anticipation of the existing differences between production and consumption, the improvement of state regulation mechanisms and the solution of the existing problems in the field of food safety.

The originality and scientific novelty of the research – consists of proposals on the effective use of economic mechanisms that are basis of the regulation of the agro-food market and the determination of existing potential opportunities, as well as the optimization of the production and consumption of agro-food products.

Keywords: agro-food market, self-sufficiency, food security, market mechanisms, foreign trade, state regulation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
28.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
29.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 13.12.2024

Дата поступления статьи в
редакцию: 28.10.2024
Отправлено на повторную
обработку: 29.11.2024
Принято к печати: 13.12.2024

The date of the admission of the article to the
editorial office: 28.10.2024
Send for reprocessing: 29.11.2024
Accepted for publication: 13.12.2024

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.10

Bəbişov Sənan Söhrab oğlu,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: sinansohrab7@gmail.com
© Bəbişov S.S., 2024

UOT: 339.564
JEL: F14, O24

İXRAC POTENSIALININ İQTİSADI İNKİŞAFDA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - ixrac potensialını formalaşdıran faktorları təhlil etmək, onların iqtisadi inkişafa təsirini araşdırmaq və bu potensialın artırılması üçün tövsiyələr təqdim etmək.

Tədqiqatın metodologiyası - məqalədə İxrac Potensialı İndeksi (EPI) və Məhsul Diversifikasiyası Göstəricisi (PDI) kimi beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş metodologiyalardan istifadə olunmuşdur. Müxtəlif ölkələrdən və regionlardan toplanan statistik məlumatlar və elmi mənbələr əsasında təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - bu tədqiqatın nəticələri iqtisadi siyasətçilər, ixracatçılar və elmi tədqiqatçılar üçün praktiki dəyər kəsb edir. Təklif olunan yanaşmalar region iqtisadiyyatlarının ixracyönümlü inkişafını stimullaşdırmağa kömək edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - araşdırmalar göstərir ki, müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində ixrac potensialının artırılması ölkələrin iqtisadi dayanıqlığını gücləndirir. Daxili faktorların optimallaşdırılması və xarici faktorların təsirlərinin azaldılması milli iqtisadiyyatların qlobal bazarlarda mövqelərini yaxşılaşdırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bu məqalədə təqdim olunan yanaşmalar region iqtisadiyyatlarının ixrac potensialını təhlil etmək və bu potensialı artırmaq üçün sistemli yanaşmanı əhatə edir. Xüsusilə, daxili və xarici faktorların təsir mexanizmlərinin təhlili mövzuya elmi yenilik qatır.

Açar sözlər: ixrac potensialı, iqtisadi inkişaf, İxrac Potensialı İndeksi, Məhsul Diversifikasiyası Göstəricisi, region iqtisadiyyatı, strateji inkişaf.

G İ R İ Ş

Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi (ITC) ixracın təşviqi səylərini daha səmərəli həyata keçirmək üçün məhsul və bazar seçimində dəstək göstərən bir metod – ixrac potensialının qiymətləndirilməsi texnikasını hazırlamışdır. Bu metod geniş ticarət və bazara çıxış məlumatlarından istifadə etməklə əhəmiyyətli ixrac potensialına və diversifikasiya imkanlarına malik məhsulları müəyyən edir.

İxrac Potensial Göstəricisi (EPI) ölkələrin mövcud ixrac sənayələrini dəstəkləyir, yeni və ya mövcud hədəf bazarlarda ixrac həcmi artırmağa imkan yaradır. Bu göstərici, ixracatçı

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

ölkənin qlobal miqyasda rəqabətədavamlı olduğu və müəyyən bazarlarda ixrac uğuru üçün yüksək potensiala malik məhsulları müəyyən etməyə yönəlib.

Məhsul Diversifikasiyası Göstəricisi (PDI) isə ölkələrə mövcud və ya yeni hədəf bazarlarda əlverişli tələb şərtlərinə uyğun yeni ixrac sahələrinə genişlənməkdə kömək edir. Bu sistem, hazırda ixrac olunmayan, lakin ölkənin mövcud ixrac səbətinə və digər oxşar ölkələrin ixrac təcrübəsinə əsasən mümkün görünən məhsulları aşkar edir.

Araşdırmalar göstərir ki, region iqtisadiyyatı müasir ixracyönümlü istehsalın inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Regionda müxtəlif sənaye istehsalı müəssisələri mövcuddur və onların çoxu yüksək əlavə dəyərə malik məhsul istehsalına yönəlmiş emal sənayesində fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, region elmi-texniki parkları, xüsusi iqtisadi zonaları və innovativ yönümlü infrastrukturunu ilə fərqlənir. İxracyönümlü istehsalın inkişafı üçün bütün zəruri resurslar – iqtisadi fəal əhali, material və xammal ehtiyatları da regionda mövcuddur.

İxrac potensialının qiymətləndirilməsi, ideal şərtlərdə ticarət potensialının təchizat səmərəliliyi, ticarətin asanlaşdırılması və ümumi bazar tələbi kimi elementlərin analizi əsasında həyata keçirilir. Ölkənin cari məhsul istehsalı qabiliyyəti **İqtisadi Mürəkkəbli İndeksi** ilə ölçülür, yeni məhsullara genişlənmə qabiliyyəti isə Hausmann və Hidalgo-nun məhsul məkanı konsepsiyasına əsaslanan **Məhsulların Diversifikasiyası İndeksi** ilə qiymətləndirilir.

EPI, ölkənin hazırda ixrac etdiyi məhsulları müəyyən edir və həmçinin xüsusi hədəf bazarlarda gələcək ixrac imkanlarını aşkar edir. Bu proses tələbin, təklifin və bazara giriş şərtlərinin təhlilinə əsaslanır. Təhlillər məhsul, ixrac edən ölkə və hədəf bazar səviyyəsində aparılır. Alınan nəticələr isə sektorların və ya regionların ixrac potensialını müəyyən etmək üçün ümumiləşdirilə bilər.

İxrac potensialının əhəmiyyəti və çətinliklər

Müasir qlobal iqtisadiyyatın inkişafında ixracyönümlü istehsal potensialının artırılması və bu potensialdan səmərəli istifadə edilməsi iqtisadi siyasətlərin strateji prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Rayon iqtisadiyyatının strukturunun təhlili göstərir ki, müasir ixrac potensialının formalaşdırılması üçün regionların geniş imkanları mövcuddur. Bu imkanlar, ilk növbədə, mövcud sənaye istehsal sahələrinin diversifikasiyası və yüksək əlavə dəyər yaradan məhsul istehsalına yönəldilməsi ilə əlaqələndirilir. Bununla yanaşı, bölgələrdə elmi-texniki parkların və xüsusi iqtisadi zonaların mövcudluğu, həmçinin innovativ texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş infrastrukturun inkişafı ixrac yönümlü iqtisadi artım üçün əlverişli zəmin yaradır.

İxrac potensialının qiymətləndirilməsi və onun inkişaf dinamikasının ölçülməsi məqsədilə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş müxtəlif metodologiyalar mövcuddur. Bunlardan biri **İxrac Potensialı İndeksi (EPI)** hesab olunur ki, bu da təklif və tələb komponentlərindən ibarətdir. Təklif komponenti, əsasən, ölkənin konkret məhsul üzrə dünya bazarındakı xüsusi çəkisinin proqnozlaşdırılması ilə bağlıdır. Bu göstərici, məhsulun ümumi ixracdakı payının digər ölkələrlə müqayisədə gözlənilən ÜDM-in artım tempinə vurulması ilə hesablanır. Belə yanaşma ixracın ümumi təklif gücündə nisbi artımını qiymətləndirməyə imkan verir. Əgər əmtənin idxalı ixracdan çoxdursa, potensial təkrar ixrac göstəricilərinə müvafiq düzəlişlər edilir ki, bu da hesabatların dəqiqliyini təmin edir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

Tələb komponenti isə müəyyən məhsula olan bazar tələbatını və onun idxal imkanlarını proqnozlaşdırır. Bu göstəricilər adambaşına düşən ÜDM-in artımı, əhali artımı və sektor səviyyəsində gəlir elastikliyi kimi dəyişənlərə əsaslanır. Hədəf bazara məhsul ixracında tarif üstünlükləri və logistika məsafəsi kimi amillər də nəzərə alınır. İxrac potensialının daha effektiv şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün tələb və təklif komponentlərinin uyğunlaşdırılması zəruridir [3, səh. 78-84].

Müasir qlobal iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi fonunda ixrac potensialı beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının effektivliyini artırmaq üçün mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi uğuru göstərir ki, ixrac potensialının strateji seçimi və onun əsasında qurulan iqtisadi siyasətlər dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas rol oynayır. Bu mənada, ixrac potensialının inkişafı təkcə iqtisadiyyatın gəlirliyini deyil, həm də ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədinə xidmət edir.

İxrac potensialını formalaşdıran amillərin təsnifatı və təhlili göstərir ki, bu faktorlar iki əsas qrupa bölünür: **daxili** və **xarici**.

- **Daxili faktorlar** müəssisənin daxilində baş verən proseslərlə, o cümlədən istehsalatın modernləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və iqtisadi potensialın artırılması ilə bağlıdır. Bu faktorlar, eyni zamanda, dövlətin şirkətlərə dəstək və stimullaşdırıcı mexanizmləri ilə də əlaqədardır.

- **Xarici faktorlar** isə dövlətin iqtisadi siyasətindən, beynəlxalq ticarət mühitindən və digər xarici təsirlərin nəticələrindən asılıdır. Buraya rəqiblərin fəaliyyəti, xarici bazarların tələbatı və beynəlxalq ticarət qaydaları daxildir.

Bu təsnifatın daha da detallandırılması məqsədilə daxili və xarici faktorlar **mikro** və **makro** səviyyələrdə təhlil edilir. Mikro səviyyədə daxili faktorlar təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərən elementlərdən, məsələn, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və məhsulun keyfiyyətinin artırılmasından ibarətdir. Xarici faktorlar isə əsasən dövlət siyasəti və bazar şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Makro səviyyədə isə beynəlxalq ticarət münasibətləri, tərəfdaş ölkələrin iqtisadi vəziyyəti və qlobal bazar tendensiyaları nəzərə alınır.

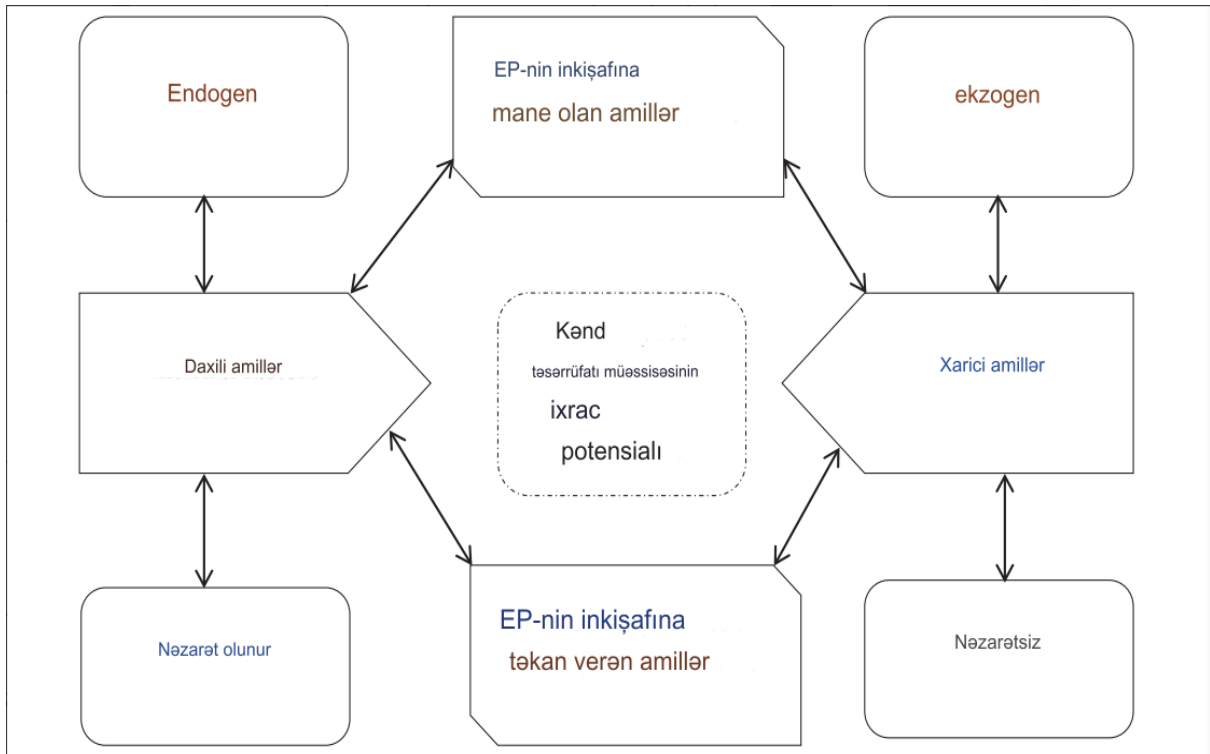
Olqa Homenyuk və digər tədqiqatçıların yanaşmalarına görə, ixrac potensialını artırmaq üçün müəssisələr həm daxili struktur islahatlarını həyata keçirməli, həm də xarici bazarlarda mövqelərini möhkəmləndirməlidirlər. Xarici bazarların tələbatı, habelə bazar qüvvələrinin dinamikası ixrac strategiyasının hazırlanmasında əsas amillərdən biri kimi qəbul edilir. Bu yanaşma göstərir ki, yalnız daxili resursların səfərbər edilməsi kifayət deyil, eyni zamanda, beynəlxalq bazarların tələblərinə uyğunlaşma və rəqabətə davamlı məhsulların hazırlanması vacibdir [8, səh. 78-84].

İxrac potensialının inkişafı yalnız mövcud resursların səmərəli istifadəsini deyil, həm də ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını artıran strateji mexanizmlərin tətbiqini tələb edir. İxrac potensialı dinamik bir göstərici olmaqla, onun inkişafı müxtəlif iqtisadi, texnoloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Bu səbəbdən, hər bir ölkənin ixrac siyasəti təkcə qısa müddətli iqtisadi məqsədlərə deyil, uzunmüddətli strateji hədəflərə əsaslanmalıdır. Bu yanaşma beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının effektivliyini artırmaqla yanaşı, ölkənin qlobal iqtisadi inteqrasiyada mövqeyini gücləndirir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

Beləliklə, ixrac potensialının nəzəri və praktiki əsaslarının öyrənilməsi yalnız iqtisadçıların deyil, həm də dövlət siyasəti formalaşdıran qurumların diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu yanaşma iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq bazarlardakı mövqelərini möhkəmləndirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir.

Şəkil 1.

Mənbə: Lavriv, I., 2016.

İxrac potensialına təsir edən amillərin təsnifatı

Şəkil kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ixrac potensialının inkişafına təsir edən amilləri və onların təsnifatını sistemativ şəkildə əks etdirir. Təqdim olunan struktur bu amilləri **endogen** (daxili) və **ekzogen** (xarici) olaraq iki əsas qrupa bölür və onların təsir mexanizmlərini dərin təhlil etməyə imkan yaradır. Həmçinin, bu təsnifat amillərin ixrac potensialına mənfi və ya müsbət təsir gücünü nəzərə almaqla tədqiq edilir.

1. Endogen və daxili amillər:

Endogen, yəni daxili amillər birbaşa təşkilat və ya müəssisənin daxilində formalaşan və idarə olunan faktorları təmsil edir. Bu amillər müəssisənin mövcud resursları, fəaliyyət strategiyaları və idarəetmə mexanizmləri ilə əlaqədardır. Endogen amillərin əhəmiyyəti onların nəzarət oluna bilməsi və müvafiq müdaxilələrlə optimallaşdırıla bilməsidir. Daxili amillərə aşağıdakılar daxildir:

- **Maliyyə və istehsal resursları:** istehsal gücü, texnologiyalar və maddi-texniki baza.
- **İdarəetmə və strategiya:** effektiv idarəetmə sistemlərinin qurulması və innovasiya tətbiqləri.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

- **İnsan kapitalı:** işçi heyətinin peşəkarlığı və onların məhsuldarlığı.

Daxili amillərin düzgün şəkildə idarə edilməsi müəssisənin ixrac potensialına müsbət təsir göstərərək, onun rəqabət qabiliyyətini artırır.

2. Ekzogen və xarici amillər:

Ekzogen, yəni xarici amillər müəssisənin fəaliyyət sahəsindən kənarında formalaşır və çox zaman birbaşa nəzarət oluna bilmir. Bu amillər xarici mühitdən qaynaqlanır və daha çox qlobal, regional və milli iqtisadi trendlərdən asılıdır. Ekzogen amillər arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- **Dövlət siyasəti:** tariflər, ixrac stimullaşdırma mexanizmləri və iqtisadi dəstək proqramları.

- **Beynəlxalq bazar tendensiyaları:** qlobal ticarət tələbləri, logistika şərtləri və istehlakçı davranışları.

- **Rəqabət mühiti:** rəqib şirkətlərin fəaliyyətləri və bazar üstünlükləri.

Xarici amillər nəzarətdən kənarında olsa da, onların təsirlərini dəyərləndirmək və uyğun strategiyalarla mənfi təsirləri minimuma endirmək mümkündür. Bu baxımdan, müəssisənin xarici mühitlə uyğunlaşma qabiliyyəti strateji əhəmiyyət daşıyır.

3. Amillərin ixraca təsir mexanizmləri:

Şəkildə göstəriləyi kimi, daxili və xarici amillər ixrac potensialına iki fərqli istiqamətdə təsir göstərə bilər:

- **Mane olan amillər:** bu qrupda iqtisadiyyatın struktur problemləri, idarəetmədə qeyri-effektivlik, innovasiya çatışmazlığı və xarici rəqabət üstünlükləri ilə bağlı amillər yer alır. Məsələn, daxili infrastruktur çatışmazlığı və xarici bazar tələblərinə uyğunlaşma problemləri ixrac potensialının inkişafını ləngidə bilər.

- **Təkan verən amillər:** bu qrupda müsbət təsir yaradan faktorlar toplanmışdır. Məsələn, modern texnologiyaların tətbiqi, dövlət tərəfindən ixracatçıların stimullaşdırılması və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması kimi tədbirlər ixrac potensialını genişləndirir.

4. Nəzarət olunan və nəzarətsiz faktorlar:

Şəkildə amillər həm də nəzarət oluna bilməsinə görə iki qrupa bölünmüşdür:

- **Nəzarət olunan amillər:** bunlar daxili mühitə aid olub, müəssisənin strateji idarəetmə vasitəsilə təsir göstərə biləcəyi faktorlardır. Bu amillər arasında resursların səmərəli istifadəsi, istehsalın optimallaşdırılması və kadr hazırlığı əsas yer tutur.

- **Nəzarətsiz amillər:** bunlar əsasən xarici mühitdən qaynaqlanır və müəssisənin birbaşa müdaxilə edə bilmədiyi faktorlardır. Buraya beynəlxalq bazar şərtləri, qlobal iqtisadi tendensiyalar və xarici siyasət təsirləri daxildir.

5. Endogen və ekzogen amillərin qarşılıqlı əlaqəsi:

Endogen və ekzogen amillərin qarşılıqlı təsiri ixrac potensialının inkişafında mühüm rol oynayır. Məsələn, daxili amillərin gücləndirilməsi xarici təsirlərə qarşı dayanıqlılığı artırır, xarici bazar şərtlərinə uyğunlaşmanı asanlaşdırır və ixrac strategiyalarının effektivliyini yüksəldir. Eyni zamanda, xarici mühitdəki pozitiv dəyişikliklər daxili inkişaf üçün yeni imkanlar yarada bilər. Bu yanaşma göstərir ki, ixrac potensialının dayanıqlı inkişafı yalnız daxili amillərin optimallaşdırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Xarici təsirlərin təhlili və uyğun strategiyaların tətbiqi milli iqtisadiyyatın qlobal bazarlarda daha güclü mövqə qazanmasına imkan

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

verir. Şəkil bu qarşılıqlı təsirləri elmi əsaslarla vizual şəkildə təqdim edərək, ixrac potensialının analizi və idarə edilməsi üçün sistemli yanaşmanı vurğulayır.

Kiçik və orta müəssisələrin (KOM) xarici bazarlara çıxışı və ixrac fəaliyyətləri ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. İxracın genişləndirilməsi, xarici ödənişlərin artırılması və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi KOM-ların rolunu daha da ön plana çıxarır. Qloballaşma şəraitində KOM-lar yalnız yerli bazarlarla məhdudlaşmamalı, satışlarını artırmaq, istehsal proseslərini modernləşdirmək, innovativ məhsul və xidmətlər təqdim etməklə xarici bazarlara inteqrasiya etməlidirlər. Onların müasir bazar strategiyaları, texnoloji yeniliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti və təşkilati strukturlarının çevikliyi bu müəssisələri beynəlxalq iqtisadi rəqabətin əsas iştirakçılarna çevirir.

KOM-ların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyəti qazanması həm milli iqtisadiyyatın davamlılığı, həm də global iqtisadi inteqrasiyanın gücləndirilməsi üçün vacibdir. Bununla belə, maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu, zəif infrastruktur və mürəkkəb tənzimləmə prosedurları kimi amillər KOM-ların fəaliyyətini çətinləşdirir və onların beynəlxalq bazarlara daxil olmasını ləngidir ([2], səh. 11-14).

KOM-ların iqtisadi artım və innovasiyadakı rolu

KOM-lar innovasiya və iqtisadi artımın təşviqində əsas hərəkətverici qüvvələrdən biridir. Onların çevik strukturu və dəyişən bazar tələblərinə tez uyğunlaşmaq qabiliyyəti global bazarlarda fərqlənmələrini təmin edir. KOM-lar yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasında, müasir texnologiyaların tətbiqində və innovativ biznes modellərinin inkişafında böyük rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər KOM-lara yalnız yerli deyil, beynəlxalq bazarlarda da rəqabət üstünlüyü qazandırır. Nəticədə, KOM-lar ölkənin ixrac potensialını artırır və davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

KOM-lar həm də məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dünya Bankının məlumatlarına görə, KOM-lar bəzi ölkələrdə iş yerlərinin 70%-nə qədərini təmin edir ([4]). Onların fəaliyyəti müxtəlif sahələri - istehsal, kənd təsərrüfatı, xidmətlər və texnologiyaları - əhatə edir ki, bu da iqtisadiyyatın diversifikasiyasına şərait yaradır. Bundan əlavə, KOM-lar yoxsulluğun azaldılmasında və sosial sabitliyin gücləndirilməsində mühüm töhfə verir. Bu müəssisələr, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, geniş məşğulluq imkanları yaratmaq-la sosial-iqtisadi bərabərliyi təşviq edir.

Yerli inkişafda KOM-ların rolu

KOM-lar yerli iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar əsasən yerli resurslardan istifadə edir və yerli təchizatçılarla əməkdaşlıq edir, bu da regional iqtisadiyyatların inkişafına töhfə verir. Yerli bazanın dinamikasına dərinədən bələd olan KOM-lar məhsul və xidmətlərini müştərilərin xüsusi tələblərinə uyğunlaşdıraraq, həm yerli, həm də xarici bazarlarda rəqabət üstünlüyü əldə edir.

KOM-ların beynəlxalq dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi diversifikasiyanı gücləndirir. Bu müəssisələrin innovasiyaları və lokallaşdırılmış istehsal yanaşmaları, ölkələrin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, daxili iqtisadi sabitliyi də dəstəkləyir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

KOM-ların üzləşdiyi çətinliklər və həll yolları

KOM-ların beynəlxalq bazarlara çıxışını çətinləşdirən bir sıra amillər mövcuddur. Əsas problemlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- **Maliyyə resurslarına məhdud çıxış:** KOM-ların genişlənməsinə mane olan əsas faktorlardan biri, ucuz və əlçatan kredit imkanlarının məhdudluğu.

- **Zəif infrastruktur:** nəqliyyat və logistika imkanlarının zəifliyi, xarici bazarlara məhsul çıxışını məhdudlaşdırır.

- **Mürəkkəb tənzimləmə prosedurları:** bürokratik maneələr və uzun prosedurlar KOM-ların fəaliyyətini çətinləşdirir.

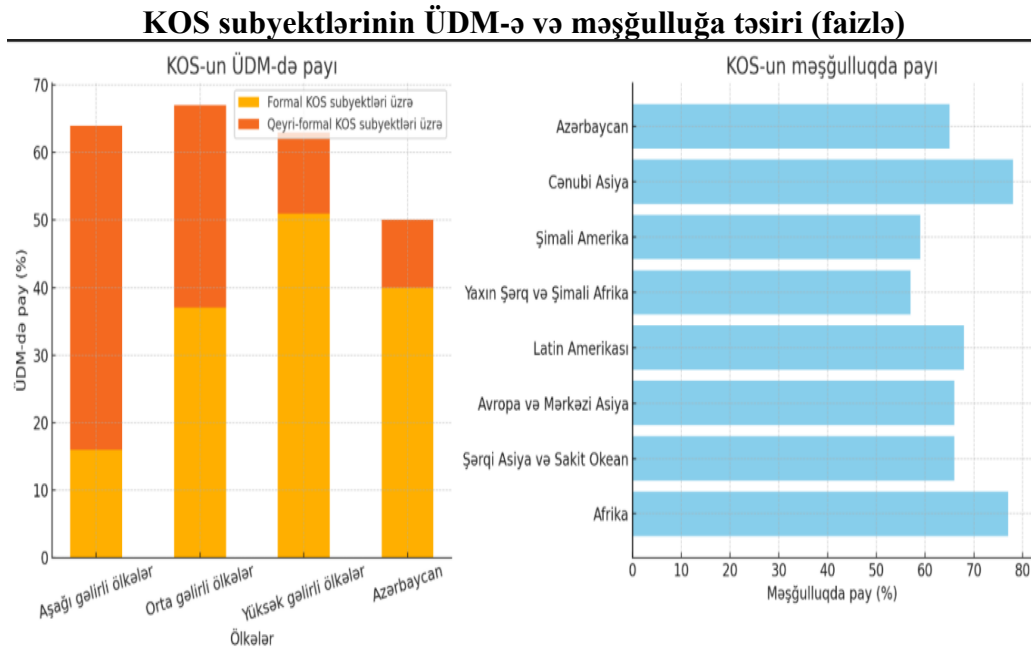
- **İnstitusional dəstəyin çatışmazlığı:** KOM-lar üçün təlim, maliyyə və texniki dəstək proqramlarının məhdudluğu onların inkişafını ləngidir.

Bu problemlərin həlli üçün hökumətlər, maliyyə institutları və digər maraqlı tərəflər birgə fəaliyyət göstərməlidir. KOM-ların maliyyə resurslarına çıxışını genişləndirmək, infrastrukturunu təkmilləşdirmək və hüquqi prosedurları sadələşdirmək bu müəssisələrin fəaliyyətini asanlaşdıracaq və onların beynəlxalq bazarlarda mövqelərini gücləndirəcək.

Beynəlxalq təcrübə və KOM-ların əhəmiyyəti

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr KOM-ların iqtisadi inkişafda oynadığı rolu yaxşı dəyərləndirir. Məsələn, Avropa İttifaqında KOM-lar bizneslərin 99%-ni təşkil edir və ÜDM-ə 60%-dən çox töhfə verir [4]. ABŞ-da da KOM-lar milli iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi tanınır və məşğulluğun böyük hissəsini təmin edir. Bu təcrübələr göstərir ki, KOM-ların inkişafını dəstəkləyən siyasətlər iqtisadi artım və sosial rifahın artırılması baxımından mühüm nəticələr verir.

Şəkil 2.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/> linkindəki məlumatlardan istifadə edərək müəllif tərəfdən düzəldirilmişdir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

Bu şəkildə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) müxtəlif ölkə qruplarında ÜDM-ə və məşğulluğa təsiri faiz göstəriciləri ilə verilmişdir. Şəkil KOS-un həm formal, həm də qeyri-formal sektorlarda oynadığı rolu əks etdirir və regionlar üzrə məşğulluqdakı payını göstərir. Azərbaycanın göstəriciləri də əlavə edilmişdir.

KOS-un ÜDM-dəki payı

Sol tərəfdəki qrafikdə KOS-un ölkələrin ümumi daxili məhsulundakı (ÜDM) payı müxtəlif gəlir səviyyəli ölkələr üzrə göstərilib:

Aşağı gəlirli ölkələr: ÜDM-də KOS-un ümumi payı 64%-dir. Bunun 48%-i qeyri-formal, 16%-i isə formal KOS subyektlərindən ibarətdir. Qeyri-formal sektorun yüksək faizi iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi şəkildə geniş yayıldığını göstərir.

Orta gəlirli ölkələr: burada KOS-un ÜDM-dəki payı 67%-dir. Qeyri-formal sektorun payı 30%, formal sektorun payı isə 37%-dir. Bu, orta gəlirli ölkələrdə formal sektorun əhəmiyyətinin artdığını göstərir.

Yüksək gəlirli ölkələr: ÜDM-də KOS-un payı 63%-dir. Bunun 51%-i formal sektora, 12%-i isə qeyri-formal sektora aiddir. Yüksək gəlirli ölkələrdə formal sektorun dominantlığı iqtisadi sistemlərin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan: Azərbaycanda KOS-un ÜDM-dəki payı təxminən 50%-dir. Bunun 40%-i formal, 10%-i isə qeyri-formal sektora aiddir. Bu göstərici, Azərbaycanın iqtisadiyyatında KOS-un mühüm rol oynadığını və formal sektorun daha çox dəstəkləndiyini göstərir.

KOS-un məşğulluqda payı

Sağ tərəfdəki qrafikdə KOS-un məşğulluqda oynadığı rol regionlar üzrə verilmişdir:

- **Afrika:** KOS məşğulluğun 77%-ni təmin edir, bu, yüksək qeyri-formal məşğulluqla bağlıdır.

- **Şərqi Asiya və Sakit Okean:** Məşğulluqda KOS-un payı 66%-dir, regionda həm qeyri-formal, həm də formal sektor mühüm rol oynayır.

- **Avropa və Mərkəzi Asiya:** Burada göstərici 66%-dir, bu isə daha çox formal məşğulluğa əsaslanır.

- **Latin Amerikası:** Regionda məşğulluğun 68%-i KOS tərəfindən təmin edilir.

- **Yaxın Şərq və Şimali Afrika:** Məşğulluqda KOS-un payı 57%-dir, bu, regionun spesifik iqtisadi strukturu ilə bağlıdır.

- **Şimali Amerika:** Məşğulluqda KOS-un payı 59%-dir, burada əsasən formal sektor üstünlük təşkil edir.

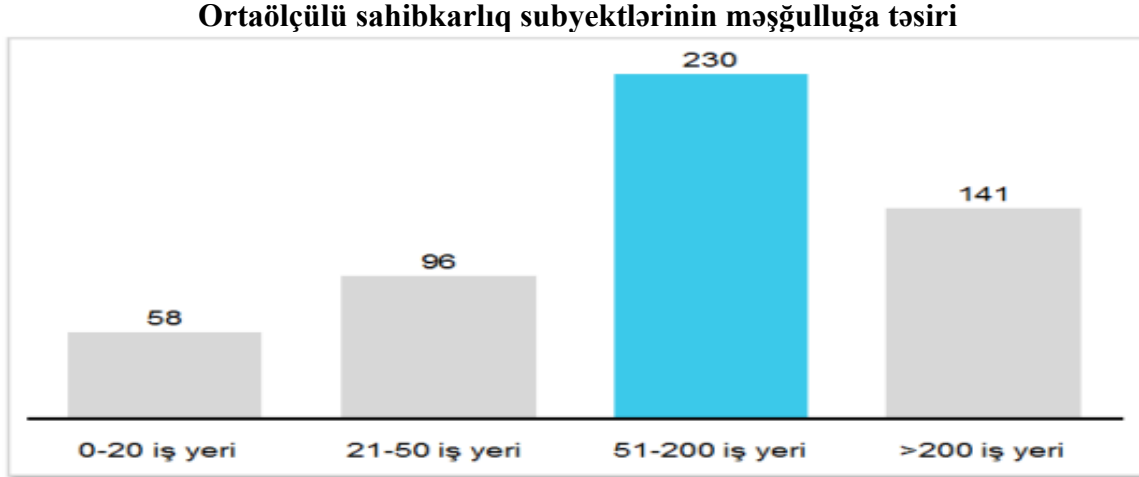
- **Cənubi Asiya:** Ən yüksək göstərici bu regionda müşahidə olunur - 78%.

- **Azərbaycan:** Azərbaycanda KOS-un məşğulluqda payı təxminən 65%-dir. Bu göstərici, Avropa və Mərkəzi Asiya regionuna yaxın olub, ölkədə KOS-un məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynadığını göstərir.

Orta ölçülü firmalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas məşğulluq mənbələridir. KOM sektorunda qlobal tendensiyalardan biri kiçik firmaların davamlılığını təmin etməklə onları orta müəssisə statusuna yüksəltmək cəhdidir. Məqsəd bu yanaşmadan istifadə edən müəssisələrin davamlılıq və rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərini artırmaqdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

Şəkil 3.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/> linkdəki məlumatlardan istifadə edərək müəllif tərəfdən düzəldirilmişdir.

Şəkil göstərir ki, ortaölçülü müəssisələr (51-200 iş yeri təmin edənlər) məşğulluğun ən böyük hissəsini təmin edir və ümumi iqtisadi inkişafda xüsusi rol oynayır. Bu, ortaölçülü müəssisələrin resurs səmərəliliyini və əməyin idarə olunmasında effektivliyini vurğulayır. Eyni zamanda, bu müəssisələrin daha çox sektoru əhatə etməsi və fərqli fəaliyyət sahələrində iştirak etməsi onların məşğulluq yaratmaqda lider mövqedə olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, 0-20 və 21-50 iş yeri təmin edən müəssisələr kiçik sahibkarlıq subyektləri kimi əsasən məhdud resurslarla fəaliyyət göstərir və onların təsiri nisbətən aşağıdır. Bununla belə, onlar yerli icmalarda iqtisadi fəaliyyətin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İri müəssisələr (>200 iş yeri) isə yüksək miqyaslı istehsal və xidmət sektoru üzrə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onların ümumi təsiri ortaölçülü müəssisələrdən daha aşağıdır. Bu, iri müəssisələrin say baxımından daha az olmasından irəli gəlir.

Kiçik və orta müəssisələr (KOM) müasir iqtisadiyyatın əsas hissəsi olaraq qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulur və iqtisadi inkişafa mühüm töhfə verir. Bununla belə, KOM-ların inkişafı bir sıra çətinliklərlə, əsasən də maliyyə resurslarına çıxışın məhdudluğu ilə üzləşir. Dövlətlər bu problemi həll etmək üçün zəmanət fondları yaratmalı, girovsuz maliyyələşdirmə üsullarını tətbiq etməli və risklərin sığortalanmasını təmin etməlidirlər. Bundan əlavə, KOM-ların qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası çoxmillətli şirkətlərin dəstəyi ilə genişləndirilir, bu isə istehsalın daha səmərəli təşkilinə imkan yaradır.

İxrac potensialı ölkələrin bazarlarını genişləndirməsi, gəlirlərini artırması və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etməsi üçün əsas rol oynayır. Lakin ixracın genişləndirilməsi bəzi maneələrlə qarşılaşır:

1) İnfrastruktur çatışmazlığı: zəif nəqliyyat və logistika sistemləri ixracın səmərəliliyinə mane olur və əməliyyat xərclərini artırır. Bu problemi həll etmək üçün nəqliyyat, rabitə və enerji şəbəkələrinə investisiya qoyulmalı və infrastrukturлар təkmilləşdirilməlidir.

2) Maliyyə resurslarına çıxış: KOM-lar istehsal, innovasiya və bazar genişləndirilməsi üçün kifayət qədər vəsaitə malik olmaya bilər. Bu problemi həll etmək üçün dövlətlər xüsusi maliyyələşdirmə proqramları yaratmalı və kredit zəmanətləri təmin etməlidir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

3) Tənzimləyici maneələr: qeyri-tarif tədbirləri və mürəkkəb bürokratik prosedurlar ixracatçılar üçün əlavə çətinliklər yaradır. Gömrük proseslərinin sadələşdirilməsi və ticarət qaydalarının uyğunlaşdırılması bu maneələri aradan qaldıra bilər.

4) Bazar biliklərinin çatışmazlığı: xarici bazarlar haqqında məlumatın olmaması ixrac strategiyalarının hazırlanmasını çətinləşdirir. İxracatçıların bazar araşdırmaları və məlumat mənbələrinə çıxışı təmin edilməlidir.

Bu problemlərin həlli üçün hökumətlər və ticarət təşkilatları KOM-ları dəstəkləməli, ticarəti asanlaşdırmalı və ixracatçılar üçün əlverişli biznes mühiti yaratmalıdır. Bu yanaşma, ölkələrin qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq və ixrac potensialını gücləndirmək üçün vacibdir.

Y E K U N

Məqalədə ixrac potensialının formalaşması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı nəzəri və praktiki məsələlər ətrafı şəkildə araşdırılmışdır. Müasir qlobal iqtisadiyyatın dərinləşməsi fonunda ixrac potensialının artırılması ölkələrin rəqabət üstünlüyünün qorunmasında və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Təhlillər göstərir ki, daxili və xarici faktorların qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin düzgün idarə edilməsi ixrac potensialının səmərəli istifadəsini artırmağa imkan yaradır.

Daxili faktorlar, məsələn, istehsalın modernləşdirilməsi, innovasiya və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır. Xarici faktorlar, o cümlədən dövlətin ixrac siyasəti və beynəlxalq ticarət mühiti milli iqtisadiyyatın qlobal bazarlarda mövqeyini gücləndirmək üçün vacibdir. İxrac potensialının inkişafı yalnız ölkənin iqtisadi gəlirlərini artırmaqla qalmır, eyni zamanda sosial rifaha və iqtisadi diversifikasiyaya töhfə verir.

Beləliklə, bu tədqiqat nəticəsində alınan məlumatlar və təklif olunan yanaşmalar iqtisadi siyasətçilər, müəssisələr və tədqiqatçılar üçün strateji istiqamətlər müəyyən etməkdə mühüm vasitələrdən biri kimi xidmət edə bilər. İxrac potensialının artırılması yalnız qlobal iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirmək üçün deyil, həm də ölkədaxili iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün əsaslı amildir.

Təkliflər

1. İqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi: yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalı təşviq olunmalı, sektor və region səviyyəsində prioritetlər müəyyənləşdirilməlidir. Kiçik və orta müəssisələrə (KOM) dəstək proqramları həyata keçirilməlidir.

2. İnfrastrukturun inkişafı: nəqliyyat və logistika şəbəkələri genişləndirilməli, müasirləşdirilməlidir. Gömrük prosedurları sadələşdirilərək xarici bazarlara çıxış asanlaşdırılmalıdır.

3. KOM-ların maliyyə resurslarına çıxışı: zəmanət fondu yaradılmalı və sərfəli kreditlər təqdim edilməlidir. Beynəlxalq bazar məlumatlarına çıxış artırılmalıdır.

4. Rəqabət qabiliyyətinin artırılması: məhsullar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalı və sertifikatlaşdırılmalıdır. Texnoloji innovasiyalarla istehsal səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

5. Yeni bazarların araşdırılması və diversifikasiya: yeni bazarlar müəyyən edilməli və uyğun strategiyalar hazırlanmalıdır. Beynəlxalq ticarət sərəngələrində iştirak üçün subsidiyalar təmin edilməlidir.

6. Təlim və maarifləndirmə: ixrac strategiyaları və beynəlxalq biznes idarəçiliyi üzrə təlimlər təşkil edilməlidir. İnsan kapitalının inkişafı üçün ixtisasartırma kursları tətbiq olunmalıdır.

7. Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı: birgə ixrac strategiyaları hazırlanmalı və icra edilməlidir. İxracı təşviq edən dövlət tənzimləmə mexanizmləri sadələşdirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Avkhadiev, F. N. (2016). Improving the sustainability of grain production (based on the materials of the Republic of Tatarstan). *Bulletin of Kazan State Agrarian University*, 4, 104–108.

2. Aydın, A. C., & Süygün, M. S. (2021). Küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracat sorunları: Mersin ilinde bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1411-1430.

3. Cheong, D., Decreux, Y., & Spies, J., 2018 (n.d.). Spotting export potential and implications for employment in developing countries. In STRENGTHEN Publication Series.

4. Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalized Economy. <https://www.oecd.org/mcm/EN-Communique-MCM-2020.pdf>

5. <https://data.worldbank.org/>

6. Imangalieva, A. K., Balashova, N. N. (2016). Grain production: state and problems. *Economics of Agricultural and Processing Enterprises*, 11, 11–14.

7. Kerimbek, G., Moldashbayeva, L., Jrauova, K., Satymbekova, K., Imanbaeva, Z. (2019). History and prospects of development of the stock exchange. *NEWS of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 1(323), 60-65. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.8>

8. Lavriv, I. (2016). The factors affecting the export potential and its formation under the conditions of integration. *Baltic journal of economic studies*, 2(2), 78-84.).

9. Mukhametgaliev, F. N., Sitdikova, L. F., Mukhametgalieva, F. F., Sadrieva, E. R., Avkhadiev, F. N. (2019). Trends in the formation of the current agrifood policy of Russia. *Studies on Russian Economic Development*, 30(2), 162–165. doi:10.1051/bioconf/20201700059

10. Mukhametgaliev, F., Sitdikova, L., Avkhadiev, F., Gainutdinov, I., Petrova, V. (2019). Problems of regional grain market development. In *Proceedings of the International Scientific-Practical Conference on Agriculture and Food Security: Technology, Innovation, Markets, Human Resources* (pp. 11–14). Kazan, Russia. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20201700059>

11. World Trade Organization (WTO). (2021). Trade and Development: Key Issues and Debates. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/td4_e.htm

Sanan Sohrab Babishov,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
E-mail: sinansohrab7@gmail.com
© S.S.Babishov, 2024

ASSESSMENT OF EXPORT POTENTIAL IN ECONOMIC DEVELOPMENT

A B S T R A C T

The purpose of the research is to analyze the factors shaping export potential, investigate their impact on economic development, and provide recommendations for enhancing this potential.

The methodology of the research - the article employs internationally recognized methodologies such as the Export Potential Index (EPI) and the Product Diversification Indicator (PDI). Analyses were conducted based on statistical data and scientific sources collected from various countries and regions.

The practical importance of the research - the results of this research hold practical value for policymakers, exporters, and scientific researchers. The proposed approaches can help stimulate export-oriented development of regional economies.

The results of the research - research indicates that enhancing export potential strengthens the economic resilience of countries in the context of modern economic integration. Optimizing internal factors and mitigating the impacts of external factors improve the global market positions of national economies.

The originality and scientific novelty of the research - the approaches presented in this article encompass a systematic framework for analyzing and enhancing the export potential of regional economies. In particular, the analysis of the impact mechanisms of internal and external factors brings scientific innovation to the topic.

Keywords: export potential, economic development, Export Potential Index, Product Diversification Indicator, regional economy, and strategic development.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 106-118.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 106-118.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 106-118.

Бабишов Санан Сохраб оглы,
докторант,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: sinansohrab7@gmail.com
© Бабишов С.С., 2024

ОЦЕНКА ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - анализ факторов, формирующих экспортный потенциал, изучение их влияния на экономическое развитие и предоставление рекомендаций по его повышению.

Методология исследования - в статье применяются международно признанные методологии, такие как Индекс Экспортного Потенциала (EPI) и Показатель Диверсификации Продукции (PDI). Анализы проводились на основе статистических данных и научных источников, собранных из различных стран и регионов.

Практическая значимость исследования - результаты данного исследования имеют практическую ценность для политиков, экспортеров и научных исследователей. Предложенные подходы могут способствовать стимулированию экспортно-ориентированного развития региональных экономик.

Результаты исследования - исследование показывает, что повышение экспортного потенциала укрепляет экономическую устойчивость стран в условиях современной экономической интеграции. Оптимизация внутренних факторов и снижение влияния внешних факторов улучшают позиции национальных экономик на глобальных рынках.

Оригинальность и научная новизна исследования - представленные в статье подходы охватывают системную структуру для анализа и повышения экспортного потенциала региональных экономик. В частности, анализ механизмов влияния внутренних и внешних факторов вносит научную новизну в данную тему.

Ключевые слова: экспортный потенциал, экономическое развитие, Индекс экспортного потенциала, Показатель диверсификации продукции, региональная экономика, стратегическое развитие.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
04.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
05.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 30.11.2024

Дата поступления статьи в
редакцию: 04.10.2024
Отправлено на повторную
обработку: 05.11.2024
Принято к печати: 30.11.2024

The date of the admission of the article to the
editorial office: 04.10.2024
Send for reprocessing: 05.11.2024
Accepted for publication: 30.11.2024

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.11

Munavvar Vugar Hasanli,

Ph.D. Student,

Azerbaijan State University of Economics (UNEC),

E-mail: munavvar.hasanli@unec.edu.az

© M.V.Hasanli, 2024

UDC: 37.01:37.02

JEL: I21, I28, O15

STRUCTURAL AND FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS AS AN ORGANIZATIONAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM

A B S T R A C T

The purpose of the research is to explore structural and functional transformations as foundational organizational mechanisms for enhancing the effectiveness and adaptability of the education system.

The methodology of the research - the study employs a mixed-methods approach, combining qualitative analysis of organizational frameworks and quantitative evaluation of educational outcomes to assess the impact of structural and functional transformations on the development of the education system.

The practical importance of research lies in providing actionable strategies and organizational models to enhance the effectiveness, adaptability, and quality of education systems in response to evolving societal and technological demands.

The results of the research - the study identifies key structural and functional transformations that improve organizational efficiency, foster innovation, and enhance the quality and accessibility of education systems, aligning them with contemporary societal and technological needs.

The originality and scientific novelty of the research - the study introduces a novel framework for integrating structural and functional transformations within educational systems, emphasizing innovative strategies to address modern challenges and improve institutional adaptability and effectiveness.

Keywords: structural and functional transformations, education system development, organizational basis, institutional adaptability.

INTRODUCTION

The education system forms the bedrock on which progress in any society rests; it molds future skills, knowledge, and values. Traditional systems of education have usually found themselves ill-equipped to handle the rapid technological modernization, globalization, and evolving societal needs. For these reasons, structural and functional transformation in the education system is increasingly necessary to ensure relevance, inclusiveness, and effectiveness of education.

Education systems worldwide face unprecedented challenges that demand systemic changes. The rise of digital technology, shifts in labor market demands, and the increasing need for critical thinking and creativity among students have rendered traditional educational models insufficient. Outdated curricula, rigid institutional structures, and teacher-centered methodologies often hinder students' ability to thrive in a knowledge-driven economy. Further, socio-economic inequalities further increase the disparities in accessing education and its outcomes, which demand urgent reforms in bridging the gap and promoting opportunities for all. In addition to these external pressures, there is also stagnation arising from inefficiencies within the systems. Inefficiency at the administrative level, resistance to change, and too little teacher training are some other factors that hinder the adaptability of schools and universities. Structural and functional changes provide a means of surmounting these problems so that the education system becomes flexible, innovative, and relevant to the needs of modern society.

Structural transformation in education would imply changes in how education is organized, governed, and institutionally framed. This could also mean altering the physical and administrative infrastructure, decentralizing decision-making processes, and integrating new agents such as private organizations or community groups. Examples can be found in the introduction of public-private partnerships or changes in the organization of school districts.

On the other hand, functional transformation refers to changes in the methods, practices, and content of education. It includes curriculum reforms, the use of new teaching methodologies, and the integration of technology into the learning process. Functional transformation concerns the "how" of education-how students learn, how teachers teach, and how assessments are conducted. Examples include project-based learning, hybrid classrooms, and competency-based assessments to foster deeper understanding and practical skills among learners. Combined, structural and functional changes represent a holistic approach to reimagining education in both its foundation and execution. Institutional frameworks should be reimagined and innovative practices taken up so that education systems start meeting the demands of the 21st century.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

Structural and functional transformations are, therefore, needed for meeting the multi-faceted challenges that education systems face today. Among the serious challenges that education faces nowadays is integrating digital technologies into education. While digital tools bring tremendous potential to improve learning, their implementation requires serious structural changes in infrastructure and teacher training. Functional transformations, like integrating digital literacy into the curriculum, are equally needed to make students able to navigate and make full use of these technologies.

Another significant challenge is that learners and their needs are becoming more diversified. Globalization brings more cultural and linguistic diversity to classrooms, creating an emergent need for functional changes, such as pedagogies of inclusion or differentiated instruction. For an inclusive environment where all learners thrive, structural reforms of policy support for multilingual education are also important.

The COVID-19 pandemic underlined how fragile the traditional education system was, highlighting the importance of adaptability and resilience. Indeed, many schools and universities could not adapt to online learning due to poor infrastructure and unprepared teachers. The experience thus indicated an urgent need for structural investments in digital infrastructure and functional shifts toward blended learning models.

Moreover, the role of education has changed with societal expectations. Besides academic excellence, stakeholders also expect soft skills in students, such as communication, teamwork, and problem-solving. This therefore calls for functional changes in teaching methodologies, shifting from rote memorization to experiential and collaborative learning. Meanwhile, structural reforms should ensure that the methodologies are supported with appropriate resources and policies. Realizing that education is a dynamic, sensitive field, the research will be informed by a multidisciplinary approach that draws insights from pedagogy, sociology, economics, and technology. For such complex challenges to be overcome, structural and functional transformations are indispensable in modern education systems. These changes redefine the very foundations of organization and the practices of education to meet the demands of a rapidly changing world.

Mechanisms and Processes of Transformation

Transforming the education system to meet contemporary demands requires a multidimensional approach encompassing both structural changes and functional adaptations. Structural transformations involve institutional reforms and governance model overhauls, creating a framework that supports innovation and inclusivity. Simultaneously, functional adaptations focus on updating curricula, modernizing teaching methodologies, and integrating digital technologies to enhance learning outcomes.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

Table 1.

Key Aspects of Structural and Functional Transformations in the Education System

Aspect	Structural Transformation	Functional Transformation
Definition	Changes in the organizational structure, governance, and institutional frameworks of the education system.	Changes in the methods of teaching, curriculum design, and integration of technology in education.
Main Focus	Institutional reforms, decentralization, and governance models.	Curriculum updates, teaching methodologies, and technological advancements in education.
Impact on Accessibility	Promotes equity and inclusivity by decentralizing governance and reallocating resources.	Ensures that diverse learning needs are met through flexible and adaptive teaching methods.
Example	Decentralized education governance in countries like India and decentralized management in regional education systems.	Integration of digital tools in classrooms and modernized curricula in Finland.
Role of Technology	Supports administrative functions such as student management systems, resource allocation, and school monitoring.	Facilitates interactive learning, access to resources, and the development of digital literacy among students.
Teacher Training and Development	Reforms in teacher recruitment, professional development programs, and changes in the hierarchical structure of educational institutions.	Training teachers to incorporate new teaching methods, including project-based learning and use of technology in teaching.
Challenges	Resistance to changes in governance structures and the reluctance to implement new models of administration.	Unequal access to technology, need for teacher retraining, and resistance to new pedagogical methods.
Strategic Recommendations	Engage stakeholders in decision-making, prioritize capacity-building, and invest in infrastructure.	Focus on continuous professional development, ensure technology access for all, and customize the curriculum to suit local needs.
Long-Term Goals	To create a more flexible, responsive, and accountable education system that adapts to changing societal needs.	To equip students with future-ready skills, promote lifelong learning, and make education more relevant to the modern world.

Resource: Zhao, Y. (2018). World Class Learners: Educating Creative and Entrepreneurial Students. Corwin Press

Structural changes are fundamental to reshaping the organizational backbone of education systems. They involve reforms in governance, institutional frameworks, and policy orientation. Key mechanisms include decentralization, public-private partnerships, and enhanced resource allocation.

Decentralization of Governance. Decentralization empowers regional or local authorities to make context-specific decisions about education delivery. This approach allows schools to address the unique needs of their communities, fostering greater engagement and accountability. For instance, Finland's decentralized education system, where local municipi-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

palities play a significant role in decision-making, has been credited with producing high academic performance and student satisfaction [6].

Public-Private Partnerships (PPPs). Public-private partnerships have emerged as a viable solution to resource and infrastructure challenges. PPPs bring private sector expertise and funding to public education systems, enabling the development of modern facilities and innovative programs. An example is India's Educomp Solutions, which collaborates with public schools to introduce technology-enabled learning tools [10].

Resource Allocation and Equity Measures. Structural transformation also requires equitable distribution of resources to reduce disparities. Countries like South Korea have implemented targeted funding models that prioritize underperforming schools and disadvantaged communities, contributing to reduced inequality and improved overall educational outcomes [9].

Functional transformations complement structural reforms by modernizing the content and delivery of education. These include curriculum updates, innovative teaching methodologies, and the integration of digital technologies.

Curriculum Reforms. Curricula must align with the evolving demands of the 21st century, emphasizing critical thinking, creativity, and digital literacy. Singapore's education system is a prime example, with its emphasis on "Thinking Schools, Learning Nation," which integrates interdisciplinary approaches and problem-solving skills into the curriculum [5].

Innovative Teaching Methodologies. Modern teaching approaches shift the focus from rote memorization to experiential and student-centered learning. Project-based learning, for example, has gained traction as a method to engage students in real-world problem-solving. The United States' High Tech High network uses this methodology, fostering deeper understanding and practical skills among students [8, p.56].

Digital Integration. The integration of digital technologies has become a cornerstone of educational transformation. Tools such as virtual classrooms, adaptive learning software, and AI-based tutors personalize learning experiences and expand access. Estonia is a global leader in digital education, offering e-solutions such as eKool, which connects students, parents, and teachers in a seamless digital ecosystem [2].

The effectiveness of structural and functional transformations is evident in global and regional success stories. These case studies highlight how innovative strategies can yield transformative outcomes.

Finland: Holistic Structural Reforms. Finland's education system exemplifies the power of structural reforms. Its emphasis on teacher autonomy, minimal standardized testing, and small class sizes has created a nurturing learning environment. Furthermore, investments in teacher education and professional development ensure high-quality instruction. These measures have positioned Finland as a global leader in education quality [7, p.35].

Rwanda: Digital Transformation in Education. Rwanda has demonstrated how digital integration can revolutionize education in developing contexts. Through its partnership with One Laptop Per Child, Rwanda distributed laptops to primary schools across the country, enhancing digital literacy among students. This initiative has bridged the digital divide and empowered young learners with technology skills [11].

Canada: Indigenous Education Reforms. Canada's education system has embraced structural and functional reforms to address the needs of Indigenous communities. Programs

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

like the First Nations School Board emphasize culturally relevant curricula and community-led governance. These reforms aim to preserve Indigenous heritage while improving educational access and outcomes.

India: Skill Development Initiatives. India's National Skill Development Mission reflects functional adaptations focused on employability. The mission integrates vocational training into the education system, offering certifications in high-demand industries. By linking education with industry needs, the initiative has enhanced the career prospects of millions of students.

Challenges and Considerations

While structural and functional transformations offer immense potential, their implementation is not without challenges. Resistance to change, insufficient funding, and the digital divide are significant obstacles. Additionally, ensuring that reforms are inclusive and culturally sensitive requires careful planning and stakeholder engagement.

To address these challenges, governments and educational institutions must adopt a collaborative approach, involving educators, students, parents, and community leaders in the reform process. International organizations such as UNESCO and the OECD can provide guidance and resources to facilitate successful transformations.

Structural and functional transformations are pivotal in creating education systems that are resilient, equitable, and future-ready. Structural reforms redefine governance and institutional frameworks, while functional adaptations modernize curricula, teaching methodologies, and technological integration. The success of these transformations is evident in global examples such as Finland's holistic reforms, Rwanda's digital initiatives, and India's skill development programs. However, achieving sustainable change requires addressing challenges through collaboration, investment, and inclusive practices. By embracing these transformations, education systems can empower learners and contribute to societal progress [3, p.95].

The structural and functional transformations in education systems have far-reaching implications for overall development. By redefining governance, updating curricula, and leveraging technology, these changes aim to create an equitable, efficient, and future-ready education system. However, the successful implementation of such transformations is fraught with challenges.

Impact of Transformations on Education

The adoption of structural and functional transformations brings significant benefits to education systems:

Enhanced Accessibility and Equity. Structural reforms like decentralized governance and targeted resource allocation promote inclusivity by addressing regional and socioeconomic disparities. For example, India's Right to Education Act has increased access to schooling for disadvantaged communities, reflecting the transformative potential of policy-driven structural change [4].

Improved Learning Outcomes. Functional adaptations such as modernized teaching methodologies and curriculum reforms have a direct impact on student performance. Project-based learning, interdisciplinary curricula, and digital tools engage students in critical thinking and problem-solving, as seen in Finland's education model [7, p.45].

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 119-128.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 119-128.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 119-128.

Future-Readiness. Integrating digital technologies into the classroom equips students with the skills needed for a rapidly evolving job market. Rwanda's digital education initiatives, for instance, have enhanced digital literacy and fostered innovation among learners.

Strengthened Teacher Capacity. Structural transformations often include investment in teacher training and professional development. Programs such as Singapore's "Teacher Growth Model" empower educators with continuous learning opportunities, ensuring they remain effective in diverse and dynamic educational settings.

Despite the promising impacts, implementing these transformations poses several challenges:

Resistance to Change. Educators, administrators, and even communities may resist reforms due to entrenched practices and fear of uncertainty. For instance, transitioning to technology-based learning requires overcoming skepticism about its efficacy and accessibility.

Resource Constraints. Developing nations face significant financial and infrastructural barriers to implementing comprehensive reforms. The digital divide, characterized by uneven access to technology and the internet, limits the reach of digital education initiatives.

Policy and Governance Gaps. Inconsistent policies and lack of coordination among stakeholders often hinder the effective execution of structural changes. For example, public-private partnerships in education require clear regulatory frameworks to ensure accountability and sustainability.

Cultural Sensitivity. Global models of reform may not align with local cultural or societal norms. Tailoring reforms to specific contexts is essential to avoid alienating stakeholders and ensuring their acceptance and success.

To overcome challenges and ensure sustainable development, policymakers and educators must adopt targeted strategies:

Stakeholder Engagement. Building consensus among stakeholders, including educators, students, parents, and policymakers, is critical. Regular consultations and workshops can facilitate a shared understanding of the reforms' objectives and benefits.

Resource Allocation and Partnerships. Governments should prioritize investments in education and seek partnerships with private and non-governmental organizations. Initiatives like India's Educomp Solutions demonstrate how PPPs can address resource gaps and foster innovation in education.

Capacity Building for Educators. Teacher training programs should focus on equipping educators with the skills needed for modern pedagogical approaches and technological tools. For instance, Finland's teacher education programs emphasize both theoretical knowledge and practical application, contributing to its success in education [1, p.60].

Localized Implementation. While drawing on global best practices, reforms must be tailored to local contexts. Customizing curricula, governance models, and teaching methods to reflect cultural and regional needs ensures greater relevance and acceptance.

Leveraging Technology for Inclusion. Digital tools can bridge gaps in access and quality if implemented thoughtfully. Governments should invest in affordable technology solutions and expand internet connectivity, as demonstrated by Rwanda's One Laptop Per Child initiative.

Monitoring and Evaluation. Continuous assessment of reforms is essential to identify gaps and make necessary adjustments. Setting measurable goals and using data analytics can provide insights into the effectiveness of structural and functional changes.

CONCLUSIONS

Structural and functional transformations are indispensable for the evolution of education systems in the face of modern challenges. While structural reforms create a robust organizational foundation, functional adaptations modernize learning experiences and ensure relevance in a rapidly changing world. The impact of these transformations is evident in improved access, equity, learning outcomes, and future readiness. However, resistance to change, resource constraints, and cultural misalignment remain significant obstacles.

Strategic approaches such as stakeholder engagement, resource mobilization, capacity building, and localized implementation can address these challenges. By fostering innovation and inclusivity, policymakers and educators can create education systems that empower learners and contribute to societal progress. Future research should explore emerging trends such as artificial intelligence in education and the long-term effects of digital integration on learning outcomes, ensuring that education systems continue to adapt and thrive in a dynamic global landscape.

REFERENCES:

1. Darling-Hammond, L., et al. (2020). *Teaching in the 21st Century: Preparing Students for a Changing World*. Wiley.
2. European Commission. (2020). *Digital Education in Estonia: A Success Story*.
3. Fullan, M. (2021). *The New Meaning of Educational Change*. Teachers College Press.
4. Ministry of Education, India. (2020). *Right to Education Act: Achievements and Challenges*.
5. Ministry of Education, Singapore. (2020). *Teacher Growth Model: A Framework for Educator Development*.
6. OECD. (2020). *The Future of Education and Skills: Education 2030*. Paris: OECD Publishing.
7. Sahlberg, P. (2015). *Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* Teachers College Press
8. Thomas, D. (2021). *Project-Based Learning in the 21st Century Classroom*
9. UNESCO. (2019). *Transforming Education: The Case for Action*. Retrieved from unesco.org
10. World Bank. (2021). *Public-Private Partnerships in Education: Global Perspectives*.
11. World Economic Forum. (2018). *Rwanda's Digital Education Transformation: A Model for Developing Nations*
12. Zhao, Y. (2018). *World Class Learners: Educating Creative and Entrepreneurial Students*. Corwin Press

Həsənli Münəvvər Vüqar qızı,

doktorant,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

E-mail: munavvar.hasanli@unec.edu.az

© *Həsənli M.V., 2024*

STRUKTUR VƏ FUNKSIONAL TRANSFORMASIYALAR - TƏHSİL SİSTEMİNİN INKİŞAFI ÜÇÜN TƏŞKİLATI ƏSAS KİMİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - təhsil sisteminin effektivliyini və uyğunlaşma qabiliyyətini artırmaq üçün əsas təşkilati mexanizmlər kimi struktur və funksional dəyişiklikləri araşdırmaqdır.

Tədqiqat metodologiyası - tədqiqat struktur və funksional dəyişikliklərin təhsil sisteminin inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün təşkilati çərçivələrin keyfiyyət təhlilini və təhsil nəticələrinin kəmiyyət qiymətləndirilməsini birləşdirən qarışıq metodlardan istifadə edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - inkişaf edən sosial və texnoloji tələblərə cavab olaraq təhsil sistemlərinin effektivliyini, uyğunlaşma qabiliyyətini və keyfiyyətini artırmaq üçün təsirli strategiyaların və təşkilati modellərin təmin edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqat təşkilati səmərəliliyi təkmilləşdirən, innovasiyaları təşviq edən və təhsil sistemlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını yüksəldən, onları müasir sosial və texnoloji ehtiyaclara uyğunlaşdıran əsas struktur və funksional dəyişiklikləri müəyyən edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqat təhsil sistemləri daxilində struktur və funksional transformasiyaların inteqrasiyası üçün yeni çərçivə təqdim edir, müasir çağırışları həll etmək və institusional uyğunlaşma və effektivliyi təkmilləşdirmək üçün innovativ strategiyaları vurğulayır.

Açar sözlər: struktur və funksional transformasiyalar, təhsil sisteminin inkişafı, təşkilati əsaslar, institusional uyğunlaşma.

*Гасанлы Мунаввар Вугар кызы,
докторант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
E-mail: munavvar.hasanli@unec.edu.az
© Гасанлы М.В., 2024*

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ — КАК ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ОСНОВА РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования состоит в изучении структурных и функциональных преобразований как основополагающих организационных механизмов повышения эффективности и адаптивности системы образования.

Методология исследования – в исследовании используется смешанный подход, сочетающий качественный анализ организационных структур и количественную оценку образовательных результатов для оценки влияния структурных и функциональных преобразований на развитие системы образования.

Практическая значимость исследования заключается в предоставлении действенных стратегий и организационных моделей для повышения эффективности, адаптивности и качества систем образования в ответ на меняющиеся общественные и технологические потребности.

Результаты исследования – в исследовании определены ключевые структурные и функциональные преобразования, которые повышают организационную эффективность, способствуют инновациям и повышают качество и доступность систем образования, согласовывая их с современными общественными и технологическими потребностями.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследование представляет новую структуру для интеграции структурных и функциональных преобразований в образовательные системы, подчеркивая инновационные стратегии для решения современных проблем и повышения институциональной адаптивности и эффективности.

Ключевые слова: структурные и функциональные преобразования, развитие системы образования, организационная основа, институциональная адаптивность.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
03.09.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
04.10.2024
Sərə qəbul olunmuşdur: 31.10.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 03.09.2024
Отправлено на повторную
обработку: 04.10.2024
Принято к печати: 31.10.2024*

*The date of the admission of the article to
the editorial office: 03.09.2024
Send for reprocessing: 04.10.2024
Accepted for publication: 31.10.2024*

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.12

*Quliyev Asiman Aydın oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: asiman.quliyev.1956@mail.ru;*

*Pənahov Azər Maarif oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: azer-panahov@mail.ru
© Quliyev A.A., Pənahov A.M., 2024*

UOT: 316.334.2

JEL: I38, H53, D63

BƏRABƏRSİZLİKLƏ MÜBARİZƏDƏ SOSIAL MENECMENT: ALƏTLƏR VƏ STRATEGİYALAR

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - müasir cəmiyyətin aktual sosial problemlərinin, o cümlədən yoxsulluq, sosial bərabərsizlik və səhiyyə problemlərinin həllində sosial menecmentin səmərəliliyini qiymətləndirmək. Xüsusi diqqət sosial idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasında informasiya texnologiyalarının roluna yönəldilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat mövcud elmi ədəbiyyatın, statistik məlumatların və praktiki sosial proqramların nəticələrinin kompleks təhlilinə əsaslanır. Müqayisəli analiz, sistemli analiz və məlumatların statistik işlənməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın nəticələri sosial menecerlərin, sosial proqramların tərtibatçıların, dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrinin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Alınan məlumatlar sosial proqramların səmərəliliyinin artırılması, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və daha ədalətli bir cəmiyyətin formalaşdırılması üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqat göstərmişdir ki, sosial menecmentin prinsiplərinin düzgün tətbiqi, müasir informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə birlikdə, yoxsulluq və sosial bərabərsizlik kimi sosial problemlərin həllində vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına kömək edir. Analitik alətlərin istifadəsi əhalinin ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən etməyə və məqsədli sosial proqramlar hazırlamağa imkan verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqatın yeniliyi müasir sosial menecmentdə informasiya texnologiyalarının rolunun kompleks təhlilindədir. Tədqiqat sosial proseslərin

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

optimallaşdırılması və innovativ sosial proqramların hazırlanması üçün yeni imkanları aşkar etməyə imkan verir.

Açar sözlər: sosial menecment, sosial problemlər, sosial ədalət, yoxsulluq, sosial bərabərsizlik, informasiya texnologiyaları, sosial siyasət, qeyri-hökumət təşkilatları, cəmiyyət rifahı.

GİRİŞ

Sosial bərabərsizlik müasir dövrün ən kəskin problemlərindən biridir. Varlılar və kasıblar arasındakı uçurum, təhsil, səhiyyə və digər sosial xidmətlərə çıxışdakı fərqlər cəmiyyətdə gərginlik yaradır və onun sabitliyini sarsıdır. Bu şəraitdə sosial proseslərin idarə olunması və sosial problemlərin həllinə yönəlmiş bilik və təcrübə sahəsi olan sosial menecment xüsusi aktuallıq qazanır.

İqtisadi artım özü-özlüyündə sosial inkişaf səviyyəsinin, yəni sosial idarəetmənin səmərəliliyinin meyyarı deyil. Xüsusilə müasir bazar iqtisadi sistemli ölkələrin çox əlamətdar faktına diqqət yetirdikdə asanlıqla əmin olmaq olar. Məhz cəmiyyətin ən zəngin təbəqəsi çox vaxt iqtisadi artımdan qeyri-mütənasib dərəcədə böyük fayda əldə edir. Sosial menecment aktual sosial problemlərin həllinə yönəlmiş strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsində əsas rol oynayır. Sosial problemlərə bərabərsizlik, yoxsulluq, işsizlik, miqrasiya və millətlər arası münaqişələr daxildir. "Social Governance and Social Problems" əsərində John Smith sosial proqramların səmərəli idarə edilməsinin və sosial problemlərin həllinin vacibliyini araşdırmaqla vurğulayır ki, sosial menecment qərəzli fikirlər və ya siyasi maraqlara deyil, elmi məlumatlara və təhlilə əsaslanmalıdır (1, səh. 24). Sosial idarəetmə nəzəriyyəsində əsasən üç növ prinsip müəyyən edilmişdir: ümumi - bütün idarəetmə sistemini ümumilikdə təsvir edir, xüsusi - yalnız onun ayrı-ayrı sahələrini və seqmentlərini təsvir edir və lokal - böyük sistem daxilində yalnız konkret lokal prosedurlara tətbiq olunur (5, səh.40).

Tədqiqatın əsas məzmunu

Sosial problemlərin həllində sosial idarəetmə alətindən müsbət dəyişikliklərə nail olmaq üçün necə istifadə oluna biləcəyini nəzərdən keçirək.

I. Sosial bərabərsizlikdə

Sosial dəstək proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi: sosial menecment aztəminatlı əhali qruplarını dəstəkləməyə yönəlmiş hədəf proqramlarının yaradılmasına və tətbiqinə imkan verir, məsələn, maddi yardım proqramları, mənzil subsidiyaları, kommunal xidmətlərin ödənişinə güzəştlər.

Keyfiyyətli ictimai nemətlərə bərabər çıxışın təmin edilməsi: sosial menecment bütün vətəndaşların təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər ictimai nemətlərə bərabər çıxışını təmin etmək üçün şərait yarada bilər.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

Sosial ədalətin təşviqi: sosial menecment stereotiplərin və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş ictimai şüurun formalaşmasına kömək edə bilər.

II. Yoxsulluqda

Yoxsulluğun azaldılması proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi: Sosial menecer aztəminatlı əhali qruplarının həyat səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmiş proqramlar hazırlaya və tətbiq edə bilər, məsələn, peşəkar yenidən hazırlıq proqramları, iş yerlərinin yaradılması, kiçik biznesin inkişafı proqramları.

Sosial müdafiə sisteminin yaradılması: Sosial menecment bütün vətəndaşlar üçün minimal gəlir səviyyəsini təmin edən effektiv sosial müdafiə sisteminin yaradılmasına kömək edə bilər.

III. İşsizlikdə

İş yerlərinin yaradılması proqramlarının hazırlanması: sosial menecer yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəlmiş proqramlar hazırlaya və həyata keçirə bilər, məsələn, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi proqramları, peşə hazırlığı proqramları.

Həssas əhali qruplarının məşğulluğuna kömək: sosial menecment gənclərin, əlillərin, qadınların və digər həssas əhali qruplarının məşğulluğuna kömək edən proqramlar hazırlaya bilər.

IV. Miqrasiya

Miqrantların inteqrasiyası proqramlarının hazırlanması: sosial menecment miqrantların qəbul edən cəmiyyətə inteqrasiyasına yönəlmiş proqramlar hazırlaya və həyata keçirə bilər, məsələn, dil öyrənmə, mədəni adaptasiya və məşğulluq proqramları.

Miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi: sosial menecment həm qəbul edən cəmiyyətin, həm də miqrantların maraqlarını nəzərə alan effektiv miqrasiya siyasətinin hazırlanmasına kömək edə bilər.

V. Millətlərarası münaqişələr

Dözümlülük və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi: sosial menecer mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına, dözümlülük səviyyəsini və mədəni fərqlərə hörmətin artırılmasına kömək edə bilər.

Münaqişələrin həlli proqramlarının hazırlanması: sosial menecment müxtəlif etnik qruplar arasında vasitəçilik, barışiq və etimadın bərpası proqramlarını hazırlaya və həyata keçirə bilər.

Sosial menecmentin tədqiqat metodları

Sosial menecment, elmlərarası bir sahə olaraq, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya və digər elmlərdən geniş tədqiqat metodlarını aktiv şəkildə istifadə edir. Konkret metodların seçimi tədqiqatın məqsədlərindən, öyrənilən obyektlərdən və mövcud resurslardan asılıdır. Sosial menecmentdə əsas tədqiqat metodlarına kəmiyyət (*Sorğular* - böyük qrupların fikirləri, davranışları və xüsusiyyətləri haqqında məlumat toplamağa imkan verir; *Statistik məlumatların analizi* - sosial proseslərdə qanunauyğunluqları və meylləri müəyyən etmək üçün istifadə olunur; *Eksperimentlər* - müxtəlif dəyişənlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənməyə

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

imkan verir; *Kontent-analiz* - mətn məlumatlarının (sənədlər, KİV, sosial şəbəkələr) gizli mənalərini və nümunələrini müəyyən etmək üçün təhlil edilir.), keyfiyyət (*Dərin müsahibələr - insanların subyektiv təcrübələri və motivasiyaları haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir*; *Fokus qruplar - qrup prosesləri və qarşılıqlı əlaqələr haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə olunur*; *Müşahidə - sosial hadisələri təbii şəraitdə öyrənməyə imkan verir*; *Tarixi analiz - müasir sosial prosesləri anlamaq üçün tarixi sənəd və hadisələrin öyrənilməsi.*) və qarışıq metodlardan (*daha tam və etibarlı məlumat əldə etmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının birləşdirilməsi kimi.*) istifadə olunur.

Sosial menecmentin sosial elmlərin metodları ilə əlaqəsi

İqtisadiyyat: iqtisadi metodlar, məsələn, xərclərin və faydaların analizi, iqtisadi modelləşdirmə, sosial proqramların və layihələrin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur;

Sosiologiya: sosial menecment sosioloji metodlardan, məsələn, sorğular, müşahidə, sosial şəbəkələrin analizi kimi metodlardan fəal şəkildə istifadə edir. Lakin, sosiologiyadan fərqli olaraq, sosial menecment əldə olunan biliklərin konkret məsələlərin həlli üçün praktiki tətbiqinə daha çox yönəlib;

Psixologiya: psixoloji metodlar, məsələn, testlər, eksperimentlər, dərin müsahibələr, insanların sosial qruplarda və təşkilatlarda motivasiyasını, davranışını və qavrayışını öyrənmək üçün istifadə olunur.

Sosial problemlərin həllində Sosial menecmentin əsas alətləri:

Sosial tədqiqatlar: Sosial problemlərin səbəblərini müəyyən etməyə və onların həlli üçün effektiv tədbirlər hazırlamağa imkan verir.

Sosial proqramların planlaşdırılması: Sosial proqramların məqsədlərini, vəzifələrini və həyata keçirilmə mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Müxtəlif subyektlərin fəaliyyətinin koordinasiyası: Dövlət orqanları, biznes, ictimai təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Sosial proqramların effektivliyinin qiymətləndirilməsi: Sosial proqramların nəticələrini qiymətləndirməyə və zəruri düzəlişlər etməyə imkan verir.

Nəticə olaraq demək olar ki, sosial menecment geniş spektrli sosial problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Onun tətbiqi insanların həyat keyfiyyətini artırmağa, daha ədalətli və dayanıqlı cəmiyyət yaratmağa yönəlmiş effektiv strategiyaların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə imkan verir. Emily Johnson "Effective Social Management in Modern Societies" əsərində vurğulayır ki, müasir cəmiyyətlərdə səmərəli sosial idarəetmə vacibdir, elmi əsaslandırılmış yanaşmaların və sosial proqrama texnologiyaların inteqrasiyasının əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Sosial idarəetmədə sosial ədalət və bərabərliyin rolu və sosial bərabərsizliyə dair problemlərin həll yollarını sosial menecmentin müzakirə obyektidir (2. səh. 53).

Rəqəmsallaşma şəraitində sosial menecmentin inkişaf perspektivləri.

Rəqəmsallaşma müasir cəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, sosial menecment üçün həm yeni imkanlar, həm də çağırışlar yaradır. Sosial sahənin böyük meyillər kontekstində əsas inkişaf perspektivlərini nəzərdən keçirək:

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

I. Məlumatların və analitikanın rolunun gücləndirilməsi

Fərdiləşdirilmiş sosial xidmətlər: Böyük məlumatlar və analitik alətlər sayəsində sosial proqramlar konkret əhali qruplarının ehtiyaclarına daha dəqiq uyğunlaşdırıla bilər.

Sosial risklərin proqnozlaşdırılması: Məlumatların analizi sosial böhranları daha dəqiq proqnozlaşdırmağa və qabaqlayıcı tədbirlər hazırlamağa imkan verəcək.

Resursların optimallaşdırılması: Məlumatlar resursların paylanmasını optimallaşdırmağa və sosial proqramların effektivliyini artırmağa kömək edəcək.

II. Rəqəmsal platformaların və xidmətlərin inkişafı

Onlayn sosial xidmətlər: Rəqəmsal platformalar sosial xidmətləri uzaqdan təqdim etməyə imkan verəcək, əhalinin onlara çıxışını genişləndirəcək.

Sosial şəbəkələr mobilizasiya aləti kimi: Sosial şəbəkələr könüllü hərəkətlərin təşkili, vəsait toplanması və sosial problemlər haqqında məlumatlılığın artırılması üçün istifadə edilə bilər.

Sosial qarşılıqlı əlaqənin yeni formaları: Rəqəmsal texnologiyalar insanların qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişdirəcək, yeni sosial kapital formaları yaradacaq.

III. Fənlərarası və inteqrasiya

Digər sahələrlə inteqrasiya: Sosial menecment süni intellekt, blokçeyn, neyrobiologiya kimi sahələrlə daha sıx inteqrasiya olunacaq.

Sosial problemlərin həllinə kompleks yanaşma: Sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri birləşdirən kompleks həllərə ehtiyac artacaq.

IV. Vətəndaş cəmiyyətinin rolunun gücləndirilməsi

Sosial sahibkarlıq: Sosial problemlər üçün innovativ həllər yaradan sosial sahibkarların rolu artır.

Kraudfandinq: Rəqəmsal platformalar vasitəsilə sosial layihələr üçün maliyyə cəlb etməyə imkan verəcək.

Vətəndaşların qərar qəbul etmədə iştirakı: Vətəndaşlar sosial proqramların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində daha fəal iştirak edəcəklər.

V. Yeni çağırışlar

rəqəmsal bərabərsizlik: Rəqəmsal uçurumun genişlənməsi sosial bərabərsizliyi daha da dərinləşdirə bilər.

Kiber təhlükəsizlik: Şəxsi məlumatların qorunması və kibertəhlükələrin qarşısının alınması ən vacib vəzifələrdən biri olacaq.

Etik məsələlər: Sosial sahədə məlumatların və texnologiyaların istifadəsi məxfilik və ictimai şüurun manipulyasiyası ilə bağlı etik məsələləri gündəmə gətirir (3).

Sosial menecmentin müasir şəraitdə inkişafının əsas istiqamətləri:

Yeni sosial idarəetmə modellərinin hazırlanması: Dəyişikliklərə tez reaksiya verə bilən çevik və adaptiv idarəetmə modellərinin yaradılması.

Mütəxəssislərin ixtisasının artırılması: Rəqəmsal texnologiyalar və sosial innovasiyalar sahəsində biliklərin daim yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi zərurəti.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

Dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıqların yaradılması: Sosial problemlərin birgə həlli üçün.

Sosial iqtisadiyyatın inkişafı: Sosial müəssisələrin və kooperativlərin dəstəklənməsi.

Sistemli modelləşdirmə yanaşmada sosial idarəetmə sistemində müxtəlif əlaqə və münasibətlərin birləşdirilməsinin üç əsas strateji növü üfüqi-qarşılıqlı əlaqəli strategiyalar, şaquli-qarşılıqlı əlaqəli və üfüqi-təsir edən strategiyadır. Sosial idarəetmə konsepsiyası, idarəetmə qərarlarının qəbulunda iştirak tələbinin təmin edilməsinə yönəldildiyi üçün yaxın gələcəkdə yüksək dayanıqlığa malikdir.

Nəticə olaraq rəqəmsallaşma şəraitində sosial menecment yeni xüsusiyyətlər qazanır. Sosial menecment daha texnoloji, fərdiləşdirilmiş və müasir problemlərin həllinə yönəlmiş olur. Lakin, sosial menecmentin uğurlu inkişafı üçün rəqəmsallaşma ilə bağlı yeni çağırışlar və risklər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanın sosial menecmentində əldə etdiyi nailiyyətlər

Azərbaycanın sosial menecment sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər bir neçə əsas istiqamətdə özünü göstərir. Sosial idarəetmənin uğurları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, əhəlinin rifahının artırılmasına və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin sosial müdafiəsinə yönəlmişdir. Azərbaycanın sosial menecment sahəsindəki uğurları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlıdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində qeyd olunduğu kimi, ölkə dayanıqlı və rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılması, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Həmin mühüm sosial addımlar əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial rifahın artırılması üçün vacibdir.

Azərbaycan hökuməti aztəminatlı əhəli qruplarını dəstəkləmək üçün bir çox sosial proqramlar həyata keçirmişdir. Sosial proqramlar arasında maddi yardım, mənzil subsidiyaları və kommunal xidmətlərin ödənişinə güzəştlər kimi tədbirlər yer alır. Dövlət proqramları sosial bərabərsizliyin azaldılmasına və əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəlmişdir.

Ölkədə sosial menecmentin mühüm istiqamətlərindən biri də təhsil və səhiyyə sahəsində islahatların həyata keçirilməsidir. Azərbaycan hökuməti bütün vətəndaşların keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışını təmin etmək üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirmişdir. Təhsil və səhiyyədəki islahatlar cəmiyyətin ümumi rifahının artırılmasına və sosial ədalətin təmin edilməsinə bir başa kömək edir.

Azərbaycan miqrasiya və məşğulluq sahəsində də mühüm uğurlar əldə etmişdir. Miqrantların inteqrasiyası və məşğulluq proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, həmçinin həssas əhəli qruplarının məşğulluğuna kömək edən tədbirlər sosial menecmentin əsas istiqamətlərindən biridir. Miqrasiya və məşğulluq sahəsində də mühüm uğurlar işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına və sosial sabitliyin təmin edilməsinə ciddi kömək edir.

Azərbaycan hökuməti rəqəmsal transformasiya və innovasiyalar sahəsində də mühüm addımlar atmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların sosial menecmentdə tətbiqi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Rəqəmsal transformasiya sosial xidmətlərin daha effektiv və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 129-137.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 129-137.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 129-137.

Azərbaycanın sosial menecment sahəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, əhalinin rifahının artırılmasına və sosial ədalətin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Qazanılmış uğurlar, ölkənin gələcək inkişafı üçün möhkəm təməl yaradır və Azərbaycanı regionda lider dövlət kimi möhkəmləndirir.

Y E K U N

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, sosial menecment strategiyalarının düzgün tətbiqi sosial bərabərsizlik və yoxsulluq problemlərinin həllinə mühüm töhfə verə bilər. İnformasiya texnologiyalarının sosial idarəetməyə inteqrasiyası və sosial problemlərin həllində analitik alətlərin istifadəsi sosial siyasətin effektivliyini artırmağa imkan verir.

Sosial menecment vasitəsilə həyata keçirilən sosial proqramlar aztəminatlı əhali qruplarının dəstəklənməsi, onların rifahının artırılması və sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlət tənzimlənməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı və vətəndaş cəmiyyətinin aktiv rolu sosial müdafiə və inklüziv sosial siyasətin gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma şəraitində sosial menecmentin rolu artmaqdadır. Sosial xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması, süni intellekt və böyük məlumatlardan istifadə sosial problemlərin daha dəqiq müəyyən edilməsinə və effektiv həll yollarının işlənilməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, sosial menecmentin uğurlu tətbiqi üçün müxtəlif çağırışların həll edilməsi vacibdir. Rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik məsələləri və sosial proqramların şəffaflığı kimi problemlər həll olunmalıdır ki, sosial idarəetmə sistemləri cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün əlçatan və faydalı olsun.

Azərbaycanın sosial menecment sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər göstərir ki, dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlar, inklüziv siyasət və innovativ yanaşmalar sosial rifahın artırılması və sosial bərabərliyin təmin olunması üçün mühüm vasitələrdir. Gələcəkdə sosial idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması sosial problemlərin həllində yeni imkanlar yaradacaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. John Smith "Social Governance and Social Problems", 2021.
2. Emily Johnson "Effective Social Management in Modern Societies", 2020.
3. Michael Brown "Challenges in Social Governance", 2022.
4. Кремнёв Е.В. Социальное управление: воздействие или взаимодействие? // Социодинамика. 2023. №8. С. 60-68. DOI: 10.25136/2409-7144.2023.8.44130 EDN: YJAVQW URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=44130
5. Костерин А.А. Социальное управление в современном мире: социально-философский аспект. Аспирантский вестник Поволжья. 2022;22(3):36-40. doi: 10.55531/2072-2354.2022.22.3.36-40.
6. Иванова А. "Эффективное социальное управление в современных обществах", 2020.
7. Əliyeva N. "Sosial İdarəetmə və Sosial Problemlər", 2023.
8. Məmmədov E. "Müasir Cəmiyyətlərdə Effektiv Sosial İdarəetmə", 2021.

*Asiman Aydin Guliyev,
Ph.D. (Econ.), Associate professor,
Baku Business University,
E-mail: asiman.guliyev.1956@mail.ru;*

*Azer Maarif Panahov,
Baku Business University,
Ph.D. (Econ.),
E-mail: azer-panahov@mail.ru
© A.A. Guliyev, A.M. Panahov, 2024*

SOCIAL MANAGEMENT IN FIGHTING INEQUALITY: TOOLS AND STRATEGIES

A B S T R A C T

The purpose of the research is to evaluate the effectiveness of social management in addressing current social problems in modern society, such as poverty, social inequality, and health issues. Special attention is given to the role of information technology in optimizing social management processes.

The methodology of the research - the study is based on a comprehensive analysis of existing scientific literature, statistical data, and the results of practical social programs. Methods of comparative analysis, systems analysis, and statistical data processing are applied.

The practical importance of the research - the results of the study are aimed at optimizing the activities of social managers, developers of social programs, representatives of government agencies, and NGOs. The data obtained can be used to improve the effectiveness of social programs, enhance the quality of life for the population, and create a more just society.

The results of the research - the study showed that proper application of social management principles, combined with the use of modern information technologies, significantly improves the situation in solving social problems such as poverty and social inequality. The use of analytical tools allows for more accurate identification of population needs and the development of targeted social programs.

The originality and scientific novelty of the research - lies in the comprehensive analysis of the role of information technologies in modern social management. The research reveals new opportunities for optimizing social processes and developing innovative social programs.

Keywords: social management, social problems, social justice, poverty, social inequality, information technology, social policy, NGOs, societal welfare.

*Гулиев Асиман Айдын оглы,
доктор философии по экономике, доцент,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: asiman.quliyev.1956@mail.ru;*

*Панахов Азер Маариф оглы,
доктор философии по экономике,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: azer-panahov@mail.ru
© Гулиев А.А., Панахов А.М., 2024*

СОЦИАЛЬНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ В БОРЬБЕ С НЕРАВЕНСТВОМ: ИНСТРУМЕНТЫ И СТРАТЕГИИ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - состоит в оценке эффективности социального менеджмента в решении актуальных социальных проблем современного общества, таких как бедность, социальное неравенство и проблемы здравоохранения. Особое внимание уделено роли информационных технологий в оптимизации процессов социального управления.

Методология исследования - исследование основано на комплексном анализе существующей научной литературы, статистических данных и результатов практических социальных программ. Применены методы сравнительного анализа, системного анализа и статистической обработки данных.

Практическая значимость исследования - результаты исследования направлены на оптимизацию деятельности социальных менеджеров, разработчиков социальных программ, представителей государственных органов и НКО. Полученные данные могут быть использованы для повышения эффективности социальных программ, улучшения качества жизни населения и формирования более справедливого общества.

Результаты исследования - исследование показало, что грамотное применение принципов социального менеджмента, в сочетании с использованием современных информационных технологий, способствует существенному улучшению ситуации в решении таких социальных проблем, как бедность и социальное неравенство. Использование аналитических инструментов позволяет более точно выявлять потребности населения и разрабатывать адресные социальные программы.

Оригинальность и научная новизна - новизна исследования заключается в комплексном анализе роли информационных технологий в современном социальном менеджменте. Исследование позволяет выявить новые возможности для оптимизации социальных процессов и разработки инновационных социальных программ.

Ключевые слова: социальный менеджмент, социальные проблемы, социальная справедливость, бедность, социальное неравенство, информационные технологии, социальная политика, НКО, благосостояние общества.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
27.08.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
01.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 04.12.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 27.08.2024
Отправлено на повторную
обработку: 01.11.2024
Принято к печати: 04.12.2024*

*The date of the admission of the article to the
editorial office: 27.08.2024
Send for reprocessing: 01.11.2024
Accepted for publication: 04.12.2024*

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 138-143.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.13

*Cavadov Anar İlyas oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin "Cinayət hüququ
və kriminologiya" kafedrasının
elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı,
Bakı Biznes Universitetinin müəllimi,
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü, vəkil
E-mail: vekil_anar@mail.ru
© Cavadov A.İ., 2024*

UOT: 343.85
JEL: K14

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNƏ CƏLB EDİLMƏ YAŞINA ÇATMAMIŞ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN MƏSULİYYƏT İNSTİTUTUNUN GENEZİSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən yol verilmiş hüquq pozuntularının müəyyən edilərək, aradan qaldırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin yaranmasının mənşəyinin (*genezisi*) tədqiq olunmasında, onların mənəvi-psixoloji inkişaf səviyyəsinin davranışlarına göstərdiyi təsirlərin tədqiq və təhlil olunması.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar fəaliyyətə cəlb edilməsi hallarının aşkar olunaraq, qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi.

Tədqiqatın nəticələri – cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən yol verilmiş hüquq pozuntularının profilaktikasının işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin yaranmasının *genezisinin* müəyyən olunması baxımından, bu şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən olunmasında onların öz əməllərini nə dərəcədə dərk etmələrinin araşdırılması.

Açar sözlər: cinayət, genezis, təqsir, motiv, məqsəd.

G İ R İ Ş

Sosial varlıq olan insanın cəmiyyətdəki davranışının ölçüləri müxtəlif amillərin təsirdən asılı olaraq özünü bürüzə verir. Bu amillərdən əxlaq, hüquq, dini və s. münasibətləri nəzərə salan normaların təsirinə qeyd etmək olar. Digər normalardan fərqli olaraq hüquq normaları dövlət məcburiyyəti ilə təmin olunmasına ehtiyacı olan ictimai münasibətlərin qorunmasına yönəlmişdir. Hüquq normalarının pozulmasında təqsirli olan şəxslərə tətbiq edilən dövlət məcburiyyəti hüquqi məsuliyyətin özünün müxtəlif formalarında ifadə olunur. Ən yük-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 138-143.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

sək ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə dövlət tərəfindən cəza təyin olunması ilə müşayiət olunan məsuliyyət növü, cinayət məsuliyyətidir. Cinayət məsuliyyətinin yaranmasının *genezisini* isə bu məsuliyyət növü üçün cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş şərtlər təşkil edir. Həmin şərtlərdən biri və ən birincisi şəxsin müəyyən yaş həddinə çatması təşkil edir ki, yalnız bu halda şəxs cinayətin subyekti sayıla bilər.

Başqa sözlə cinayətin subyekti dedikdə, cinayət törətdiyi zaman qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatan şəxs hesab olunur. Cinayət qanunvericiliyi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün bu yaş həddini cinayət törədənədək 16 yaşı tamam olmuş şəxs kimi müəyyən edir. Bununla yanaşı yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri əməllərin ictimai təhlükəliliyini, onun xarakter və mahiyyətini dərk etmələrini nəzərə alaraq qanun, bu şəxslər üçün məhdud qaydada daha erkən yaş həddi müəyyən etməklə də bu qaydalardan istisnaya yol vermişdir. Bu halda da, qanunvericilik 14 yaşından 16 yaşına qədər şəxslərin törədə biləcəkləri cinayətlərin konkret dairəsini müəyyən etmişdir. CM-nin 20.2-ci maddəsinə görə, 14 yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlığa, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Qanunvericiliyin bu tələbindən görünür ki, 14 yaşından 16 yaşına qədər yetkinlik yaşına çatmayanlar yalnız qəsdən törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bununla belə, bir sıra cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti isə, şəxs – yalnız 18 yaşa çatdıqda əmələ gəlir. Məsələn, hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma və s.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, şəxsin cinayət məsuliyyəti daşması üçün, onun qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatması tələb olunur. Lakin bəzən müəyyən ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, hətta cinayət hesab edilən əməlin törədilməsində təqsirləndirilə bilmək həddində olan, lakin belə məsuliyyətə cəlb olunması üçün qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmamış şəxslər tərəfindən də cinayət xarakterli əməllərin törədilməsinə rast gəlinir. Bəs bu halda həmin şəxsləri belə əməllərin törədilməsinə təhrik edən amil özünü nədə göstərir. Ümumiyyətlə yaş həddinə çatma anlayışı nisbi xarakter daşıyır. Cinayət məsuliyyəti yarıdan yaş həddi konkret olsa da, həmin yaş tarixinin tamam olmasından bir müddət əvvəlki dövrdə də, onun mənəvi-psixoloji durumunun həmin şəxsin davranışında təsirsiz olmadığını görmək olur. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin yaranmasının mənşəyi (*genezisi*) də onların artıq mənsub olduqları mənəvi-psixoloji inkişaf səviyyəsinin onların davranışına göstərdiyi təsirlərlə müəyyən olunur. Bu şəxslərin məsuliyyətinin yaranması *genezisinin* müəyyənləşməsi üçün həm də, cinayət məsuliyyətinin əsasını təşkil edən və əməlin cinayət tərkibini yaradan cəhətlərdən biri kimi – cinayətin subyektiv cəhəti baxımından yanaşılmanı da zəruri edir. Belə ki, cinayət tərkibinin subyektiv cəhəti – əqli, iradi və motivasiya (*motivlərin formalaşması və inkişaf prosesi*) proseslərinin üzvü vəhdətindən ibarət olub, cinayətin törədilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan şəx-

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 138-143.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

sin psixi fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət təqsir, motiv və məqsəd kimi cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən hüquqi əlamətlərlə xarakterizə olunur. Şəxsin təqsiri onun törətmiş olduğu ictimai-təhlükəli əmələ qəsd və yaxud ehtiyatsızlıq formasında ifadə olunan psixi münasibətidir. Bu cinayətin subyektiv cəhətinin vacib əlaməti olmaqla, məsuliyyətin yaranmasının əsas şərtidir. Əməlin motivi isə şəxsin cinayət törətdiyi zaman rəhbər tutduğu, dərk olunmuş daxili arzusunun şərtləndirilmiş tələbatı və maraqlarıdır. Şəxsin məqsədi də onun cinayət törətdiyi zaman gələcək nəticənin əldə edilməsi üçün göstərdiyi cəhdin təfəkkür modelidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməklə cinayət məsuliyyətindən azad edilməsini eyni tədbirlər tətbiq edilməklə cəzadan azad edilməsindən fərqləndirmək üçün ilk növbədə cinayətin törədilməsinin göstərilməsi vacibdir (1, s. 180). Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların davranışında bu əlamətlər özünü fərqli göstərir. Bu kateqoriyadan olan şəxslər malik olduqları (*çatmış olduqları*) psixi vəziyyətində səviyyəsi törətmiş olduqları ictimai-təhlükəli əmələ olan münasibətdə, həmin əməli qəsd və yaxud ehtiyatsızlıqdan törətdiyini tam dərk edə bilmirlər. Onların əməlində cinayət niyyətini özündə ifadə edən motiv mövcud olmur. Bu yalnız ona kənar təsirlərin olması halında mümkün olur. Belə əməllərə yol vermiş şəxslərin məqsədini isə, onun mənsub olduğu yaş həddinin məişət tələbatına uyğun olaraq çatmaq istədiyi nəticəni əldə etmək istəyi təşkil edir.

Cinayəti törətmiş şəxsin yetkinlik yaşına çatmaması cinayət məsuliyyətinin hədlərini xeyli azaldır (2, s. 56). Həmçinin, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətinin yaranmasının *genezisinin* müəyyən olunması baxımından, bu şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən olunmasında, onların öz əməllərini nə dərəcədə dərk etmələrinin araşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, təqsir əqli və iradi elementləri özündə əks etdirən psixoloji məzmunu malikdir. Təqsirin əqli elementi iki amillə xarakterizə olunur: əməlin ictimai-təhlükəli xarakterinin dərk edilməsi və onun ictimai-təhlükəli nəticələrinin qabaqcadan görülməsi. İradi element cinayətin subyektiv psixikasında baş verən iradəvi proseslərlə xarakterizə olunur: şəxs ictimai-təhlükəli nəticələrin baş verməsini arzu edir və ya şüurlu surətdə onlara yol verir, yaxud da ictimai-təhlükəli nəticələrin qarşısının alınmasına yüngül fikirliliklə ümid bağlayır. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların davranışında bu əlamətlər hələ tam formalaşmış şəkildə özünü büruzə vermədiyinə görə onların məsuliyyətə cəlb olunmaları istisna olunur. Hüquq-mühafizə praktikasında yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı cəza məqsədlərinin həyata keçirilməsi qanunla nəzərdə tutulmuş cəzaların siyahısından istifadə etməklə həyata keçirilir (3, s. 58). Belə ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların müxtəlif yaş dövrlərinə uyğun olaraq psixikasında baş verən əqli və iradi proseslərin intensivliyi və məzmunundakı fərqlər onların təqsirli olmasını istisna edir. Təqsirlilik dedikdə, şəxsin psixikasında baş verən və onun, cinayətin obyektiv xüsusiyyətlərinə münasibətini aşkara çıxaran əqli və iradi proseslərin əlaqələndirilmiş anlayışı başa düşülür. Bu kateqoriyadan olan şəxslərdə isə əqli və iradi proseslər hələ məsuliyyət yarada bilən həddə tam formalaşmış olmur.

Hələ yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlara qarşı məsuliyyətin tətbiqi ilə əlaqədar bu halda törədilmiş cinayət əməlinin ağırlığına diqqət yetirilməlidir (4, s. 471). Bundan başqa, hazırda qüvvədə olan “*Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında*” 24 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə də

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 138-143.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlər tənzimlənir və həmçinin qanunla bu sahədə dövlət orqanlarının, müəssisələrin və təşkilatların hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdur.

Qanunun 3-cü maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikasının əsas vəzifələri müəyyən olunmuşdur.

Həmin maddəyə əsasən, ...

1) *yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının, kimsəsizliyinin və hüquq pozuntularının qarşısını almaq, bunların yaranmasına imkan verən səbəb və halları aradan qaldırmaq; yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarını və qanuni mənafelərini qorumaq;*

2) *sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanların sosial-pedaqoji reabilitasiyasını təmin etmək; yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar fəaliyyətə cəlb edilməsi hallarını aşkar etmək və aradan qaldırmaq;*

3) *yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən alkoqollu içkilərin, yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydaları pozmaqla tibbi göstəriş və ya həkimin təyinatı olmadan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qəbul edilməsi hallarını aşkar etmək və aradan qaldırmaq;*

... kimi müəyyən olunmuşdur.

Həmin qanunun 4-cü maddəsində isə yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikasını həyata keçirən orqan və müəssisələrin dairəsi müəyyən olunmuşdur. Buraya yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar, əhalinin sosial müdafiəsi, təhsil, qəyyumluq və himayə, səhiyyə, daxili işlər orqanları, habelə gənclərin işləri üzrə orqanlar daxildir. Eyni zamanda yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası üzrə fəaliyyətdə digər orqan, müəssisə və təşkilatların, cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həmin orqanların səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilir.

Y E K U N

Bununla da, **“Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyət institutunun genezisi”** mövzusunda yuxarıdakı şərh edilənləri əsas tutaraq, aşağıdakı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edirik:

1. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən hüquq pozuntularına yol verilməsinə imkan verən səbəb və hallar vaxtında müəyyən edilərək, aradan qaldırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir.

2. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin vaxtında qorunması təmin olunmalıdır.

3. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar fəaliyyətə cəlb edilməsi halları aşkar olunaraq, aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görülməlidir.

4. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yaşına çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən alkoqollu içkilərin, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qəbul edilməsi halları aşkar edilərək, aradan qaldırılması təmin olunmalıdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 138-143.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYAT SİYAHISI:

1. Уголовная ответственность несовершеннолетних по УК РФ и УК Азербайджанской Республики: сравнительная характеристика. М.Н.Иманлы - Актуальные проблемы российского права №4 (101), 2019.

2. Особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних - И.В.Пикин, И.А.Тараканов, С.А.Пичугин / Крымский научный вестник, №1 (22), 2019.

3. Вопросы уголовного, уголовно-исполнительного права и криминологии - Ю.В.Загайнова, М.А.Сутурин, В.А.Терентьева / Сибирский юридический вестник, №1 (84) 2019.

4. Criminal Responsibility of Children Who Commit the Crime - Jufnidar, Niru Anita Sinaga, Sujono / International Journal of Science and Society, Volume 5, Issue 1, 2023.

*Anar Ilyas Javadov,
Ph.D. (Law),
doctor of science student (Law) at Baku State University,
teacher at Baku Business University,
Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan, Advocate
E-mail: vekil_anar@mail.ru
© A.I. Javadov, 2024*

GENESIS OF THE INSTITUTE OF LIABILITY OF JUVENILES WHO HAVE NOT REACHED THE AGE OF CRIMINAL LIABILITY

ABSTRACT

The purpose of the research – identifying and taking preventive measures to eliminate legal violations committed by minors who have not reached the age of criminal responsibility.

The methodology of the research – in studying the origins of the emergence of responsibility among minors who have not reached the age of criminal responsibility, research and analysis of the effects of their level of moral and psychological development on their behavior.

The practical importance of the research – taking necessary measures to detect and prevent cases of involvement in criminal activities of minors who have not reached the age of criminal responsibility.

The results of the research – development of prevention of legal offenses committed by minors who have not reached the age of criminal responsibility.

The originality and scientific novelty of the research – in terms of determining the genesis of the emergence of responsibility of minors who have not reached the age of criminal responsibility, investigating the extent to which these individuals understand their actions in determining their responsibility.

Keywords: crime, genesis, guilt, motive, purpose.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 138-143.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 138-143.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 138-143.

Джавадов Анар Ильяс оглы,
доктор философии по праву,
докторант Бакинского Государственного Университета,
преподаватель
Бакинского Университета Бизнеса,
Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской
Республики, адвокат,
E-mail: vekil_anar@mail.ru,
© Джавадов А.И., 2024

ГЕНЕЗИС ИНСТИТУТА ОТВЕТСТВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ НЕ ДОСТИГШИХ ВОЗРАСТА УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования – выявление предложений по принятию профилактических мер в сфере устранения правонарушений, совершаемых несовершеннолетними, не достигшими возраста уголовной ответственности.

Методология исследования – при изучении происхождения ответственности несовершеннолетних, не достигших возраста уголовной ответственности, изучается и анализируется влияние уровня их морально-психологического развития на их поведение.

Практическая значимость исследования – принятие необходимых мер по выявлению и предотвращению случаев вовлечения несовершеннолетних, не достигших возраста уголовной ответственности в преступную деятельность.

Результаты исследования – развитие профилактики правонарушений, совершаемых несовершеннолетними, не достигшими возраста уголовной ответственности.

Оригинальность и научная новизна исследований – в части определения генезиса возникновения ответственности несовершеннолетних, не достигших возраста уголовной ответственности, исследуется степень осознания этими лицами своих действий при определении их ответственности.

Ключевые слова: преступление, генезис, вина, мотив, цель.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
16.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
20.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 02.12.2024

Дата поступления статьи в
редакцию: 16.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
20.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024

The date of the admission of the article to the
editorial office: 16.10.2024
Send for reprocessing: 20.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 144-151.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

DOI: 10.59610/bbu4.2024.4.14

Gülmaliyeva Nigar Ağabala qızı,
doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: nigar.gulmaliyeva@gmail.com
© Gülmaliyeva N.A., 2024

UOT: 330.322;334

JEL: L51, K23

BİZNESİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - müasir biznesin aktual problemlərinin həllində tənzimləmə sisteminin rolunun artırılması imkanlarının dəyərləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisəli təhlil, sintez, elmi abstraksiya və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - əsaslandırılmış elmi-nəzəri müddəalar və əldə olunmuş nəticələr biznesin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - dövlət tənzimlənməsi sisteminin biznes mühitinin müasir problemlərinin daha səmərəli həlli üçün təkmilləşdirilməsi imkanları səciyyələndirilmiş, onların reallaşdırılması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - biznes mühitinin və biznesin müasir problemlərinin həlli baxımından dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin imkanları dəyərləndirilmiş, onların reallaşdırılması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: biznes, dövlət tənzimlənməsi, biznes mühiti, investisiya, imkanlar, klaster

G İ R İ Ş

Biznes mühiti, ilkin yanaşmada işgüzar fəaliyyət üçün biznes subyektləri və digər tərəfmüqabillərlə, habelə rəqiblərlə iqtisadi və institusional münasibətlərin məcmusu kimi qəbul edilə bilər. Həmin məcmuda marketinqin məqsədi alıcı tapmaq, onun ehtiyaclarını öyrənmək və ödəməklə gəlir əldə etməkdir. Sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsində biznes-dövlət, biznes-yaxın ərazi və ətraf mühit münasibətləri önə çıxır. Dövlət milli biznesin inkişafında maraqlıdır və həmin maraqlar iqtisadi siyasət prioritetlərinə uyğun olaraq reallaşdırılır. Bu prosesdə başlıca rol tənzimləmə sisteminə məxsusdur. Mövcud vəziyyətin araşdırılması biznesin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir. Odur ki, müasir biznesin problemlərinin həllində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanları və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi gündəlikdə durur.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 144-151.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

Biznesin və biznes mühitinin aktual problemlərinin həllində tənzimləmə sisteminin rolu

Biznes fəaliyyət kimi geniş diapazonlu olmaqla onun inkişafının tənzimlənməsi mövcud arsenalın bütün əsas elementlərindən istifadəni nəzərdə tutur. Dövlət biznesi tənzimləməklə, ilk növbədə milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafını, yerli biznes subyektlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə genişlənən iştirakını təmin etmək məqsədini qarşıya qoyur. Bu məqsədlə dövlət strukturları iqtisadi potensialdan və onun reallaşdırılması imkanlarından çıxış edərək tənzimləmənin bütün sınıanmış və innovativ üsul və vasitələrdən istifadə etməyə çalışır.

Biznesin aktual problemləri, həlledici dərəcədə onun tənzimlənməsinin aktual problemlərini şərtləndirir. Müvafiq mənbələrdə müasir biznesin aktual məsələləri qismində aşağıdakılar qeyd olunur:

- müştəri cəlb etməyin problemləri [1];
- dəstək proqramlarının gözlənilən səmərəliliyinin heç də həmişə əldə edilməməsi” [2];
- biznes üçün vəsait tapılması və gəlirlərin etibarlılığı [3] və s.

Yuxarıda sadalanan problemlərin həlli üçün tənzimləyici tədbirlər aşağıdakı istiqamətdə fəallaşdırılmalıdır: bazar araşdırmalarına dəstək, dəstək proqramlarının icrasının monitorinqinin təkmilləşdirilməsi, investisiya cəlb ediciliyinin artırılmasının innovativ üsullarının sınaqdan keçirilməsinin təşviqi və s.

Biznesin tənzimlənməsi üsullarının onların biznesin aktual problemlərini həlli imkanlarının dəyərləndirmək üçün mövcud təsnifat əlamətləri nəzərə alınmalıdır. Həmin üsulları, əlbəttə müəyyən şərtliliklərlə birbaşa və dolay kimi fərqləndirmək olar. Birbaşa üsullar müəyyən dərəcədə inzibati xarakterlidir. Onlara biznes fəaliyyətinə “dövlət nəzarəti, biznesin dövlət qeydiyyatı, vergitutma, müəyyən biznes növlərinin lisenziyalaşdırılması” [4] aid edilir. Birbaşa tənzimləmə üsullarından və vasitələrindən fərqli olaraq dolay üsullar biznesin daxili motivasiyasını gücləndirməyə yönəlmişdir. Həmin üsul və vasitələrin tətbiqi stimullaşdırıcı təsiri, bir qayda olaraq əlverişli işgüzar şərait yaradılmasına xidmət edir. Biznesin tənzimlənməsinin dolay üsullarına proqnozlaşdırma və planlaşdırma, vergi, gömrük və kredit güzəştlərinin təqdim olunması, dövlət sifarişlərinin verilməsi aid olunur.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin tənzimləyici rolu, ilk növbədə onun iqtisadi siyasətinin prioritetləri ilə şərtlənir. Hazırda həmin prioritetlər qismində dayanıqlıq və innovativliyə xüsusi önəm verilir. Həmin siyasətin həyata keçirilməsi zamanı, daha çox iqtisadi proseslərə dolay və birbaşa təsir formaları arasında birgə istifadə üzrə manevr etmək lazım gəlir.

Biznesin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin üsul və vasitələri işgüzar fəallığı dəstəkləmək baxımından bir-biri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Həmin alətlər qismində, ilk növbədə vergilər, rüsumlar, subsidiyalar, dotasiyalar, subvensiyalar, dövlət investisiyaları, satınalmaları və sifarişləri, məqsədli proqramlar (davamlı layihələr), təsərrüfat qanunvericiliyi və əlbəttə Mərkəzi Bankın alətləri qeyd olunmalıdır. Sadalanan alətlərin demək olar ki, hamısı biznesin tənzimlənməsində istifadə edilir.

Müasir biznesin problemlərini həll etmək baxımından biznesin tənzimlənməsinin birbaşa və dolay üsullarının vəhdətinin təmin edilməsi üçün onlar mütərəqqi inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi “istənilən dövlətdə “biznesin səmərəli inkişafının mühüm şərti həmin fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin vergi və inzibati

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 144-151.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

sistemində edilən dəyişikliklərin mütərəqqi xarakterli olmasıdır” [5].

Ölkənin 2022-2026-cı illər ərzində sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında göstəriləni kimi yaxın perspektivdə biznesə “dövlət dəstəyi mexanizmlərinin effektivliyi, ünvanlılığı və şəffaflığı gücləndiriləcək, uğurlu dövlətlərin müsbət təcrübələri əsasında biznes startaplarının və inkubatorlarının, ixracyönümlü istehsal və xidmətlər üzrə mütərəqqi biznes layihələrinin dəstəklənməsi mexanizmləri təkmilləşdiriləcəkdir” [6].

Artıq qeyd olunduğu kimi dövlət biznesin inkişafına çoxtərəfli təsir imkanlarına malikdir. Bu prosesdə dövlət həm təşviq edici, həm də tərəfdaş olmaq iqtidarındadır. Biznesin dövlət himayəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin perspektiv istiqaməti kimi əhalinin tələbatının daha detallı və operativ surətdə nəzərə alınması, bu məqsədlə insanların həmin prosesdə fəal iştirakının təşviqi və yerli özünüidarəetmə strukturlarının müvafiq səlahiyyətinin artırılması hesab olunur. Digər və daha böyük strateji əhəmiyyətə malik istiqamət dövlət və biznesin iştirak etdiyi bazar segmentində rəqabət mühitinin dəstəklənməsidir.

Müxtəlif ölkələrdə, daxili mühit yaradan amillər, habelə xarici təsirlər səbəbindən dövlətin biznes münasibətlərini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar sistemində özünəməxsusluq labüddür. Odur ki, “biznesin formalaşması və inkişafı dövründə dövlətin icra etdiyi funksiyalar fərqlənir. Biznesin formalaşması dövründə dövlətin funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- innovasiyalı, şəffaf, elmi əsaslandırılmış, zəruri kadr təminatına malik biznes mühitinin yaradılması;

- rəqabət mühitinin yaradılması, səmərəli antiinhisar siyasətinin işlək mexanizminin, yerli biznesin səmərəli himayəsi sisteminin yaradılması, xarici biznes üçün bazar olması;

- yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin innovasiyalı əsasda təklifinin dayanıqlı artımı, ölkədaxili regionlarda biznesin səmərəli ixtisaslaşması;

- elmtutumlu, innovasiyalı məhsullara tələbin stimullaşdırılması, həmin məhsullara dövlət sifarişi sisteminin işlənilib hazırlanması;

- biznesin təşkilati və bazar infrastrukturunun yaradılması, mikro və kiçik biznes subyektlərinə dəstək və fəaliyyətin şaxələndirilməsi baxımından infrastruktur şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi;

- biznesin sosial yönümünün dəstəklənməsi.

Sonuncu funksiyanın icrası zamanı biznes layihələr aşağıdakı meyarlar üzrə dəyərləndirilə bilər: “sosial missiya, sahibkar yanaşması, innovativlik (sosial problemin həllində yenilik, resursların yeni birləşməsi, region üçün yeni xidmət), tirajlama qabiliyyəti, özxərciniödəmə və maliyyə dayanıqlığı” [7].

Milli biznesin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəliliyində və həmin tədbirlərin inkişaf sistemi əmələ gətirməsində normativ-hüquqi bazanın aparıcı rolu şübhəsizdir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda atılan addımlar əsaslandırılmış və gələcəyə hesablanmış olmaqla yanaşı, gözləniləni kimi nəticə yönümlüdür. Biznes münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımından biznes subyektlərinə dövlət dəstəyinin və işgüzar fəallığın təşviqinin üsul və vasitələrini müəyyənləşdirən "Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [8] xüsusi vurğulanmalıdır. Hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 144-151.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

baxımından Azərbaycanda dövlət və biznes tərəfdaşlığının iqtisadi, təşkilati və əlbəttə hüquqi əsaslarını müəyyən edən "Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [9] qeyd edilməlidir.

İnvestisiya proseslərinin genişləndirilməsinə və intensivləşdirilməsinə yönəlmiş hüquqi, inzibati və iqtisadi fəaliyyətlərinin məcmusu kimi dövlətin investisiya siyasəti biznesə investisiyaların tənzimlənməsinin prioritetlərini müəyyən edir. Bu baxımdan, ilk növbədə biznesin iqtisadi sərbəstliyi və hüquqi mühitə çevik adaptasiyası qeyd edilməlidir. Əlverişli biznes fəaliyyəti və rəqabət mühitinin formalaşmasında "Lisenzialar və icazələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu" [10] mühüm rola malikdir.

44 günlük Vətən Müharibəsindən sonra Azərbaycanın qazandığı parlaq qələbə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadiyyatda da yeni yanaşmalara rəvac vermişdir. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda biznesin canlandırılması üçün, həmin ərazilərin reintegrasiyası prosesi dövlət tərəfindən sistemli surətdə dəstəklənir. Normativ-hüquqi bazanın formalaşması və inkişafında da Böyük Zəfərin təsiri özünü göstərməkdədir. Azad edilmiş ərazilərdə biznesin təşviqi, subyektlərin işgüzar fəallığı zamanı qarşılaşdıqları risklərin idarə edilməsi sistemi də yeni şəraitə uyğunlaşdırılır.

Biznes mühitinin əlverişliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri biznes subyektlərinin işinə müdaxilələrin sayı, onların əhatə dairəsi və əsaslandırma dərəcəsidir. Azərbaycanda biznesə əsassız müdaxilələrin aradan qaldırılması üzrə təcrübə iki onillikdən çox bir müddəti əhatə edir. Hazırda müvafiq istiqamətli işlərin hüquqi bazasının formalaşmasında 20 oktyabr 2015-ci il tarixli "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [11] və 2 iyul 2013-cü il tarixli "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [12] həlledici rol oynamaqdadır.

Biznesdə klaster təşəbbüsləri qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətə yeni, əksər hallarda dairəvi (qapalı) forması kimi aşağıdakı istiqamətlərdə müsbət dinamikanı şərtləndirə bilər: biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin və ümumilikdə istehsal və xidmət fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Qismən qapalı texnoloji-iqtisadi əlaqələr məsrəfləri azaltmaqla, klasterə daxil olan subyektlərin bazar mövqeyini möhkəmləndirmək imkanlarını genişləndirir; klaster əsaslı biznesin inkişafı ərazi inkişafı ilə birgə sinergetik effekt yaradır; klaster təşəbbüslərinin əsasında yeni yanaşmalar durduğuna görə innovasiya biznesi üçün əlverişli şərait formalaşır.

Sadalanən istiqamətlərin biznesin stimullaşdırılmasına da yanaşmaların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Rəqəmsallaşma proseslərinin intensivləşməsi biznes konsepsiyasında yeni keyfiyyətlərin ehtiva olunması zərurəti yaradır. Hazırda rəqəmsal alət və texnologiyalardan istifadə etmədən rəqabət qabiliyyətinin zəruri səviyyəsinin təmin edilməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Mahiyyət etibarilə rəqəmsallaşma, ən yaxın perspektivdə biznes proseslərinin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu halda, biznes subyektlərinin həm öz aralarında, həm də müştərilərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələrini genişləndirməklə, mövcud problemlərin addım-ad-

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 144-151.

AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.

АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

dım məhdudiyyət şərtləri qismində araşdırılması alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması məsələləri aktuallaşır.

Biznesin tənzimlənməsində aktual sayılan məsələlərdən biri də innovasiyalı biznesin stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədlə, başqa sözlə “səmərəli rəqəmsal transformasiyanın həyata keçirilməsi üçün dövlət siyasəti, bir qayda olaraq, dövlət və özəl sektorda elmi-tədqiqat, təkmilləşdirmə və innovasiyaların maliyyə dəstəyi üçün alətlər sistemindən, o cümlədən birbaşa qrantlar, subsidiyalar, vergi güzəştlərindən istifadəni nəzərdə tutur” [21].

Dövlət strukturları və biznes subyektləri arasında münasibətlərin səmərəliliyi sonuncuların inkişafında az rol oynamır. Stimullaşdırıcı təsirlərin nəticəyönümlüyü, həlledici dərəcədə biznesə dəstək infrastrukturunun vəziyyəti və inkişaf prioritetləri ilə bağlıdır.

Biznesə dəstək, həmin dəstəyin infrastruktur şəbəkəsinin vəziyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycanda KOB subyektlərinin dəstəklənməsi infrastruktur, tədricən davamlı inkişaf edən sistem əmələ gətirir. Biznesin inkişafına dair dövlət proqramlarının (layihələrinin) icrasında iştirak edən kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları sistemi kimi biznes subyektlərinin dəstəklənməsi infrastruktur, ölkədə biznes mühitinin əsas xarakteristikalarını şərtləndirən mühüm amildir. Həmin infraqururta həmçinin biznesin institusional təminatında mühüm rol oynayan qurumlar (biznesin inkişafı agentlikləri, fondlar, innovasiya biznesinə innovasiya dəstəyi verən ixtisaslaşdırılmış qurumlar, texnoloji transfer mərkəzləri və s.) aid edilir. Əlbəttə, əksər hallarda biznesə dəstəyin aparıcı istiqamətləri kimi təhsil və informasiya-məsləhət xidmətlərinin infrastruktur təminatının rolu da diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin reallaşdırılması biznesin səmərəliliyini artırması üçün makroiqtisadi mühitin amillərinin təsirində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır. Həmin dəyişikliklərin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına və yaşıl biznes meyarlarına uyğunluğu məsələlərinin daha da aktuallaşacağı, yüksək ehtimalla gözləniləndir.

Yeri gəlmişkən bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməyi vacib hesab edirik. İnformasiya amilinin biznesin inkişafında rolu artmaqdadır. Bu proses informasiya təhlükəsizliyi problemlərinin daha da aktuallaşması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan, verilənlər bazalarının zənginliyi, onların biliklər bazasının formalaşmasında rolu, informasiya münasibətlərinin inkişafı infrastrukturunun təşəkkülü vəziyyəti biznesin tənzimlənməsi sisteminin yaxşılaşdırılmasında artan rolu şübhəsizdir. Eyni zamanda unutmaq olmaz ki, ölkədə biznesin informasiya sistemi qloballaşma dövrünün güclənən tələblərinə, heç də həmişə cavab vermir. Belə ki, biznesin stimullaşdırılmasının (ümumilikdə, tənzimlənməsinin) hazırda fəaliyyətdə olan sisteminin xarakterizə edilməsi baxımından informasiya və qismən metodiki xarakterli çətinliklər, demək olar ki, azalmır.

Biznesin tənzimlənməsi sistemində informasiyanın assimetriyasının azaldılması (onu tamamilə aradan qaldırmaq praktiki olaraq mümkün görünmür) biznes – dövlət, biznes-müştəri və biznes-biznes əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm amili hesab edilə bilər. Odur ki, biznesin qarşılaşdığı aktual problemlərin həlli üçün tənzimləmə sistemi müasir verilənlər və biliklər bazasına malik olmalıdır.

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 144-151.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

Y E K U N

İşgüzar fəallığın tənzimlənməsi məsələlərinin aktuallığı biznes subyektlərinin problemlərinin aktuallıq dərəcəsi ilə şərtlənir. Hazırda dövlət tənzimlənməsi sisteminin biznesin problemlərinin səmərəli həllində mövcud imkanları və reallaşdırma istiqamətləri qismində aşağıdakıları göstərmək olar: dövlətin bazar araşdırmalarına fəal dəstəyi, biznesə dəstək layihələrinin (proqramlarının) icra prosesinin monitorinqi sisteminin təkmilləşdirilməsi, investisiya cəlbəciliyinin artırılmasına kreativ yanaşmaların təşviqi, biznes fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı üsullarının birgə tətbiqinin təkmilləşdirilməsi, rəqabət şəraitinin sağlamlaşdırılması üçün möhkəmləndirilən hüquqi bazanın işlək mexanizminin yaradılması, tənzimləmə sistemində biznesin klasterlərinin tələblərinin nəzərə alınması, rəqəmsal mühit imkanlarının daha fəal surətdə istifadə.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. <https://malbusiness.com/biznes-dlya-klienta-ili-klient-dlya-biznesa>
2. Свистунов В.М., Алешина А.А. Актуальные проблемы государственной поддержки малого и среднего предпринимательства // УПИРР. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-gosudarstvennoy-podderzhki-malogo-i-srednego-predprinimatelstva>
3. Р. Т. Кийосаки - Прежде чем начать свой бизнес/ Изд-во Попурри, 2021
4. Карцева Э.А. Методы государственного регулирования предпринимательской деятельности // Вестник науки. 2021. №12 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-gosudarstvennogo-regulirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti>
5. Емельянова И. А. Государственное регулирование предпринимательской деятельности: соотношение прямых и косвенных методов // Вестник ПАГС. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-regulirovanie-predprinimatel-skoy-deyatelnosti-sootnoshenie-pryamyh-i-kosvennyh-metodov>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il №3378 <https://813.ru/podderzhka/sotsial-predprinimatelstvo/kak-sozdat-uspeshnoe-sotsialnoe-predpriyatie>
8. "Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 2 dekabr 2022-ci il № 661-VIQ
9. "Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 9 dekabr 2022-ci il № 691-VIQ
10. "Lisenzialar və icazələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 15 mart 2016-cı il № 176-VQ
11. <https://economy.gov.az/az/post/1105/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-fealiyyet-gosteren-sahibkarlara-daha-bir-guzest>
12. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 20 oktyabr 2015-ci il № 1410-IVQ

AUDIT 2024, 4 (46), səh. 144-151.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

Nigar Aghabala Gyulmalieva,
Ph.D. Student,
Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: nigar.gulmaliyeva@gmail.com
© N.A.Gyulmalieva, 2024

CURRENT ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF STATE REGULATION OF BUSINESS

A B S T R A C T

The purpose of the study is to assess the possibilities of increasing the role of the regulatory system in solving current problems of modern business.

The methodology of the research - observation, comparative analysis, synthesis, methods of scientific abstraction and generalization.

The practical importance of the research - substantiated scientific and theoretical provisions and the results obtained can be used in the process of developing and implementing measures to improve the system of state regulation of entrepreneurship.

The results of the research - the possibilities of improving the system of state regulation for a more effective solution of modern problems of the business environment are characterized and the directions for their implementation are determined.

The originality and scientific novelty of the research - the possibilities of improving the system of state regulation from the point of view of solving modern problems of the business environment and business are assessed, and the directions for their implementation are determined.

Keywords: business, state regulation, business environment, investments, opportunities, cluster.

AUDİT 2024, 4 (46), səh. 144-151.
AUDIT 2024, 4 (46), pp. 144-151.
АУДИТ 2024, 4 (46), стр. 144-151.

Гюльмалиева Нигяр Агабала кызы,
докторант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
E-mail: nigar.gulmaliyeva@gmail.com
© Гюльмалиева Н.А., 2024

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БИЗНЕСА

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - оценить возможности повышения роли системы регулирования в решении актуальных проблем современного бизнеса.

Методология исследования – наблюдение, сравнительный анализ, синтез, методы научной абстракции и обобщения.

Практическая значимость исследования - обоснованные научно-теоретические положения и полученные результаты могут быть использованы в процессе разработки и реализации мер по совершенствованию системы государственного регулирования предпринимательства.

Результаты исследования – охарактеризованы возможности совершенствования системы государственного регулирования для более эффективного решения современных проблем предпринимательской среды и определены направления их реализации.

Оригинальность и научная новизна исследования - оценены возможности совершенствования системы государственного регулирования с точки зрения решения современных проблем бизнес-среды и бизнеса, а также определены направления их реализации.

Ключевые слова: бизнес, государственное регулирование, бизнес-среда, инвестиции, возможности, кластер.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
16.10.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
20.11.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 02.12.2024

Дата поступления статьи в редакцию: 16.10.2024
Отправлено на повторную обработку:
20.11.2024
Принято к печати: 02.12.2024

The date of the admission of the article to the editorial office: 16.10.2024
Send for reprocessing: 20.11.2024
Accepted for publication: 02.12.2024

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN MƏLUMAT

«Audit» jurnalı ildə 4 dəfə - mart, iyun, sentyabr, dekabr aylarında dərc edilən və daxil olan məqalələri əsaslı resenziyadan keçən elmi-praktiki jurnaldır. Jurnalda qəbul edilən məqalələr orijinal, daha öncə heç yerdə nəşr edilməyən və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim edilməmiş məqalələr olmalıdır.

Jurnalın bölmələri:

- Audit, uçot, statistika;
- Büdcə, maliyyə və kredit;
- Bazar iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri;
- Hüquq və idarəetmə.

Redaksiyaya daxil olan bütün məqalələr plagiat proqramında unikalığa yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə redaksiya tərəfindən qəbul edilmir) və redaksiya tərəfindən 2 anonim resenzentə təqdim edilir (*iki tərəfli anonim resenziya* tətbiq edilir). Resenzentlər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair yazılı şəkildə rəy bildirirlər. Resenziyanın nəticəsi barədə məlumat müəllifə 1-2 ay ərzində bildirilir.

«Audit» jurnalının redaksiyası – Nəşr etikası Komitəsi (COPE - Committee on Publication Ethics) tərəfindən təsbit edilən nəşriyyat etikasına dair beynəlxalq standartlara riayət edir.

1. Jurnalda məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir.

2. Jurnalda təqdim edilən məqalələrin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ORCID nömrəsi, elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli);
- UOT və JEL kodları - soldan qeyd edilməli;
- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;
- Məqalənin yazıldığı dildə «Xülasə» (100-200 söz);
- Məqalənin yazıldığı dildə «Açar sözlər» (6-8 söz);
- Məqalənin mətni;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (10-15 mənbə);
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə «Xülasə» və «Açar sözlər» (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticələri, orijinallığı və elmi yeniliyi qısa şəkildə əks etdirilməlidir.

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Jurnalda təqdim edilən məqalələrin mətni Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar istifadə edilə bilər) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Girişin məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir. Mətdə yarımbaşlıqlar olduğu halda, onların adı ortadan, qalın şriftlə verilir. Nəticədə tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;
- Times New Roman - 12 şrift;
- İnterval -1;
- Həcmi - 9-13 səhifə;
- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;
- Cədvəllər, şəkillər, sxemlər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklərin adları və sıra sayları yazılmaqla mətdə verilməli. Cədvəllərin və diaqramların adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin, sxemlərin, qrafiklərin, adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

Məqalələr jurnalın rəsmi saytında www.audit-journal.az qeydiyyatdan keçərək və «Müəllif anketi» dolduraraq təqdim edilir. Məqalənin unikallığına, daha öncə digər nəşriyyatda nəşr edilmədiyinə və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim edilmədiyinə görə müəllif tam məsuliyyət daşıyır. Məqalənin nəşri üçün müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

QEYD: Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada və yaxud dissertanturada təhsil alan müəlliflər, məqaləni təqdim edərkən elmi rəhbərin rəyi mütləqdir!

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləli istinadlar məqsədəuyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməli.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətdəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Siyahı aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmalıdır: normativ-hüquqi aktlar, əlifba sırası ilə dillər üzrə ədəbiyyatlar, internet resurslar.

AUTHOR GUIDELINES

General information.

The scientific-practical journal «Audit» has been publishing by Baku Business University Press since 1999. The journal focuses on creation of a platform for international cooperation within exchanging the results of scientific researches in the spheres of audit, accounting, finance, economy, law, administration, determination of actual problems of the spheres listed above and to find out the solutions of these actual problems.

Thematic headings of journal:

- Audit, accounting, statistics;
- Budget, finance, credit;
- Directions of development of market economy;
- Law and administration.

The journal is published quarterly (4 times per year-March, June, September, December).

Submitted articles will be subject to double-blind peer review process:

- the reviewer does not know the personal information of the author / authors;
- the author / authors do not know the personal data of the reviewer.

The period of review is 1-2 months from receipt of the manuscript by reviewer. If additional time for review is necessary, this period may be extended at the request of the reviewer.

Only original (the results (or any part of submitted manuscript) used in the manuscript have not been sent for publication to any other journal nor have already been published) submissions are accepted for publication. All submissions are scanned for plagiarism and when plagiarism is detected the article is rejected for publication.

The editorial office of «Audit» follows the guidelines of Committee on Publication Ethics (COPE) on publication ethics.

Requirements to the content and structure of articles.

1. Submitted articles can be in Azerbaijani, English, Russian.

2. A full research paper should have following components:

- Full information about author (s) - name(s) of the author(s), workplace and position, ORCID, e-mail address (right corner);
- Universal Decimal Classification (UDC) code and JEL code (left corner);
- Title of the article (the title should not exceed 12 words) (center);
- Abstract (100-200 words);
- Keywords - 6-8 items;
- Text of the article;
- References (10-15 sources);
- Abstracts and keywords in other two languages (for example, if the article is in Russian, abstracts and keywords in Azerbaijani and English are necessary (with the information about the author and the name of the article in these languages), so is respectively for articles in English and Azerbaijani).

Abstracts must consist of the purpose of the research, the methodology of the research, the practical importance of the research, the results of the research, the originality and scientific novelty of the research.

3. The structure of the text must consist of Introduction, the main text (subheadings can be used) and Conclusion. The content of Introduction is determined by the author. If there are subtitles in the text, their headings are given in the center in bold. The main results of the research are summarized in Conclusion.

4. Text design requirements.

- the manuscript should be 9-13 pages;
- font size – 14, type – Times New Roman;
- margins-right – 2,5 cm, left – 2,5 cm, upper - 3,5 cm, under – 3 cm;
- indent – 1;
- tables, diagrams, pictures, graphs and schemes should be colorful and high quality. Tables, pictures, graphs, schemes should be given in the text by typing the names and sequence numbers. The table and diagrams names and row numbers should appear at the top, the names and the number of the pictures, graphs and schemes should be written below.

5. Authors can submit their articles by registration on the official website of the journal www.audit-journal.az, filling in the “Authors Questionnaire”. Authors are fully responsible for uniqueness of the article and for it has not been published previously in other publishing houses or submitted for publication in other publishing houses. The payment determined for publishing is carried out either in cash or by transfer.

NOTE: For authors who are Ph.D. students the written peer-review of the academic adviser is mandatory!

6. References.

When compiling a list of references, preference should be given to sources of the last 5-10 years. Sources must be arranged alphabetically in the list of references. The list of used literature should be compiled in accordance with paragraphs 10.2-10.4.6 of the section "Making a List of Literature" of the current "Rules for Compiling Dissertations", approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan. A reference to the bibliographic source in the body of the article is given in square [9, p. 27-28] or round (12, p.135) brackets indicating the ordinal number of the source from the references and page number referenced by the author.

The used sources must be sequentially numbered in alphabetical order in the languages of publication (first, the sources in Azerbaijani, then in Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The list must be compiled in the following order: legal acts, literature in alphabetical order, internet sources.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Научно-практический журнал «Аудит» издается с 1999-го года и является научным периодическим изданием Бакинского Университета Бизнеса. Журнал издается с периодичностью 4 раза в год (март, июнь, сентябрь, декабрь). К публикации в журнале принимаются ранее не опубликованные, либо не представленные для печати в другом издательстве оригинальные научные статьи в соответствии с тематикой журнала.

Все статьи, представленные в редакцию проверяются на уникальность посредством программы плагиата (в случае обнаружения плагиата, статья к печати не принимается), а также проходят двойное слепое рецензирование, о результатах которого авторам сообщается в течении 1-2 месяцев.

Редакция журнала «Аудит» придерживается международных стандартов в области публикационной этики, отраженных в рекомендациях Комитета по этике научных публикаций (Committee on Publication Ethics - COPE).

Тематические рубрики журнала:

- Аудит, учет, статистика
- Бюджет, финансы, кредит
- Направления развития рыночной экономики
- Право и управление.

1. К печати принимаются статьи на азербайджанском, английском, русском языках.

2. Структура представленных статей:

- информация об авторе - полное И.Ф.О., научная степень, представляемое учреждение (название), ORCID, адрес электронной почты – в верхнем правом углу;
- УДК статьи и JEL code – наверху, слева;
- название статьи (до 12-ти слов) – посередине, прописным, жирным шрифтом;
- Резюме на языке статьи (100-200 слов);
- Ключевые слова на языке статьи (6-8 слов);
- Текст статьи;
- Список использованной литературы (10-15 источников);
- Резюме и ключевые слова на иных языках (если статья на русском – резюме и ключевые слова на английском и азербайджанском языках, на других языках - соответственно), с указанием названия статьи и информации об авторе на этом языке.

Резюме должно состоять из следующих элементов: цель исследования, методология исследования, практическая значимость исследования, результаты исследования, оригинальность и научная новизна исследования.

3. Структура текста статьи:

Статьи, представленные в редакцию для печати должны состоять из Вступления, основного текста (может состоять из подзаголовков) и Заключения. Содержание Вступления определяется самим автором. Если в основном тексте были использованы подзаголовки, их названия даются посередине, жирным шрифтом. В Заключении даются основные результаты исследования в обобщенном виде.

4. Технические требования:

- формат – А4;
- шрифт - Times New Roman 12;
- интервал – 1;
- объем – 9-13 страниц;
- поля: слева - 2,5 см, справа - 2,5 см, сверху - 3,5 см, снизу – 3 см;
- таблицы, схемы, диаграммы, рисунки и графики должны быть цветными и высокого качества, а также должны быть приведены в тексте с указанием названий и номеров. Номера и названия таблиц и диаграмм должны быть указаны вверху таблицы, номера и названия рисунков, схем и графиков указываются внизу.

5. Представление статей в редакцию для печати:

Статьи представляются к печати через регистрацию на официальном сайте журнала - www.audit-journal.az, путем заполнения «Анкеты автора». Ответственность за оригинальность статьи, а также за то, что статья не была ранее издана либо не представлена (не находится на рассмотрении) для печати в иное издательство несет автор. Плата, предусмотренная для печати может быть выплачена наличными либо путем перевода.

ПРИМЕЧАНИЕ: для авторов, которые обучаются на степени доктора философии письменная рецензия научного руководителя обязательна!

6. Список использованной литературы:

При составлении списка литературы, предпочтение должно быть отдано источникам последних 5-10 лет. Список использованной литературы должен быть составлен в соответствии с пунктами 10.2-10.4.6 раздела «Оформление списка литературы» действующих «Правил составления диссертаций», утвержденных Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке и пронумерован. Номер источника в списке литературы должен быть указан в тексте статьи в круглых (12, с.135) либо квадратных скобках [9, с. 27-28], с указанием использованной страницы.

Использованные источники должны быть последовательно пронумерованы в алфавитном порядке на языках публикации (сначала источники на азербайджанском языке, далее на турецком, русском, английском, французском, арабском и др.). Список составляется в следующем порядке: нормативно-правовые акты, учебники в алфавитном порядке, интернет ресурсы.

Korrektor: Abbasova M.N.
Kompüter tərtibatçısı: Əmrullayeva H.C.
Texniki redaktor: Bağırov Ə.N.

Yığılmağa verilib: 11.12.2024
Çapa imzalanıb: 23.12.2024
Kağız formatı: 62x86
Tirajı: 1000

Corrector: Abbasova M.N.
Computer designer: Amrullaeva Kh.J.
Technical editor: Baghirov A.N.

Was given on accumulation: 11.12.2024
Signed for publication: 23.12.2024
Format: 62x86
Copies: 1000

Корректор: Аббасова М.Н.
Компьютерный дизайнер: Амруллаева Х.Дж.
Технический редактор: Багиров А.Н.

Сдача на обработку: 11.12.2024
Подписано к печати: 23.12.2024
Формат: 62x86
Тираж: 1000